VIURE SOTA LES BOMBES

Els bombardeigs a Reus 1937-1939

{ Ezequiel Gort i Salvador Palomar }

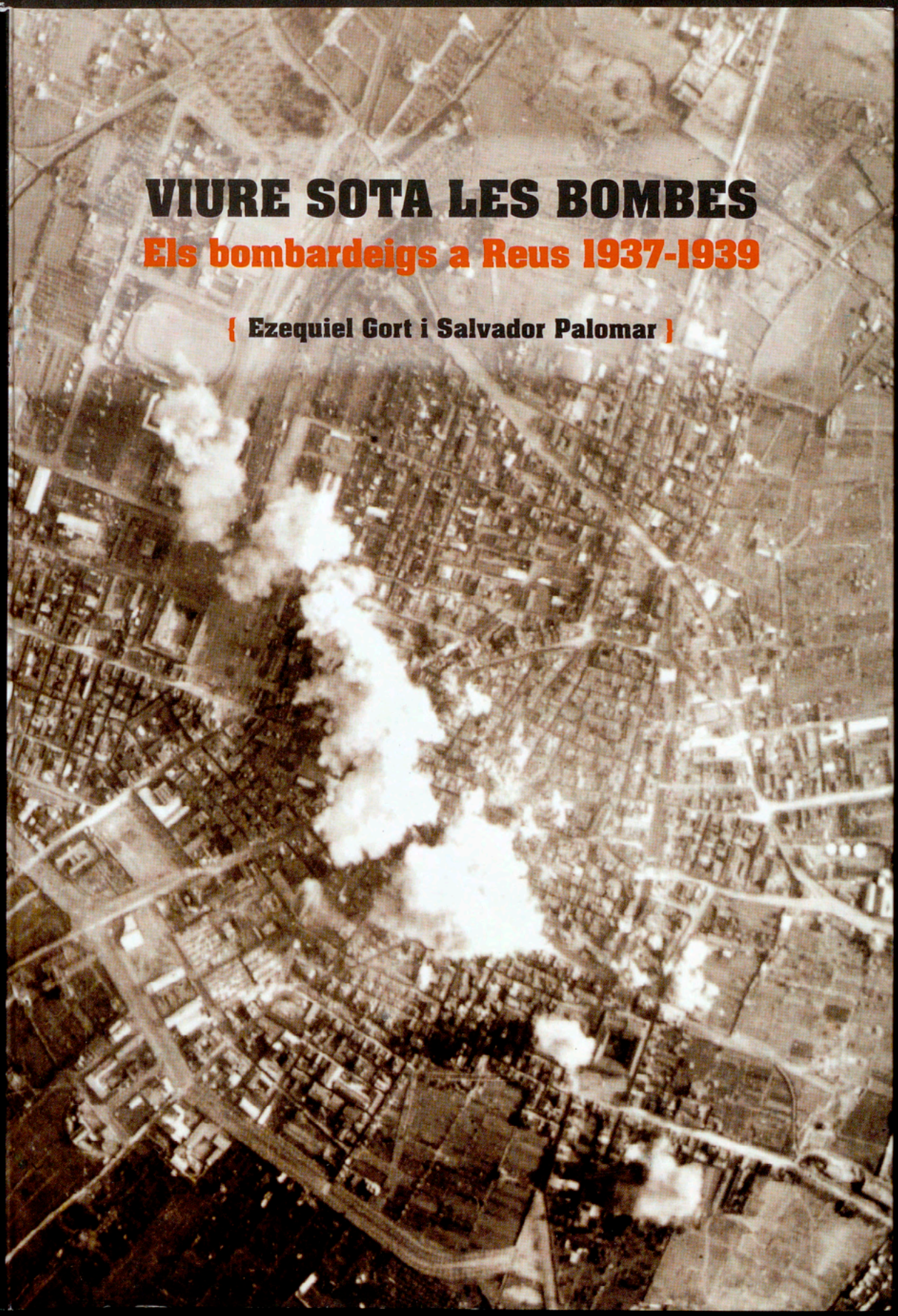

VIURE SOTA LES BOMBES. Els bombardeigs a Reus 1937-1939

15

Viure sota les bombes

Els bombardeigs a Reus

(1937-1939)

Ezequiel Gort
Salvador Palomar

Viure sota les bombes

Els bombardeigs a Reus
(1937-1939)

PUBLICACIONS DE L'ARXIU MUNICIPAL DE REUS - 15
REUS, 2010

© del text els autors
Edita: Regidoria de Cultura - Arxiu Municipal de Reus
Imprimeix: Arts Gràfiques l'Estel - Reus
Dipòsit legal: T-556-2010
ISBN:978-84-89688-18-6

Sumari

Presentació per Empar Pont i Albert — 9

Introducció — 11

Els bombardeigs de 1937 — 15

Els primers bombardeigs — 20

Comença la construcció dels refugis — 29

La ciutat, de dol — 33

La intensificació dels bombardeigs — 45

Un gener sagnant — 51

La bomba de la plaça dels Quarters — 57

Els dos bombardeigs del 24 de gener — 68

La ciutat s'atura — 70

La vida esdevé supervivència — 77

Un bombardeig que no fou — 81

Reus, ciutat màrtir — 82

La fi de «l'Isidro» — 94

A la rereguarda de l'Ebre — 99

El temps de la batalla — 111

Una ciutat arrasada — 133

El tren de Sant Vicenç de Calders — 141

La darrera etapa de la guerra al Camp — 143

L'ofensiva franquista contra Catalunya — 150

Fins a l'últim dia — 154

L'endemà de l'ocupació — 161

Un balanç esfereïdor — 167

Fonts i Bibliografia — 175

Escena que malauradament es féu habitual durant la guerra. Observem l'aviació enemiga –els aparells són uns Savoia SM-79 de la Legió italiana– atacant la ciutat, sobre la qual destaquen les columnes de fum i pols causades per les explosions de les bombes al centre de la població. Desconeixem la data d'aquesta agressió, els impactes de la qual es produïren entre els passeigs i la Riera, ambdós perfectament identificables. S'hi observa també, als afores, el camp d'aviació. Col·l. Ezequiel Gort

Presentació

Teniu a les mans el llibre *Viure sota les bombes. Els bombardeigs a Reus (1937-1939)*, producte d'un estudi exhaustiu i rigorós d'una de les etapes més dures i cruentes de la nostra ciutat.

Amb aquesta publicació, a càrrec d'Ezequiel Gort i de Salvador Palomar, acabem de plasmar la dedicació científica i divulgativa que va suposar per a l'Àrea de Cultura de l'Ajuntament de Reus la commemoració dels 70 anys de l'onada de bombardejos que va patir la ciutat i, sobretot, els reusencs i les reusenques. És, per tant, una aportació més de la ciutat de Reus a recuperar la memòria històrica, també patrimoni de tots i totes.

Reus era una ciutat estratègica. De marcat tarannà republicà, Reus va estar sempre al costat del legítim Govern escollit pel poble. A més, contribuïa de manera especial a través de l'aeròdrom i de la fàbrica de l'aviació que hi havia a l'antiga Escola del Treball. Bombardejar Reus, doncs, era bombardejar un enclavament clau per a la defensa de la República.

Així mateix, doncs, Reus, Barcelona i Tarragona comptaven amb el 74% de tots els refugis escampats per tot el país, dada que ens permet veure la cruesa i la intensitat dels bombardejos, que a la nostra ciutat es van fer sentir especialment el 21 i el 24 de gener de 1938. De fet, encara avui l'arquitectura reusenca fa notar les conseqüències nefastes de les bombes del bàndol feixista.

Aquest episodi funest ens ha llegat un patrimoni subterrani que hem de recordar degudament. La Patacada, la plaça del Mercadal, l'Institut Salvador Vilaseca... En els refugis, tant públics com privats, s'hi amaguen històries de vida i històries de mort; por, fàstic i esperança. Aquest llibre és un record i un reconeixement a tots els homes i les dones que van haver de patir l'angoixa del foc que queia del cel.

Empar Pont i Albert
Regidora Cap d'Àrea de Cultura

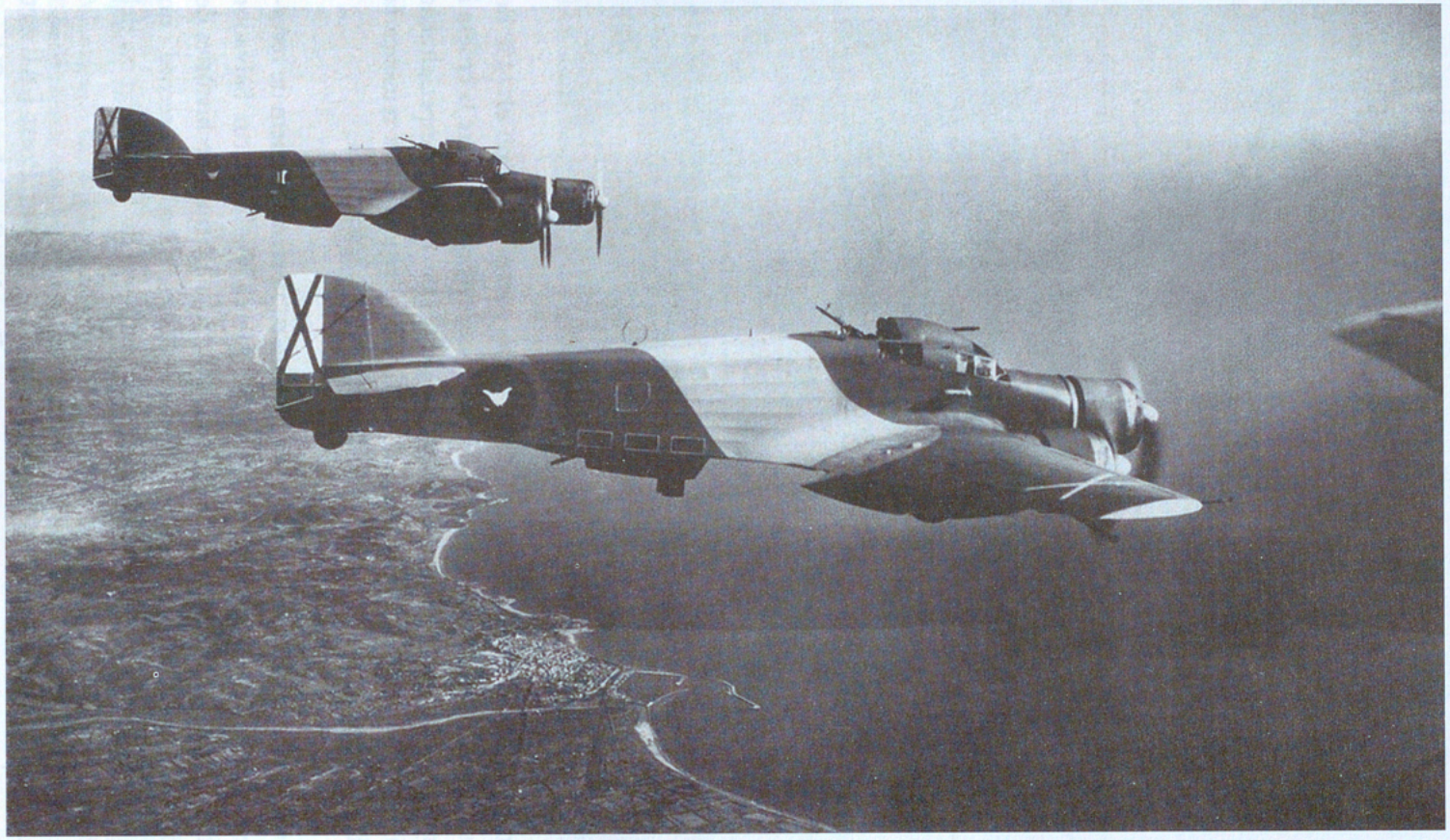

Els bombardeigs a Reus, els féu bàsicament l'aviació italiana, amb aparells com els de la imatge, uns Savoia SM-79, en aquest cas tornant probablement de bombardejar la ciutat. També foren freqüents els atacs perpetrats per l'aviació alemanya, sobretot amb aparells Heinkel He-111, però també, en ocasions, amb altres, com ara els Junkers Ju-87, més coneguts com «Stuka». Fotografia: Reproducció conservada a l'Arxiu Municipal de Reus.

Introducció

La Guerra Civil espanyola encetà, malauradament, un nou concepte de guerra. Fou el primer conflicte europeu en què s'emprà a bastament l'aviació per bombardejar la població civil. Més enllà de la destrucció d'objectius militars, l'objectiu dels bombardeigs fou sembrar el terror entre una població que, impotent, assistí a la destrucció de béns i a la pèrdua de vides, amagant-se en refugis antiaeris a les mateixes poblacions o, en molts casos, escampant-se per masos, barraques de tros, sempre amb l'afany d'allunyar-se dels llocs on el perill semblava més evident.

Aquest treball vol anar, però, més enllà de la simple relació dels bombardeigs que patí la ciutat i dels seus efectes, entre 1937 i 1939, quant a la destrucció material, els morts i ferits. Vol reflectir –encara que sigui des d'una mirada llunyana en el temps– allò que hagueren de viure els reusencs i reusenques durant aquell terrible període. A partir dels testimonis de les persones que hagueren de suportar l'esgarrifós xàfec de foc, la por, el patiment i la gana; i d'una documentació local que reflecteix l'esforç quotidià per fer front a la brutalitat de la guerra. D'alguna manera vol mostrar aquella experiència de guerra total que la gent de l'època va tenir el trist privilegi de conèixer per primera vegada a la història: una guerra en què, més enllà dels combats del front, qualsevol poble o ciutat restava exposat al perill continu dels atacs aeris indiscriminats.

Aquest treball és, amb tot, una aproximació. Amb Reus com a referent geogràfic principal, però sense oblidar en cap moment el seu entorn, el Camp i el Priorat. Als testimonis aplegats es podrien, encara, afegir moltes altres vivències. I, de ben segur, les dades i xifres aportades només es poden considerar una estimació a partir de les fonts consultades. Les úniques dades divulgades fins ara sobre els bombardeigs de Reus bàsicament eren les aportades per Josep M. Guix el 1941, que va establir el nombre d'agressions en cinquanta-sis, onze de les quals assenyalant-les com a dubtoses. Hi ha a més el treball, ja clàssic, però imprescindible, de Josep M. Solé i Joan Villarroya, *Catalunya sota les bombes*, publicat el 1986, que confirma o no les dades conegudes i que, en tot cas, les amplia i afegeix, per primera vegada, un llistat dels bombardeigs i de les víctimes mortals a nivell de Catalunya. Finalment, a nivell local, hi ha les memò-

ries publicades per Miquel Serra el 1994, *Bombes feixistes damunt Reus*, que també inclou llistats de víctimes.

Per refer la història d'aquest moment hem partit, doncs, de les dades aportades en la bibliografia esmentada, ampliant la informació a partir de la documentació conservada a l'Arxiu Municipal de Reus, la memòria personal escrita i publicada –com en el cas de les memòries de Xavier Amorós, *El camí dels morts*, del 1996–, i, sobretot, amb el testimoniatge oral de persones que ho van patir directament, una trentena de les quals aporten directament el seu testimoni.

Pel que fa al contingut i l'abast del present treball, ens centrem en les conseqüències dels bombardeigs sobre la ciutat i no pas en l'estudi global dels temps de la guerra a Reus, un tema molt més ampli i que caldrà tractar en altres treballs. El període estudiat, doncs, se situa bàsicament entre l'abril de 1937 –quan hi hagué el primer bombardeig a Reus i al Camp– i el gener de 1939, quan la ciutat fou ocupada.

L'ús de l'aviació com a arma de guerra comportà no tan sols la possibilitat de portar la mort i la destrucció a qualsevol indret del territori, sinó també ubicar el front sobre qualsevol indret. El cel del Camp de Tarragona –com, de fet, el de tot el país– esdevingué camp de batalla, amb combats molt freqüents, observats algunes vegades amb arriscada fascinació per la canalla. Aquí no hem pretès de fer-ne un recull complet, sinó només d'aportar-ne algunes pinzellades –extretes sobretot de la documentació local– que ens permetin aproximar-nos, pel que fa a l'aspecte bèl·lic, a la dimensió real de la guerra al redós de la ciutat amb el frenètic moviment de vols i, alhora, d'activitat de la protecció civil, tant activa com passiva, que generà. Recordem que Reus disposà d'un camp d'aviació que al llarg de 1938 estigué a primera línia.

Un altre aspecte que es comenta al llarg del treball és el dels nombrosos atacs sobre les poblacions de la zona, molts d'ells fins ara inèdits, centrant-nos bàsicament en el Baix Camp i també en el Priorat, per tal de donar una visió més àmplia i en el possible completa de l'evolució de la guerra a la nostra àrea. Tampoc hem pretès ser exhaustius. En el cas de Tarragona no s'han inclòs la totalitat dels bombardeigs que patí la ciutat perquè ja n'existeix una bibliografia específica.

Hem renunciat a fixar un llistat de víctimes. En el transcurs del treball hem constatat que anaven apareixent noves dades que exigirien una recerca específica, fora de l'abast del nostre treball actual, com ara les persones ferides que moren, a conseqüència de les ferides patides a Reus, en els seus pobles d'origen, dies o setmanes després. O els ferits traslladats a hospitals d'altres poblacions. Quant a la quantificació de les víctimes resta encara força feina a fer i no hi ha

cap mena de dubte que les tecnologies actuals possibiliten posar a disposició del públic aquestes dades i actualitzar-les.

Un treball com el present deu gratitud a la col·laboració desinteressada de moltes persones. En primer lloc, als informants que hem entrevistat, alguns dels quals trobareu esmentats en l'apartat de fonts, però també a totes aquelles altres persones que ens han aportat comentaris –molts cops redundants, però importants, per copsar l'impacte de determinats fets–, notícies puntuals o records familiars de segona i tercera generació. I també a tots els que ens han deixat consultar documentació particular o bé ens han permès d'accedir a no pocs dels refugis particulars encara existents. Cal agrair també la col·laboració del personal de l'Arxiu, especialment de Margarida Riu Ferrando, de l'Institut Municipal de Serveis Funeraris i de l'Hospital de Sant Joan de Reus, en la localització de la informació.

Tots els refugis, grans o petits disposaven d'un espai amb material sanitari per tal de fer una primera cura d'urgència a les persones que s'accidentaven en entrar-hi. Als refugis grans, públics, hi havia un dispensari, com va ser el cas del de la plaça de Prim, mentre que als refugis privats hi havia una farmaciola, com la de la imatge, que correspon al refugi privat de la Societat Farmacèutica (actualment, la galeria Pinyol), al carrer del Vidre. Fotografia: Salvador Palomar.

Els bombardeigs de 1937

Hi va haver, des de molt aviat, la convicció que Reus podia ser un objectiu de guerra i que calia preparar-se per al cas de bombardeig aeri. De fet, sembla que no hi faltaven motius. Encara més, quan, des de Ràdio Sevilla, als primers temps de la guerra, el general Queipo de Llano ja havia assenyalat Reus com a un dels possibles objectius de l'aviació franquista.[1]

No se sabia ben bé –si més no, no ho sabia la població civil– què volia dir això i quins efectes reals podia tenir sobre la ciutat. Per això, quan ben d'hora hom parlà de fer refugis, primer es pensà en els baixos de les cases que podien ser útils en cas de necessitat i fins es recomanava, com a llocs «segurs», amagar-se en llocs tan inversemblants com ara sota les voltes de les escales, als portals o bé arrecerar-se a murs gruixuts. De tota manera, també es pensà aviat –al mateix temps que es recomanava reforçar els embigats de les plantes baixes i rebaixar la il·luminació pública, evitant els rètols lluminosos o pintant de blau els llums, i tenir a les cases les finestres o les cortines tancades– a bastir una sèrie de refugis subterranis a la ciutat. El mes de novembre de 1936 es feren els primers projectes, que l'Ajuntament va aprovar amb data 4 de desembre. En aquell moment, hom era molt optimista, ja que s'acordà fer-ne vint-i-cinc o trenta, amb capacitat per a quaranta mil persones, més que no pas veïns tenia aleshores la ciutat. Calia començar les obres l'endemà mateix, tot iniciant-les, deien, per la plaça Roja –la plaça de Prim– i la de l'Hèrcules, on aleshores hi havia l'ajuntament.

Portaven la iniciativa els membres del sindicat del ram de la construcció i s'organitzava, des de l'Ajuntament, per mitjà de la Comissió de la Regidoria de Treball, Foment i Obres Públiques, i de la Comissió «Pro-refugis».

El fet que, des de la tardor de 1936, es traslladés a Reus, des de Getafe, la factoria de CASA (Construcciones Aeronáuticas, S.A.), coneguda aquí com la SAF/3 (Servicio de Aviación y Fabricación), els tallers del qual es dedicaren a la construcció dels Polikarpov I-15, anomenats «Xatos», als locals que eren de l'Escola del Treball, a l'actual Institut Baix Camp,[2] va fer prendre consciència

---

[1] NAVAIS-SAMARRA, *L'aviació a Reus*, p. 54.

[2] Sobre aquesta fàbrica, vegeu MADARIAGA, *Reus: epicentre de la força aèria de la República*, pàssim.

que la ciutat podia ser un objectiu militar. A més, la ciutat disposava d'indústria dedicada a la producció de material de guerra, estacions de ferrocarril, el camp d'aviació...

Així, doncs,

> «El sindicat de paletes de Reus, que tenia socialitzada la construcció, en una assemblea va acordar unànimament de proposar al municipi la construcció de refugis a la ciutat. Va oferir de fer gratuïts els treballs d'excavació i obres en general, però demanaven l'ajut de la població per a l'extracció de la terra i el seu transport.»[3]

El pes de la iniciativa popular en la construcció de refugis és significatiu, tant pel que fa als públics com als particulars. Tanmateix, però, la resposta massiva per part de la població –pel desconeixement que hom en tenia– trigà a produir-se.

El 9 de gener de 1937, el Consell municipal va prendre l'acord que tothom treballés a les obres, des dels 17 fins als 60 anys, a qui es faria una targeta que acreditaria el seu treball. A mitjan mes, es publicà un ban obrint el període d'inscripció voluntari per treballar-hi en règim de prestació personal. Però tot i que es comminava la població a apuntar-s'hi, la convocatòria no va tenir l'èxit que s'esperava i les autoritats, de fet, tampoc no volien obligar la població ni, sembla, estaven legalment en condicions de fer-ho. Encara no hi havia hagut cap bombardeig i el veïnat no era conscient del que podia passar. Només s'hi apuntaren nou-centes dotze persones i no hi havia hagut col·laboració econòmica per part dels comerciants. En canvi, sí que feien una aportació setmanal, entre altres, els membres del sindicat de banca, o bé mensual, com és el cas del Col·legi d'Agents Comercials.

Ramon Pallicé recorda la construcció del refugi de la plaça de Prim i de com els pous van servir per bastir les xemeneies de ventilació:

> «Van començar a fer el refugi de la plaça Prim. Van fer uns pous en varis *puestos*. Primer van començar a treballar davant del bar *Solsis*, però aviat van fer uns pous i per aquests pous treien la terra, amb unes grues, i la tiraven a la plaça Prim. I quan es va acabar, hi van fer unes fumeres. Saps aquelles columnes de posar publicitat? Doncs eren semblants a allò, amb uns forats. Era perquè respirés la gent que hi havia baix al refugi. Me sembla que n'hi havia quatre.
> A la plaça va quedar molta terra, molta terra, però ho van solucionar depressa, perquè van tancar el carrer Llovera i el carrer Monterols... I tota la gent que es

[3] MARTORELL, *República, revolució...*, p. 107.

El millor i més ben acabat dels refugis de la ciutat va ser el de la plaça de Prim. Tot i així, la galeria que l'havia de connectar amb el del Mercadal només restà iniciada. Fotografia: Niepce.

passejava, van arribar quatre camions, els hi van donar pales i en dos dies van netejar la plaça Prim.»[4]

A diferència d'altres refugis –com el del Mercadal–, en el cas de la plaça de Prim no es va aprofitar la terra extreta del subsòl per protegir el refugi d'un possible impacte directe sobre la plaça. De fet, aquest fou el refugi més ben acabat de tots els que es bastiren a la ciutat.[5] I, com a tal, és recordat per algunes persones:

> «El *puesto* que estava més maco era a la plaça Prim. La plaça Prim era com salons. De veritat. *Bueno*, sí que era de rajola, però ample i bé. Maco, era. A mi em va sapiguer greu quan el van xafar. Hi havia quatre o cinc boques a la plaça Prim. Era molt gran i molt maco, se baixaven lo *menos* tres tombs, tres ramals d'escales.»[6]

Ja s'havien iniciat les obres dels refugis quan s'encetà una certa polèmica perquè un capità d'aviació, Alfonso Barbeta, féu una conferència al teatre Bartrina sobre la protecció en cas d'atac aeri –en principi, per motivar la població davant d'aquest perill–, i va dir que els refugis que s'havien iniciat s'estaven fent malament. Després, el 25 de gener, va haver de rectificar públicament aquesta opinió.

Les obres, llavors, no avançaven per la manca de recursos i de col·laboració ciutadana, ja que hi treballava poca gent i de manera voluntària. És per això que el 4 de febrer de 1937 la Comissió de Foment podia afirmar que el personal era bastant escamat i que el dia menys pensat ningú no hi aniria a treballar. En aquest moment, hom fins temia que a mitjan mes s'aturessin les obres. De fet, però, sembla més bé que, tot i els problemes, no es van arribar a aturar i encara, al mes de març, se'n projectaven més, com ara un a l'Institut Pere Mata i un altre que comuniqués l'Hospital amb el de la plaça Prim (no realitzat pel que fa al tram de connexió fins al de la plaça). Des de molt aviat, hom també parlava de dotar de refugis totes les escoles de la ciutat.

---

[4] Inf.: Ramon Pallicé, 80 a (2008).

[5] Segons les dades que es conserven d'aquest refugi en un informe de postguerra, disposava de vuit entrades, era a una profunditat mitjana de 7 metres, tenia una superfície total de 664 m^2 i permetia encabir-hi fins a 2.324 persones. A diferència de la majoria dels refugis, als quals les galeries tenien una amplada que oscil·lava entre 1 i 1,20 m., al de la plaça de Prim era de 2 metres. A més, tenia un revestiment d'obra de 0,30 m a la volta, 0,40 m als laterals i 0,60 m a les cimentacions. Disposava també de 4 xemeneies de ventilació amb aspiradors elèctrics, sistema d'enllumenat elèctric, inodors i infermeria. La infermeria era al centre del refugi, i hom la situa, exactament, sota l'estàtua del general Prim. AHMR, Lligall «Refugis B-2», p. s.

[6] Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).

Per tal de conscienciar la població del perill imminent es va fer algun simulacre de bombardeig sobre la ciutat, tot alertant del que calia fer en cas d'atac real, però, com diu Miquel Serra, la gent més aviat s'ho va prendre a broma:

> «El dia convingut, tal com estava programat, tocaren les sirenes de perill, el cotxe dels bombers donava tombs i tombs pels carrers fent sonar la seva campaneta [...]; tot això respongué a la perfecció, el que no respongué fou el personal, que, en lloc d'anar cap al refugi a amagar-se, es quedà al carrer per veure l'espectacle, d'altres per veureu-ho més bé pujaren als terrats per mirar aquell avió que s'havia alçat del camp d'aviació, un caza-xato del model vell, donant voltes per damunt de Reus i de tan en tan deixant anar algun coet que la seva detonació només feia pim, pam, pum, etc., tothom es prengué aquell simulacre a broma i xerigota.»[7]

Per a la canalla fou una mena de joc: «Van sonar les alarmes, van sortir avions del camp d'aviació, tiraven coets i feien explosions. Allavons és quan sortien els bombers a tota velocitat, me'n recordo que el cotxe ni el veies quasi, veies passar una cosa vermella que corria», ens explica el Ramon –que aleshores tenia 8 anys–, tot afegint, en to ombrívol, «després ja va canviar tot això».[8]

Altres persones ens han recordat aquest simulacre com «una cosa de broma», que va ser observat amb més curiositat que consciència:

> «Deien que tothom s'amagués i tothom era dalt del terrat. [...] Era un "Xato" d'allà baix al camp, que passava i tirava coets. [...] Això ho havien fet perquè la gent, quan vinguessin a bombardejar, s'amaguessin. Però la gent, com que sabia que era un *simulacro*, se n'anava al terrat a veure-ho. L'avió donava voltes i tirava com si fossin petardos: pam, pum!»[9]

I és que, com en tants altres indrets del país, la sensació de perill per part de la població, a causa del desconeixement que hi havia, era encara molt relativa. Com afirmava Teresa Juanpere, «no sabíem res. La por ens va anar entrant a poc a poc».[10]

---

7 SERRA, *Bombes feixistes damunt Reus*, p. 7-9.
8 Inf.: Ramon Pallicé, 80 a (2008).
9 Inf.: Rafael Zaragoza, 83 a (2008).
10 Inf.: Teresa Juanpere, 81 a (1994).

> «El primer avió que va donar la volta per aquí, aquesta gent de per aquí, tota la gent, tots dalt de les teulades: "—*Fascistes!* No passaran!" Era com un xou, me'n recordo. *Hasta* el meu pare va pujar dalt de la teulada. I l'avió anava molt avall i anava donant voltes.»[11]

Devia ser un aparell d'observació del qual en desconeixem tant la procedència com la data del seu pas. Els primers bombardeigs sobre Catalunya no van ser, però, des de l'aire, sinó des del mar, com, entre altres, a la badia de Roses el 30 d'octubre de 1936, que devia ser el primer, o més endavant a Barcelona el 13 de febrer de 1937, o bé a Tarragona el 14 d'abril d'aquest mateix any; però aviat arribaren des de l'aire, com a Flix –a càrrec de la Legió Còndor–, la nit del 23 al 24 de febrer de 1937. Se suposa que havien de bombardejar la indústria química, però moltes bombes també van caure al centre de la població, a un quilòmetre de distància de la fàbrica. En aquest primer bombardeig, Reus envià ajut en forma de personal sanitari per socórrer la població de Flix, i després traslladaren a Reus uns dinou ferits.[12] Els bombardeigs continuaren: Tortosa, el 26 de febrer;[13] Badalona i altres, el 13 de març; Tortosa, el 22 també de març; Seròs, el 23 i el 25 del mateix mes, o Tremp, aquest mateix darrer dia.[14]

A Reus, i al Camp de Tarragona, el primer bombardeig es va produir el 9 d'abril, a dos quarts de vuit del matí.[15] Cinc Savoia SM-81 van abocar la seva càrrega sobre el camp d'aviació.[16] S'estima que aquell dia, entre el camp d'aviació i l'Hort d'Olives, hi van caure unes seixanta bombes, totes al camp. Pel que fa a les víctimes, l'atac va provocar diversos ferits, dos dels quals eren de la Canonja, que foren traslladats immediatament a l'Hospital de Reus;[17] un va morir. Devia ser la primera víctima mortal dels bombardeigs a la comarca. Dolors Llombart, veïna de la Canonja, inicià un dietari on començà a anotar els bombardeigs. En va deixar el següent testimoni:

---

[11] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008)

[12] Navais-Samarra, *Op. cit.*, p. 58.

[13] Sánchez, *Conflicte i violència a l'Ebre*, p. 412. Vegeu també sobre Flix, p. 411-412.

[14] Per a una àmplia relació de bombardeigs, vegeu Solé-Villarroya, *Catalunya sota les bombes*, p. 241-254.

[15] Guix, *Reus. Consecuencias de la guerra en la propiedad urbana*, p. 18. Si no es diu una altra cosa, cal entendre que totes les dades bàsiques dels bombardeigs a Reus –dia, hora, llocs afectats, víctimes– corresponen a aquesta font.

[16] Infiesta, *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil*, v. I, p. 86. Quant al detall sobre el nombre i tipus d'avions atacants, així com al nombre de bombes, quan es tracta de bombardeigs de l'aviació legionària des de Mallorca, si no es diu una altra cosa, cal entendre que utilitzem aquesta font.

[17] Joan Alberich i Josep Altès. El primer va restar ingressat fins al 9 d'abril, mentre que el segon només hi va ser un dia, ja que morí l'endemà, el 10 (Reg. Hospital).

Per a la construcció dels refugis es va utilitzar, com a manual bàsic, un llibret publicat per l'Ajuntament de Barcelona. A la imatge veiem un detall de la portadeta, amb el segell de la Junta de Defensa Passiva de Reus.

Consell Municipal de Reus

Departament de Foment, Treball i Obres públiques

Construcció de Refugis i Obres de Defensa

El Ciutadà Joan Rocha

que viu al carrer Prat de la Riba 21-1r

està adscrit en els treballs públics de construcció.

Reus, 4 de Gener de 1937.

Control 3

Inscripció núm, 548

CONSELLER DE TREBALL, FOMENT I OBRES PÚBLIQUES - REUS

L'Ajuntament lliurà un carnet a les persones que participaren en la construcció dels refugis públics de la ciutat.

«El dia 9 d'abril de 1937, a les 7 del matí, passaren dos avions facciosos; passaren per sobre la Canonja anant en direcció al camp d'aviació, deixant caure per tota la redolada del mas de Puig diferentes bombes, causant algunes d'elles greus ferides als dos companys canongins Josep Altès i Joan Alberich. El primer morí a l'endemà mateix i l'altre es troba en aquests moments molt millorat.»[18]

L'endemà, *La Vanguardia* informava del bombardeig, detallant que, dels cinc aparells, només van bombardejar tres, i que ho van fer des d'uns tres mil metres d'alçada. Les bombes, segons el diari, a més del camp d'aviació, també impactaren cap a la carretera de Castellvell, al mas del Llevat, afegint encara que la metralla ferí dues persones.[19] No esmenta els noms, però cal suposar que es tracta dels dos canongins. De tota manera, aquell dia, ingressaren dues persones més en estat greu a l'Hospital, una de les quals també morí l'endemà, per bé que va ser per atac de cor i no pas per efectes de la metralla. Es tracta de Josep Ortoneda, de Riudecols, que, com Josep Altès, morí el dia 10.[20] Podria ser, és clar, que la causa no fos pas el bombardeig, però és ben possible que sí i, en aquest cas, seria la primera víctima indirecta a Reus.

A la ciutat, la gent va reaccionar de manera diversa, desordenadament, des dels que fugiren de la població fins als més inconscients, que pujaren als terrats per veure-ho millor:

«El primer bombardeig va ser l'any 37, a l'estiu. Jo era dalt, al terrat. Ma germà, que després va morir a la guerra, la primera vegada que es van sentir les sirenes, ell, per comptes d'anar cap a baix, se'n va anar cap a dalt del terrat i jo el vaig seguir, amb ell, i vam veure com queien les bombes.»[21]

Hi hagué encara, almenys, un altre ferit, el soldat Jaume Donés, que no ho fou pas directament pel bombardeig sinó com a conseqüència del nerviosisme regnant en aquells moments, quan un cotxe dels bombers el va atropellar al Campanaret. Les ferides devien ser de consideració, ja que restà ingressat a l'Hospital fins al 6 de juliol.[22]

---

[18] Full del dietari reproduït fotogràficament a AADD, *Imatges 1936-1939*, p. 12. Vegeu una transcripció de la llibreta a Borràs, *Una guerra a les nostres vides*, p. 503-507.

[19] *La Vanguardia*, 10/04/1937. Potser la notícia es refereix al forn del Llevat i no al mas. Amigó només esmenta dos masos amb aquest nom: un a la Munta-i-baixa i l'altre al Roquís. No és, doncs, cap dels dos. Amigó, *Materials*..., p. 306.

[20] Reg. Hospital.

[21] Inf.: Emília Guinjoan, 85 a (2008). Aleshores vivia al raval de Santa Anna. La nostra informant associa el primer bombardeig amb el que després afectà el Centre de Lectura. El comentari podria correspondre, doncs, al bombardeig del 17 de setembre, el primer que es produí el centre de la ciutat.

[22] Reg. Hospital.

La Vanguardia, fins i tot, s'atreví a ironitzar dient que «el material lanzado por los aviones facciosos es de pésima calidad», però indicava que la gent havia abandonat –pacíficament– la ciutat.

D'acord amb la zona on vivia, però, la ciutadania va tardar encara un cert temps a agafar por a la presència dels avions, tot i que les alarmes continuaren els dies següents, com, per exemple, el 13 d'abril, quan sobrevolaren la ciutat sis aparells enemics, sense, però, conseqüències:

> «El dia 13 es produí una gran alarma degut a que passaren per sobre de la Canonja sis avions facciosos que portaven la direcció de Reus. Afortunadament no deixaren caure cap bomba.»[23]

De tota manera, les agressions no tardaren gaire a reproduir-se, tot i que de moment només sobre el camp d'aviació i la seva rodalia: el 27 de maig, a les dues de la matinada, es presentaren alguns Savoia SM-81 i deixaren anar una dotzena de bombes de cent quilos i cent dotze de quinze quilos.

La Canonja és una població que, per la seva proximitat al camp d'aviació, havia de patir directament les alarmes i fins alguns bombardeigs. D'aquest dia s'ha conservat un testimoniatge:

> «Avui a les 2 de la nit han volat per sobre la Canonja dos avions facciosos que després han deixat caure sobre el camp d'aviació i als seus contorns diferents bombes, la gent restà molt alarmada; alguns es refugiaren als sótanos, tot i no estar acabats; altres marxaren als afores i alguns es quedaren també a casa. Passaven molt baixos i després de donar alguns tombs per espai de 20 a 25 minuts marxaren. Després la gent un bon xic espantada es tornà a llurs cases per descansar algunes hores.»[24]

La premsa va recollir la notícia, però amb algunes variants, tant pel que fa al nombre d'avions com a la càrrega que portaven. *La Vanguardia* redueix a dos els aparells i la quantitat de bombes que aboquen, destacant l'absència de víctimes i, com a únics danys, els lleugers desperfectes ocasionats al mas de la vídua de Francesc Miró Sans.[25] Segons l'*Endavant*, l'atac va anar de la següent manera:

---

[23] Dietari de Dolors Llombart, *Op. cit.*

[24] Segons la versió publicada per Borràs, *Op. cit.*, p. 504. Quant a la proximitat al camp d'aviació i el perill que comportava per a la població, cal tenir present que més endavant la vila va tenir un segon camp d'aviació ben proper, a la Pineda. Per bé que l'activitat aquí va ser menor que al de Reus, no deixava de ser un perill potencial important per a la vila. I com de fet, en alguna ocasió fou atacat per l'aviació enemiga.

[25] *La Vanguardia*, 28/05/1937.

«La matinada del dijous, als volts de les dues, es presentaren sobre la nostra ciutat [Tarragona] quatre trimotors facciosos amb direcció a Reus. Un d'ells, que volava a molt poca alçària, llançà un centenar [sic] de bombes incendiàries i explosives sobre el circuit que separa Reus i Tarragona, sense, però, causar danys ni aconseguir cap objectiu. Els trimotors, després de portar a cap la seva acció prengueren direcció a la mar, sembla cap a Palma de Mallorca. Afortunadament no cal lamentar cap desgràcia personal.»[26]

El *Diari de Reus,* al seu torn, comentà:

«Ahir, sobre les dues de la matinada, l'aviació feixista ens visità novament. Mentre un aparell travessà Reus de nord a sud, fent funcionar les metralladores, altres quatre o cinc pujaren de la costa fins al terme de Canonja i part baixa del nostre, llençant nombroses bombes de gran potència als voltants del camp d'aviació, sense que, sortosament, produïssin altres danys que alguns desperfectes a una casa de camp motivats per retrunyir dels dispars.»[27]

És, si més no, interessant la presència d'un avió solitari volant en direcció oposada als altres i metrallant la ciutat. Quant a l'actitud mostrada pels reusencs en aquest moment, segons el *Diari*, seria de serenitat:

«El veïnat donà mostres d'una gran serenitat, no movent-se de les cases fins que va passar el perill, el qual fou assenyalat pels xiulets dels vigilants i les sirenes.»

I pel que fa a la suposada actitud de l'enemic, afirmava que:

«Els avions rebels volaven a una alçària no molt elevada, i en ésser descoberts pels reflectors es donaren presa en llençar la càrrega i fugir, durant el fet com uns vint-i-cinc minuts.»

El *Diari de Tarragona* també se'n féu ressò, per bé que només esmentà un sol avió:

«En la madrugada del jueves, alrededor de las dos, muchos vecinos fueron despertados por el retumbar lejano de unas explosiones. Se supo que un trimotor faccioso estaba bombardeando determinado objetivo próximo a la ciudad de Reus. El número de bombas lanzadas fue considerable, pero a pesar de esto no

[26] *Endavant*, 29/05/1937, p. 2.

[27] Navais-Samarra, *Op. cit.*, p. 58. La transcripció del *Diari de Reus*, l'hem extreta d'aquesta font.

alcanzaron sus objetivos, ya que el único efecto conseguido fue abrir embudos en el terreno, que fueron tapados de nuevo [...].»[28]

En girar per tornar cap a Mallorca, encara en deixaren anar dues més sobre el port de Tarragona, sense conseqüències perquè van caure al mar. Quant a Tarragona, aquest fet encetava una llarguíssima sèrie de bombardeigs aeris sobre la ciutat.[29]

Els vols d'aparells enemics sovintejaven, tot i que a Reus no hi hagué cap més atac fins al 2 d'agost. Mentrestant, Tarragona, el 17 de juny, patí l'agressió de tres Savoia SM-81 sobre la zona ferroviària, i un mes després, el 19 de juliol, els bombarders abocaren la seva càrrega dins la ciutat, per passar seguidament sobre Cambrils. Segons el diari *Llibertat*, foren quatre bombarders que creuaren la ciutat a les nou i deu minuts, entrant per la part de Torredembarra, provocant moltes víctimes i marxant tot seguit cap a Cambrils, on també bombardejaren i on ocasionaren dos morts i set ferits.[30] Dolors Llombart en deixà prou notícia a la seva llibreta, però esmenta només tres aparells:

> «Avui a les 9 del vespre 3 trimotors facciosos han volat per sobre Tarragona deixant-se sentir i veure a la Canonja. Després han deixat caure sobre la ciutat unes 80 bombes [...]. Després la mateixa esquadrilla es dirigí a Cambrils ocasionant allí la mort a un home i un nen.»[31]

L'endemà, 20 de juliol, dos trimotors procedents del mar actuaren sobre Torredembarra. Hi hagué ferits i hi morí almenys una nena de 5 anys.[32]

El 2 d'agost, els trimotors italians tornaven a Reus i es presentaven novament sobre el camp d'aviació. Una vegada més, el testimoniatge de Dolors Llombart explica:

> «Avui al capvespre han passat per sobre la Canonja en direcció al camp d'aviació 4 trimotors facciosos que han deixat caure les municions sobre el camp, ocasionant ferides a 4 soldats de l'aviació. A la Canonja ens hem refugiat als sótanos no deixant de sentir una mala impressió.»[33]

---

[28] González, *El asedio aéreo de Tarragona*, p. 30.

[29] Infiesta, *Op. cit.*, v. I p. 86; González, *Op. cit.*, p. 30. Hom ha comptat que Tarragona patí un total de cent quaranta-quatre bombardeigs, que afectaren sobretot la zona del port, l'estació i els dipòsits de CAMPSA, però també força la ciutat.

[30] *Llibertat*, 23/07/1937, p. 3.

[31] Borràs, *Op. cit.*, p. 506.

[32] *Llibertat*, 22/07/1937, p. 1.

[33] Borràs, *Op. cit.*, p. 506.

En aquest cas, Guix Sugrañes, que situa erròniament l'atac cap a dos quarts de nou del matí, no esmenta cap ferit. Fos com fos, no figuren ingressats a l'Hospital de Reus. També, segons publica *Llibertat*, hi hagué un ferit, tot afegint que era lleu i els danys, de molt poca importància. Situa l'atac al vespre, a dos quarts de nou, i portat per quatre avions Junkers.[34] De fet, els aparells devien ser Savoia SM-81, però hom els confonia sovint amb els Junkers Ju-52, més coneguts i, vistos des de la distància, molts semblants. És un error que es reiterà tant a la premsa com a la documentació de l'època i que aquí referirem en diferents ocasions.

Arran d'aquest bombardeig, el *Diari de Tarragona*, el dia 4, es queixa de la poca eficiència dels serveis de vigilància a la costa i en fa una breu descripció, per la qual sabem que l'alarma es va donar tard i l'atac es va fer des de poca alçada:

> «A les vuit i quinze minuts del vespre, a plena claror del dia, alguns vianants [de Tarragona] situats al Passeig de Pi i Margall i altres des de la carena de l'Oliva, divisaren perfectament uns avions sospitosos que pervenien de la mar i que volant en nombre de quatre, avançaven en esquadrilla en direcció a Reus [...]. Molts ciutadans de Tarragona ja havien vist els aparells facciosos i corrien als refugis, quan encara no s'havia donat el senyal d'alarma. Ens referim al sector de la ciutat, almenys, on hi ha la caserna dels guàrdies nacionals, que és on nosaltres ens trobàvem i des de la qual vàrem veure els pirates, abans de començar el bombardeig.
>
> Pel que fa a les defenses actives antiaèries de vora Reus, quan començaren a actuar, els aparells facciosos ja havien llençat bon nombre de projectils per haver arribat a poder sobrevolar tranquil·lament i a molt poca alçària, sobre el seu objectiu.»[35]

En aquesta època –als mesos de juliol i agost–, al camp d'aviació hi havia destinada la tercera unitat dels bombarders de l'aviació republicana, els Tupolev SB-2, més coneguts amb el nom de «Katiuska».[36]

Encara el 28 de juliol es diu que tres aparells procedents de Mallorca deixaren caure algunes bombes, sortosament sense conseqüències, sobre unes embarcacions pesqueres de Cambrils.[37]

Aviat, però, el nucli urbà de Reus va començar a patir directament els bombardeigs. El primer va ser el 24 d'agost, a dos quarts de sis de la matinada, i va afectar la zona de l'estació del Nord i del Reus Deportiu. Xavier Amorós, que llavors tenia 14 anys, el recorda així:

---

[34] *Llibertat*, 04/08/1937, p. 3.

[35] *Diari de Tarragona*, 04/08/1937, p. 1.

[36] MADARIAGA, *Op. cit.*, p. 85.

[37] GONZÁLEZ, *Op. cit.*, p. 36. L'esmenta amb reserves perquè no el va poder comprovar documentalment. No concreta si podia ser l'aviació italiana o bé l'alemanya.

«Les bombes van caure precisament al nostre barri, al barri de xalets pròxim a les pistes del Reus Deportiu, situat entre les dues estacions de ferrocarril. L'estrèpit va ser enorme; va semblar que el cel esclatés. Però no hi va haver cap mort ni cap ferit ni cap casa enrunada. Tot Reus va sortir al carrer a mig vestir. La gent va pujar amb insòlites indumentàries cap a l'estació del Nord i cap al Reus Deportiu a veure els cràters de les bombes, en una mena de manifestació demencial per l'aspecte pintoresc dels qui la formaven. Resultava una curiositat de bon veure. Mirat d'aquella manera no semblava pas tan terrible. Va ser, evidentment, una experiència enganyadora. Els cràters entre les vies, on feien un gran ventall i se separaven en direcció a Lleida i Tarragona, no tenien l'aspecte desolador de les fotografies que havien sortit als diaris d'altres indrets bombardejats.»[38]

Al Reus Deportiu hi havia cràters prop de les pistes de tennis i al solàrium. Tanmateix, la part més afectada –on tot va quedar arrasat– sembla que va ser rere l'estadi, al carrer de Frederic Soler, als solars d'algunes parcel·les on, diu Amorós, hi havia

«unes minúscules peces de terreny, ben ordenades a banda i banda de carrer, que havien estat llogades a gent menestral i obrera, la qual hi tenia el seu petitíssim hortet i el seu petitíssim jardí i el rafal de bruc o d'uralita vestit amb enramades de campaneta».

Aquest bombardeig ocasionà alguns ferits i, com a mínim, una víctima mortal, Bonaventura Giné Pallejà, dels Guiamets, de 21 anys, que era a Reus –a l'estació del Nord– per anar a incorporar-se a l'exèrcit. Ferit, fou traslladat al seu poble, on va morir poc després.[39]

El *Diari de Tarragona* en publicà un comentari que, si és cert, tindria unes característiques probablement úniques pel que fa als atacs italians a Reus:

«La matinada de dilluns, dos aparells facciosos monomotors que segons sembla pervenien de Mallorca, realitzaren una incursió sobre Reus. Llençaren quatre bombes de poca potència, a un indret de les afores, i es feren escàpols en actuar les defenses antiaèries. Ocasionaren quatre ferits i molt escassos danys.»[40]

Els italians, habitualment, bombardejaven amb els trimotors Savoia i aquí hom esmenta dos monomotors llençant només quatre bombes de poca potèn-

---

38 Amorós, *El camí dels morts*, p. 52-53.

39 Agraïm la informació al seu nebot, Miquel Perelló.

40 *Diari de Tarragona*, 25/08/1937, p. 3.

cia. En aquesta època els legionaris, a Mallorca, disposaven d'alguns caces, els Fiat CR-32 i els hidroavions Macchi M-41 B.

Encara, segons la mateixa font, en retirar-se, aquests avions passaren sobre el Morell i deixaren anar una bomba, que no va esclatar ni produir desgràcies a la casa del poble on caigué.

El petit nombre de bombes llençades –sembla que de poca potència– i el fet de caure gairebé totes als afores probablement farien que la població encara no prengués prou consciència de l'abast real dels bombardeigs.

En els primers bombardeigs, com aquest del dia 24, moltes persones opten per refugiar-se sota les escales, com recorda Ramon Pallicé. És una recomanació bàsica que s'havia fet, encara que a la pràctica es demostrà inútil:

> «El primer bombardeig de Reus va ser una matinada, que nosaltres vam baixar tots a la botiga i ens vam quedar darrere lo revoltó. Ens van dir: "—Han tirat tres o quatre bombes per allí a l'era del Deume, per allí a la Munta-i-Baixa".»[41]

Aviat, però, la població començà a ser conscient del perill real que representaven les bombes i que l'objectiu dels avions franquistes anava més enllà de les posicions militars, com el camp d'aviació, i també incloïa la població civil.

Hi hagué un nou atac, als afores de Reus, el 4 de setembre, cap a un quart de vuit del vespre, quan dos hidroavions Heinkel He-59, que no arribaren a volar sobre la ciutat, llançaren algunes bombes a la zona de l'actual urbanització Carpa, a la carretera de Tarragona, sense que es produís cap víctima.[42] Aquests mateixos aparells també atacaren la factoria de Campsa a Tarragona i, en tocar alguns dipòsits de combustible, provocaren un incendi espectacular que durà cinc dies.[43] Segons el dietari de Dolors Llombart –que no esmenta les bombes caigudes al terme de Reus, o bé les confon per canonades, altrament també possibles, a càrrec de la DECA de Reus– succeí així:

> «Avui a les 6.30 [a la Canonja] s'han apagat els llums i al cap de poca estona ja hi havia una gran alarma degut a que a no gaire distància s'albiraven 2 avions del costat contrari; no ha sigut altrament puig al cap de pocs segons ja s'ha sentit una gran explosió. La gent hem corregut molt de pressa cap als refugis. L'explosió ha estat als dipòsits de la Campsa de Tarragona incendiant algunes calderes i encara per sort no s'ha tingut de lamentar cap desgràcia personal. Els avions

---

41 Inf.: Ramon Pallicé, 80 a (2008).

42 AHMR, Carpeta «Plànols bombardeigs».

43 González, *Op. cit.*, p. 37; Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 39-40; Permuy-O'Donnell, *As de Picas*, p. 46.

després de la malifeta anaven, per la direcció que portaven, cap al camp d'aviació, però unes canonades els han fet retrocedir.»[44]

Era la primera vegada, si més no que en tinguem constància documental, que els avions de la Legió Còndor s'apropaven a la ciutat. Aquests aparells començaren a operar des de Pollença a partir de mitjan mes de juliol de 1937, amb l'ordre expressa, signada per Franco, de

> «intensificar la actuación agresiva desde el aire contra el enemigo en su flota, en sus comunicaciones y en sus puertos, colaborando así con la acción naval del bloqueo del Mediterráneo que desarrolla la escuadra».[45]

Des de llavors, els Heinkel He-59 es dedicaren a resseguir i fustigar la costa, sobretot en vols de nit i matinada, així com a atacar els vaixells que proveïen la República. Aquests hidroavions –batejats aquí com «l'Isidro»– van ser durant mesos, de fet fins el final de la guerra, el malson de la gent del Camp i de tota la costa catalana i valenciana.

Comença la construcció dels refugis

El primer bombardeig, el 9 d'abril de 1937, tot i ser lluny del nucli de població, va ser suficient per esperonar la ciutat. Immediatament el conseller de Governació, Josep Banqué, encarregà un informe sobre el nombre de refugis existents i el seu estat, i el dia 12 n'informà l'alcalde:

> «Reunits en aquesta Conselleria els companys encarregats de buscar refugis pels nostres conciutadans, en cas de bombardeig aeri, manifesten que a la nostra Ciutat, no hi ha altres refugis que els que estan en construcció en la Pl. Roja i Passeig de Sunyer, com aixís uns altres a la casa Teixa i Amigó, Casa Tapiró, Casa Izaguirre, i raval Francesc Macià, nº 8, els quals també caldria fer alguna reforma per a més seguretat.»[46]

És a dir, n'hi havia, de començats, dos de públics i quatre de particulars. Banqué també demanava una reunió extraordinària de la Comissió Permanent per prendre les mesures oportunes, «degut al perill que significa el no tindrer [sic] els refugis preparats per la població en cas d'un bombardeig sempre possible», que tingué lloc el dia 21.

---

44 Borràs, *Op. cit.*, p. 507.

45 Permuy-O'Donnell, *Op. cit.*, p. 37-41.

46 AHMR, Lligall «Varis assumptes, 1937-1939», p. s.

Molts dels masos del terme també van disposar de refugis. En molts casos es va tractar de refugis de trinxera oberts o bé lleugerament protegits, però també abundaren els refugis de galeria, normalment fets sense revestiment intern, tot i que també se'n conserven d'acabats, amb revestiment d'obra. A la imatge veiem l'accés a un d'aquests refugis, el de l'actual mas de Nogués, a la partida de Monterols. Foto Salvador Palomar.

Mentre, el 17 d'abril es parlava de traslladar els malalts de l'Hospital a causa de la seva proximitat a la fàbrica de producció d'avions –l'havien instal·lada a l'Escola del Treball, com ja hem explicat– i del perill que comportava per ser un possible objectiu militar. El 21, en un ple extraordinari, el Consell municipal va acordar prendre pel seu compte el programa de construccions de refugis, per tal de poder assegurar la defensa de la població civil en el termini de temps més breu possible. La direcció exclusiva dels treballs, a partir d'ara, anà a càrrec del Consell municipal i dels seus tècnics.

I com que el municipi no podia abastar ell sol les enormes despeses que significaven aquestes obres, al mes de maig es va publicar un ban pel qual tots els ciutadans venien obligats a contribuir al seu finançament, en la mesura de les seves possibilitats, calculada per mitjà d'un barem fet a partir dels salaris de cadascú. En no ser suficient, es demanaren ajuts als governs de la Generalitat i de la República.

Hi havia alarmes i, al mes de juliol, hi havia neguit a la ciutat a causa dels bombardeigs que havien patit Tarragona i les altres poblacions. Cal remarcar, en tot cas, que la primera víctima mortal natural de Reus de la qual tenim notícia, a causa d'un bombardeig sobre la població civil, va ser a Tarragona el 19 de juliol: Joaquim Batista Monné, de 65 anys.[47]

Hom parlava aleshores d'articular la defensa passiva de la ciutat. Al mes d'agost, la fàbrica d'avions es construïa el seu propi refugi, ja que fins a aquest moment els treballadors de la fàbrica, com tants d'altres, en sonar les sirenes corrien cap a la zona de l'escorxador, ja als afores, a posar-se sota els garrofers. O bé com el cas dels veïns del carrer de Balmes, que aterraren part del mur que tancava el carrer per la banda oest, per tal de poder córrer a refugiar-se també sota els arbres, segons comenta Ramon Ferran.

Certament, les notícies adverses que arribaven i les primeres bombes van estimular la construcció de refugis. Ramon Ferran –que, el 1937, tenia 10 anys– recorda com els veïns del seu barri es van posar d'acord davant l'amenaça palesa:[48]

> «I allavons hi va haver una reunió de tots els veïns i van dir: "—S'ha de fer un refugi". I allavons, a través de l'Ajuntament, el meu pare, que era minador, i altres, es van fer voluntaris tot un munt de gent, a picar.
> Recordo que hi havia unes muntanyes de terra. Que cada dia al dematí, després d'esmorzar, que esmorzàvem poquet, anàvem cap allà i molts dies faltava gent. Hi havia dones, criatures i algun home. I fèiem la cadena, des dels que picaven dintre, que treien la terra i la carregaven en un cabàs que passava de l'un a l'altre.
> Amb una distància de dos metros, fèiem córrer la senalla i quan arribava a dalt,

[47] SALVADOR, *Quan la mort venia del cel*, p. 60.
[48] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

doncs l'abocàvem damunt de la terra i tornàvem a fer. I aquí, a la plaça d'Hèrcules, hi havia una boca, aquí a la plaça. A mig edifici de l'Institut hi havia una boca, que encara hi és, i una altra a la plaça de Sant Francesc. Van dir: "—Farem tres boques perquè si tiren una bomba en un cantó, doncs la gent pugui marxar per l'altra". Encara tinc el record del refugi, que el van entovar bé, perquè se'ls hi desprenia la terra.

I això era una situació en què col·laborava tothom. Ningú cobrava, però tots ho fèiem per la seguretat. I això es va anar fent i allavons els bombardejos van començar a repetir-se.»

El 21 d'agost de 1937 es va crear la Junta de Defensa Passiva local, d'acord amb un decret de la Presidència de la Generalitat. A partir d'aquest moment va ser aquesta Junta la que tingué cura dels refugis, així com de tots els aspectes que atenyien la seguretat de la població.

En la primera reunió, els militars informaren la Junta de les mesures que calia prendre, com ara enfosquir la ciutat, canviant els llums dels carrers per llums blaves de baixa intensitat, tapant els focs de les fumeres de les foneries i forns, o prohibint la circulació de vehicles per la carretera de Tarragona (que passava a tocar de l'aeròdrom). També s'establien els criteris per donar l'alarma en cas de perill. Quant a la població civil, les tres sirenes de què disposava la ciutat farien un toc de trenta segons per alertar el veïnat i després, en passar el perill, ho indicarien fent dos tocs curts i amb xiulets.

A la segona reunió, els tècnics informaven la Junta de les característiques que havien de reunir els refugis per suportar l'impacte de les bombes i assenyalaven criteris per fer els refugis, mentre que el cap dels bombers, Manuel Mas, informava que a Barcelona havia aconseguit set vagons plens de ciment que havien de començar a arribar l'endemà mateix. A la tercera reunió, el 22 d'octubre, l'arquitecte municipal, Josep Simó, informà que havia aconseguit de Barcelona 250.000 pessetes per a la construcció de refugis i presentà a la Junta –amb els plànols a la mà– el projecte dels dotze refugis públics que es preveien fer, preparats per resistir els impactes i amb capacitat suficient per a tota la població. Havien de ser els següents: plaça de la República, avinguda de Catalunya, plaça de Catalunya, plaça d'Hèrcules, Horts de Simó, Casa Plà «la Patacada», passeig de Mata, carrer Nou, raval de St. Pere a la rambla Mazzini, l'Era del Deume i la urbanització Quintana, a més dels de la plaça de Prim i del passeig de Sunyer, ja iniciats. Després es comentà la necessitat de fer-ne també als grups escolars (Pompeu Fabra, Carles Marx) i al parvulari del mas Vilella. Entre altres acords, quant a la urbanització Quintana s'acceptà que s'utilitzés com a refugi una mina ja existent, a més de deu metres de profunditat.[49] Després, però, se'n van

[49] PUJADÓ, *Op. cit.*, p. 168-170.

plantejar més, de refugis, fins a construir-ne divuit, a més del de l'Hospital, que fan, en total, dinou refugis a càrrec de l'Ajuntament.[50] Quant a privats, se'n construirien –incloent-hi els de la ciutat i els del terme– de diversos tipus (de galeria, de trinxera), en un nombre total avui indeterminat, probablement més d'un centenar i mig.[51]

La ciutat, de dol

Potser els primers bombardeigs encara no havien estat prou avís per als reusencs, si més no per a alguns que encara pujaren als terrats una vegada més, i probablement la darrera, el 17 de setembre. Va ser la primera data veritablement tràgica per a la ciutat, quan, a tres quarts i mig de vuit del vespre, les bombes hi impactaren, cosint-la transversalment de punta a punta, des de la línia del tren de Lleida fins als Horts de Simó, i hi hagué les primeres víctimes mortals. Xavier Amorós recorda:

> «Aquell dia tot va ser sentir les batallades,[52] córrer a buscar refugi prop de les parets gruixudes i sentir petar les bombes. Va fer la impressió que tot Reus s'ensorrava. Després va venir un gran silenci curt. I en sortir al carrer ja hi havia una confusió de mil dimonis. La gent corria, cridant, en totes direccions. No se sabia res de res. Tothom buscava els seus. Vam córrer, també, cap a casa, el pare i jo, pensant en la mare i en les germanes. Era a boca de fosc però vèiem fum en diversos indrets. Panteixant, no dèiem ni una paraula. Finalment, al capdavall del carrer vam veure fumejant el xalet Fontana, on hi havia el departament de Maternitat de l'Hospital, que havia dispersat els serveis, i, tot seguit, els nostres, que ens esperaven.»[53]

Sentir l'alarma i l'esclat de les bombes va ser tot gairebé immediat. Un altre testimoni, Maria Martorell, de 13 anys, era en aquell moment al Centre de Lectura:

> «Vaig sentir campanes, sirenes de les fàbriques i la bomba. Tot va ser alhora. En aquell moment vaig tenir la sensació que s'acabava el món, perquè van volar els

---

[50] Gort, *Op. cit.*, p. 4-8. L'AHMR conserva un plànol de 1938 on figuren els divuit refugis públics. També conserva els expedients de les obres.

[51] La relació de refugis coneguda –inclosa a un plànol conservat a l'AHMR– n'esmenta vuitanta-nou de particulars. Però avui sabem que és incompleta i n'hem pogut documentar molts d'altres, tant dins la ciutat com als afores.

[52] L'alarma es tocava amb sirenes i amb campanes. Diu Amorós que «al començament, els avisos de sirena no tenien cap conseqüència. El so de la campana, en canvi, va adquirir de seguida una formalitat tràgica».

[53] Amorós, *Op. cit.*, p. 53-54.

vidres i tot va anar enlaire. Vaig baixar les escales i estaven tapades de runa, i vaig haver de sortir enfilant-me per damunt de la runa.»[54]

La percepció del temps transcorregut entre l'alarma i l'esclat de les bombes, però, varia segons els testimonis, que ho fan pràcticament simultanis, com Maria Martorell, o bé que passà «una estona», com diu Francesc Gras.[55] Probablement, el tens temps d'espera, per breu que fos, se li devia fer llarg. Passa igualment pel que fa a la durada del bombardeig, que es devia fer molt llarga per als reusencs, si més no en el record. Miquel Serra, a les seves memòries, parla d'una durada de trenta a cinquanta minuts.[56] La gent es protegí com va poder: als refugis on ja n'hi havia, i on s'hi registraren els primers incidents, com ara Maria Solé, de 63 anys, que, en sortir del refugi va caure i es va trencar el braç.[57] Però la majoria de persones es refugiaren als portals, sota la volta de les escales, vora els murs gruixuts, com féu Xavier Amorós, o bé fins entre matalassos, com féu Teresa Juanpere, de 23 anys, qui després comentava no saber com s'hi havia posat enmig, però que s'hi trobà i que li costà de sortir-ne.[58]

Les bombes van esclatar a la línia del tren de Lleida, al mas Fontana, al carrer del Doctor Robert, a la plaça del Castell, als carrers Major, de la Concepció, de la Font, de l'Abadia, de les Barreres, a la plaça del Baluard, als ravals de Martí Folguera i de Robuster, als carrers de Sant Antoni, de Sant Francesc, a la plaça de Sant Francesc, als carrers de Misericòrdia, de Sant Benet, a la closa de Torroja i, finalment, als Horts de Simó, per acabar, ja als afores, a la partida de la Capella. Hem seguit l'ordre de descripció que assenyala Guix. De ser correcte, l'enemic, aquest cop, hauria atacat la ciutat des de l'interior, venint per la banda nord i en direcció al mar. El testimoniatge de Maria Martorell també indica que s'inicià per l'estació. Es tracta de la ruta inversa del de la majoria dels atacs perpetrats per l'aviació italiana, ja que acostumaren a venir directament des del mar, i és possible que en aquest cas també hagués estat així perquè si més no,

---

[54] JOANPERE, *Op. cit.*, p. 163-164.

[55] Francesc Gras, de 16 anys, oí l'alarma quan anava a entrar al Centre de Lectura i, llavors, comenta que «sempre havien dit que les plantes baixes eren més segures, de manera que em vaig esperar una estona a l'entrada del Centre, per si passava alguna cosa, per precaució», i això el salvà (*Més Reus*, 25/05/2009, p. 9).

[56] SERRA, *Op. cit.*, p. 22. Els bombardeigs s'acostumaven a fer en una sola passada dels avions agressors, de vegades dues. El temps de durada pròpiament del bombardeig era, doncs, en general, relativament curt. Era diferent pel cas de les alarmes, molt variables, ja que si bé sovint duraven només uns pocs minuts, hi hagué ocasions que foren bastant més llargues, com, per exemple, la de la matinada del 2 d'agost de 1938, que fou de quaranta minuts (AHMR, Servei Municipal..., p. s.).

[57] AHMR, Carpeta «Víctimes dels bombardeig», d. n. 56.

[58] Inf. Teresa Juanpere, 81 a (1994).

segons publicà *Llibertat* l'endemà, l'atac, el van protagonitzar dos bombarders que entraren volant sobre Tarragona.[59] El nombre de carrers afectats que hem relacionat és, doncs, més gran respecte de l'aportat per Guix.

En total, hom parla que van quedar, almenys, cinquanta-tres cases afectades, moltes de les quals destruïdes. Quant a l'indret comparativament més afectat (o més visible, per ser el bell mig de la ciutat), va ser el carrer Major, on no restà una sola casa indemne. N'hi hagué, almenys, cinc de destruïdes i la resta restaren perjudicades en més o menys grau (vidres trencats, parets clivellades, ensorraments parcials...). L'Arxiu conserva part de les peticions que els ciutadans afectats, aleshores, feren a l'Ajuntament, cercant ajuts que els indemnitzessin dels danys.[60] Aquesta documentació, malgrat que no és completa, conserva vuitanta-set de les peticions sobre aquest bombardeig, la qual cosa permet conèixer amb bastant detall bona part dels estralls que ocasionà, tant sobre els béns com sobre les persones.

És especialment divulgat el cas del Centre de Lectura, on van caure dues bombes –una a la biblioteca i l'altra a la sala d'espectacles– i on va morir la bibliotecària, Regina Figuerola, de 19 anys, i posteriorment, a causa de les ferides, Josep Saperes.[61] Les bombes colpejaren el cor de la població. Grans i petits van sortir al carrer. «Jo em vaig escapar i ho vaig anar a veure. És clar, allò era un espectacle. Vaig veure com entraven els ferits a l'Hospital. Hi havia un cotxe dels bombers de Tarragona», explica Ramon Pallicé. Un amic de la família els hi va explicar com van treure, entre grans crits, l'amo d'una cansaladeria que hi havia pel davant del Centre, que estava cremant.[62] També ens ho comenta Josep Aguiló, que treballava de sastre: «—Naltros teníem la botiga al davant, una miqueta més amunt, al carrer Major; hi havia una *tocineria*, encabat hi havia lo joier. [...] una de les primeres bombes que van caure va caure allí. A la botiga nostra va foradar, que teníem una pila de *cortes* d'abric allí, a l'aparador, i la metralla los va foradar tots».[63]

---

[59] Guix, *Op. cit.*, 18; Joanpere, *Op. cit.*, p. 164; *Llibertat*, 18/09/1937, p. 3.

[60] AHMR, Carpeta «Víctimes...».

[61] Josep Saperes Cirera no figura als llistats de víctimes que hi ha publicats. Que era al Centre de Lectura ho recull el record de Maria Martorell: «També va morir un tal Saperas, que em penso que estava de permís del front. Hi va haver bastants ferits, de vidres més que res» (Joanpere, *Op. cit.*, p. 164). I ens ho confirma Francesc Pàmies: «Un d'aquests dies [Pàmies llavors era a Barcelona] he tingut notícia de les bombes llançades per l'aviació de Franco sobre Reus i de les destrosses a la biblioteca del Centre de Lectura, on trobaren la mort la Regineta Figuerola i el Saperes» (Pàmies, *Carta als meus néts*, p. 20). El cas de Josep Saperes no és únic: la memòria de les persones sovint parla de víctimes que no figuren als llistats, com, per exemple –per bé que no sabem en quin bombardeig succeí–, el cas de Rosa Calabuig, segons refereix Josep Banqué (Banqué, *Comunistes i catalans*, p. 114). Per a una notícia biogràfica de Regina Figuerola, vegeu Puyol, *Miralls de lluna*, p. 82-85. A Josep Saperes el van trobar viu l'endemà entre la runa i l'ingressaren a l'Hospital, on va morir unes setmanes més tard, el 8 d'octubre (Reg. Hospital).

[62] Inf.: Ramon Pallicé, 80 a (2008).

[63] Inf.: Josep Aguiló, 89 a (2009).

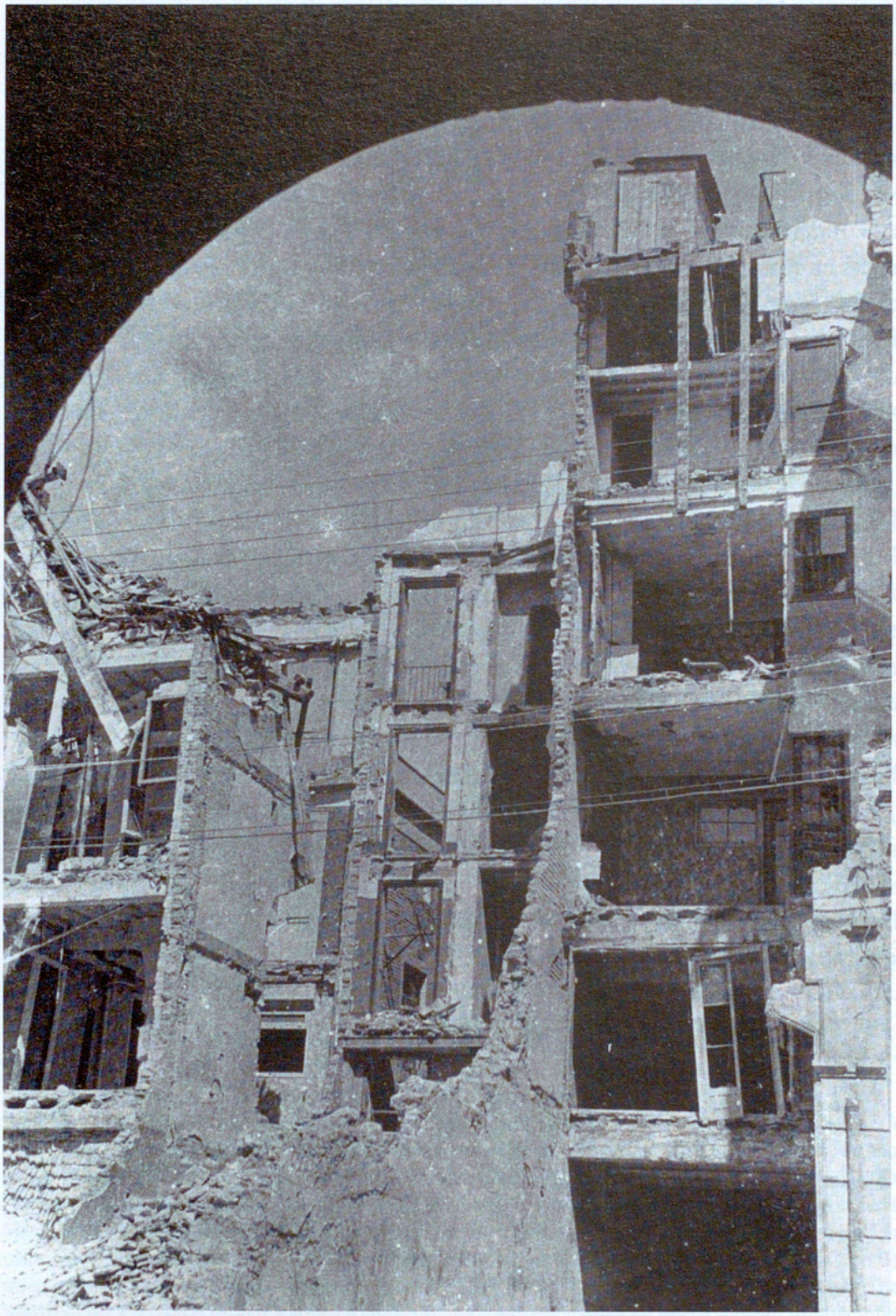

Unes de les cases destruïdes durant el bombardeig del 17 de setembre de 1937. La imatge, del raval de Robuster, és feta des de l'interior del portal de la casa dels pagesos. Fotografia: Agustí Centelles.

Al Centre de Lectura també restà afectada la cafeteria, que regia Emili Figuerola, de 26 anys, i que aleshores s'havia d'incorporar a files, a la Marina. Deixà la família en una situació prou crítica perquè havien perdut tots els estris i el gènere del seu negoci.[64] Una situació, la de la ruïna material de les persones, que la documentació a l'abast permet comprovar com es repetia pràcticament a cada bombardeig i que aquí anirem veient amb algun altre exemple concret, com ara, en aquest mateix bombardeig, el de Pau Figueres Vila, més conegut com el «Nanu escultor», de 53 anys, i que vivia al carrer de Sant Antoni. Ho va perdre pràcticament tot: el pis, els mobles, les robes, tots els estris, el taller i part de les eines de treball, restant en la més absoluta misèria. Tant és així, que l'Ajuntament li va haver de proporcionar roba i calçat:

> «La Conselleria de Sanitat i Assistència Social, davant d'aquest cas, li ha proporcionat una bata i unes espardenyes i actualment sol·licita li siguin arreglades unes sabates per haver quedat a la suma misèria i no tenint mitjans per a poguer-ho fer.»[65]

Aquest cas es fa encara més sensible perquè tenia el pis i el taller en dues cases diferents, ja que vivia al carrer de Sant Antoni i tenia la botiga taller al raval de Robuster, just davant de la Boella, i ambdues foren destruïdes en el mateix bombardeig.

De moment es va poder allotjar a casa d'un amic, al passeig de Misericòrdia (Hort Bertran), i més endavant ho fou a l'internat del mas Llopart, on rebia cent pessetes mensuals per ensenyar dibuix i escultura als nois i noies internats.[66]

Però també n'hi hagué d'altres de víctimes mortals, sembla que vuit en un primer moment i després alguns més, almenys fins a dotze,[67] algunes de les quals a la Casa de Maternitat, instal·lada de poc al mas Fontana, precisament pel perill que corria l'Hospital, al costat mateix de la fàbrica d'avions. Allí, diu Cubells, van morir tres dones i unes altres tres van ser ferides.[68] Hi va morir la

---

[64] AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. n. 31.

[65] AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. n. 13.

[66] AHMR, Actes, 01/02/1938. Sobre l'escultor Pau Figueres, vegeu SERRA, *Records i siluetes*, p. 83-89. També SERRA, *Records, anècdotes...* p. 93-95. Segons aquest darrer autor, però, tindria el taller a la plaça de Sant Francesc, en un edifici que també sortí prou malparat en mateix bombardeig.

[67] Guix esmenta vuit morts i trenta-sis ferits, dels quals dos van morir. Els registres d'ingressos a l'Hospital i al Cementiri permeten establir la xifra de víctimes mortals en un mínim de dotze.

[68] CUBELLS, *Reus bajo el dominio rojo (20 de julio de 1936 – 14 de enero de 1939)*, Reus, 1940. Mecanoscrit inèdit (AHMR), capítol «Vida municipal», f. 78. Segons Anguera, hi morí una embarassada i una auxiliar. ANGUERA, *Hospital de Sant Joan de Reus*, p. 90.

infermera Concepció Morell[69] i una de les parteres avortà.[70] Després, el que es va salvar de la Casa de Maternitat es va traslladar més als afores, al mas Navàs.[71] Una mica més tard, continua explicant Cubells, van caure altres bombes als voltants de la casa Darthez, on s'havia traslladat l'àrea de tuberculosos de l'Hospital, on una dona que estava menjant al costat de la finestra va veure com la metralla li prenia el plat que tenia davant i la forquilla de les mans, sense que ella patís cap ferida.[72]

Els ferits, segons l'informe de la Creu Roja,[73] van passar de la quarantena: només a la farmàcia Gispert, els membres de la Creu Roja van atendre unes trenta persones ferides. Aquell vespre i nit, actuaren almenys dinou membres d'aquesta institució, que, a més, van rebre el reforç d'una ambulància de Tarragona. Durant aquella nit, en previsió, hi hagué quatre grups de guàrdia: a la caserna del Cos, al Centre de Lectura, al carrer de les Barreres i al carrer del Doctor Robert.

Encara un nou informe de la Creu Roja, l'endemà, assenyalava sis ferits més, aquest cas entre els membres de la brigada de desenrunament, un militar i una dona, que van ser atesos al Centre de Lectura.[74]

La ciutat restà consternada. El 17 de setembre és una fita que assenyala l'inici d'un període traumàtic de por i dolor que arribarà fins al gener de 1939. Aquella nit, moltes persones no van dormir o ho van fer fora de casa, temeroses d'un nou bombardeig. Rosa Monné recorda com, amb la seva família, va sortir del nucli urbà amb la intenció de passar la nit a la intempèrie, sota uns garrofers, prop del camí de Riudoms:

> «El primer dia ens va agafar tanta por que no vam dormir a casa. Se'm vam anar a dormir allí on ara hi ha la biblioteca, que era el *matadero*, que estava tot ple de garrofers. Hi havia molts garrofers i ens pensàvem que fórem sols, i a cada garrofer hi havia una família.»[75]

L'enterrament de les víctimes, l'endemà, va ser una manifestació imponent de dol. L'Ajuntament, que es féu càrrec de les despeses, va fer una crida a la població a participar a l'acte:

---

69 AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. n. 17.

70 L'endemà enterraren un fetus, procedent de Maternitat. AHMR, Reg. Cementiri.

71 Cubells, *Op. cit.*, capítol «Vida municipal», f. 79. Segons Anguera, però, «les parteres anaren primer al mas del Vilanova i després, amb la resta de l'Hospital, a la Selva» (Anguera, *Hospital.*, p. 90).

72 Cubells, *Op. cit.*, capítol «Vida municipal», f. 79. Cubells no deixa clar si es tracta del mateix bombardeig del dia 17 o d'un de posterior. Introdueix la notícia dient que «otras bombas cayeron, poco más tarde, en los alrededores de la casa Darthez [...]», la qual cosa fa que es pugui interpretar de les dues maneres.

73 AHMR, Lligall «Correspondència, 1937-1938», p. s.

74 AHMR, Lligall «Varis assumptes, 1937-1939», p. s.

75 Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).

«El Consell Municipal d'aquesta ciutat, en moments de dol per la mateixa, es fa càrrec de l'enterrament de les víctimes del bombardeig d'ahir que tindrà lloc avui dissabte, a les disset hores (5 de la tarda), sortint de l'Hospital Intercomarcal, invitant al comerç, sense excepció, al tancament durant *l'enterro*, i espera que tot el poble acudirà en massa a tan luctuós acte. Reus 18 de Setembre del 1937. L'Alcalde-President, Ramir Ortega.»[76]

Dormir sota els garrofers, però, no era suportable: «Això potser va durar tres o quatre dies, però ningú no era bo per a res l'ensandemà, perquè no podíem dormir. Ja vam prendre unes flassades, que les posàvem a terra, però...»,[77] i a partir d'aquest moment molta gent va començar a sortir de la ciutat per anar a viure, o si més no a pernoctar, als masos de la rodalia, on creien que no hi hauria perill. Altres enviaren els seus fills a casa de familiars, en pobles propers. Explica Amorós[78] que «la decisió de la família va ser fulminant. Em van enviar a Pradell l'endemà mateix, amb l'àvia de Maials i l'oncle solitari, germà del pare, expastisser [...]. El pare no podia deixar la feina, la botiga, i la mare li feia companyia». Serra apunta que en deien la «columna de la por»:

«Nosaltres fórem una de les moltes famílies que sortírem molt aviat de Reus per anar a dormir fora del poble. [...] érem dels primers dels que anomenaren la columna de la por, encara que, a mida que passà el temps, crec que tot Reus es féu d'aquesta columna, ja que de nit la ciutat quedava completament buida.»[79]

A Reus, a causa dels primers bombardeigs i de la necessitat de fugir del centre urbà, va néixer un nou barri, als afores, sota la carretera de Riudoms, conegut inicialment per parcel·les Ferrater i que actualment és el barri de la Immaculada.[80] Abans de la guerra, en aquest indret només s'havien bastit alguns xalets més o menys dispersos. De tota manera, la zona no era prou allunyada de la ciutat i al llarg de la guerra també patí en diverses ocasions els estralls dels bombardeigs.

També llavors, davant la forta necessitat, s'accelerà la construcció dels refugis. A primers de setembre hi havia en construcció, a més dels de la plaça de Prim i del passeig de Sunyer, els de tres grups escolars: el del Prat de la Riba, el del Carles Marx i el del Pompeu Fabra. En tots ells els minadors ja havien fet el seu treball, però mancava l'obra de consolidació, segons l'informe que el dia 6 féu l'arquitecte municipal:

---

76 AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. s/n.

77 Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).

78 Amorós, *Op. cit.*, p. 54.

79 Serra, *Bombes...*, p. 10.

80 Tost, *Formació i desenvolupament del barri de la Immaculada de Reus, 1937-1992*, p. 5-6.

«En els refugis que s'esmenten hi manquen principalment els treballs de consolidació de les voltes, a executar en obra de fàbrica o bé en formigó armat, per tal de dotar-los d'aquelles garanties de solidesa indispensable en aquestes obres.
Tots els treballs d'excavació i extracció de terres poden considerar-se acabats, però es fa urgent el procedir a enllestir les obres de consolidació abans indicades, per tal que puguin prestar els necessaris serveis de protecció de la població civil.»[81]

A jutjar només a partir de les liquidacions de despeses que s'han conservat, els primers refugis en què es va treballar serien els de la plaça de Prim i el de l'avinguda de Catalunya (l'actual plaça de la Llibertat), que s'iniciarien el 10 d'octubre de 1937. En tot cas, potser cal entendre que va ser a partir d'aquest moment que les obres es generalitzaren –tant d'obertura de noves galeries com de consolidació de les existents– i van prendre l'embranzida definitiva a càrrec de l'Ajuntament.

Poc després, el 30 d'octubre, consta l'inici del de la plaça del Mercadal, del de la plaça d'Hèrcules i del de la Patacada, seguits, dins del 1937, del del passeig de Mata, el 27 de novembre, i dels del passeig de Sunyer i de la riera de Miró, el 12 i el 18 de desembre, respectivament; i ja el 1938, dels del Carles Marx (a les Germanetes dels Pobres), iniciat el 22 de gener, i del del Pompeu Fabra, el 26 de febrer.[82] En alguns casos, si el refugi no es podia fer tan ràpid com es desitjava, com és el cas del que calia obrir al mas Llopard (l'obra depenia d'una subvenció del ministeri d'Educació, per haver-hi un grup escolar), se'n feia primer, provisionalment, un de rasa o trinxera: «fer de moment una *zanja*».[83] Aquest tipus de refugi però, només protegia del buf i de la metralla, però no d'un impacte directe.

En la construcció dels refugis hi treballaren tant homes com dones. Segons Cubells, les dones representaren una quarta part del total dels obrers, ja que, diu, hi treballaren set-cents cinquanta homes i dues-centes vint-i-cinc dones.[84]

La pressa i la necessitat, però, no excloïa també de la conveniència de protegir el patrimoni, en aquest cas l'arqueològic, que es podia malmetre per unes excavacions apressades. En aquest sentit, el 8 de febrer de 1938, l'Ajuntament va rebre una lletra de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya donant compte del decret de Presidència de la Generalitat del 5 de gener referent a la defensa del patrimoni històric, artístic i científic de Catalunya, i l'ordre del 19 del mateix mes, relativa a la conveniència de posar-se en contacte amb el Servei d'Excavacions i Arqueologia per donar-li el degut compliment:

---

81 AHMR, Lligall «Varis assumptes, 1937-1939», p. s.
82 AHMR, Lligalls «Construcció dels refugis».
83 AHMR, Actes, 01/02/1938.
84 CUBELLS, *Op. cit.*, cap. «Vida municipal», p. 58.

«Com a conseqüència, a aquesta Junta de Defensa Passiva de Catalunya, prega que aqueixa Junta Local, en el cas de què en els treballs que s'efectuïn per a portar a cap la construcció de refugis es trobi algun objecte relacionat amb el que disposa els esmentats Decret i Ordre, ràpidament es posi en contacte amb aquesta Junta per a procedir a la recollida del que es trobi en benefici del nostre Patrimoni Artístic.»[85]

A més de l'obra dels refugis públics, també s'intensificà arreu la construcció dels refugis privats, que tenien més o menys capacitat, però que es feien segons les disposicions que s'anaven creant al respecte i sota el control de la Junta de Defensa Passiva. Si més no, dins la ciutat i en molts masos de la rodalia. Com s'ha dit, el cens total de refugis del terme és difícil d'establir, ja que algunes cases disposaven de refugis propis, bastits en part a partir d'estructures anteriors, i sobretot perquè en els masos i cases properes al nucli urbà es van excavar molts refugis que no han quedat documentats.

El testimoni de Rosa Monné, que feia tasques d'administrativa al local que la CNT tenia a la casa Boule, ens pot servir d'exemple. Ella no recorda haver sortit mai al carrer –hi havia una boca del refugi de la plaça de la Llibertat al davant–, ja que la casa comptava amb refugi propi: «Tiràvem escales avall i ens posàvem baix en un refugi, molt petit, sota terra. Potser hi havia dos tombs d'escales avall»;[86] el que no recorda és si hi havia cap altra entrada: «No sé, jo com que sempre baixava cap avall. Sempre feien dugues boques. En tots los refugis, sinó hi havia dugues boques, hi havia una boca i un pou. Perquè deien que si es tapés la boca es quedarien enterrats».[87] Els refugis amb una boca i un pou eren més freqüents als masos, com ara el de l'Aguadé, a Monterols; el de l'Isern, al camí de Valls; el del Soronellas, al camí de Cambrils, o bé el del Cherto, als Xalets Quintana (perquè aprofitaven el pou existent), que no a l'interior de la ciutat, on també n'hi havia algun, com ara el del Socors Roig, al carrer de la Presó. L'entrada d'aquest refugi era a l'interior de l'edifici, on actualment hi ha el Bravíum, mentre que el pou era a la casa del davant, a l'altra banda del carrer.

Alguns refugis aprofitaven els materials a l'abast, com el que es va fer –de trinxera– al costat de l'estació de mercaderies del Carrilet, al camí de Salou:

«Aquí on vivíem naltros [al camí de Salou], només calia traspassar la carretera i ja hi havia la via del tramvia, allí hi van fer un refugi amb rails del tren al damunt i ens posàvem allí sota. Des de casa vèiem los canons antiaeris que hi

---

85 AHMR, Lligall «Varis assumptes, 1937-1939», p. s.

86 Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).

87 *Ídem*.

havia a l'hort de l'Olives. Quan tocaven l'alarma ja els veies aquests que corrien. Encara no havia tocat la sirena ja corrien cap als canons i llavòrens, naltros, escales avall cap allà. El refugi era una trinxera forta i, al damunt, força capes de rails creuats per reforçar. Això estava al dipòsit de l'aigua de l'estació de mercaderies del Carrilet.»[88]

Però també hi hagué arreu refugis encara més modestos, de rasa o trinxera, algun dels quals només lleugerament protegit, com explica Maria Martorell:

«Nantros teníem un bocinet de terra al mas Cros, al començament de l'avinguda de Sant Bernat Calbó, i hi vam fer un quartet i un rafal, i vam passar la guerra allí. També vam fer una sèquia i la vam tapar amb uns quants sacs d'arena, i quan bombardejaven, ens posàvem a sota d'aquell refugi. Allò només curava si queia una mica de metralla, però la bomba no la curava.»[89]

Per la seva facilitat i rapidesa en la construcció, malgrat la relativa protecció que oferien, els refugis de rasa o trinxera foren els més abundants al terme, tal com testimonia Josep Serra:

«Quan les sirenes de Reus anunciaven la imminent aparició dels avions de bombardeig procedents de Mallorca, la gent dels masos s'adreçava, disparada, al refugi. Encara que alguns masos comptessin amb refugis sòlidament construïts, els que més abundaven consistien en una sèquia on hom podia situar-se estirat, per tal de salvar el perill de la metralla i de les explosions. Solament s'haurien produït efectes fatals en el cas que les bombes haguessin caigut directament al reduït espai de la terra oberta.»[90]

També es diu que en alguns masos aprofitaren les mines ja existents com a refugi, tot obrint una petita habitació al seu interior. O bé tal com sembla que també es va fer als xalets Quintana.

O encara dins la ciutat, com al palau Bofarull, on s'utilitzà una galeria ja existent. En aquest cas es féu amb el vist-i-plau de Defensa Passiva, però sembla que hi hagué qui, possiblement sense aquest control, aprofità qualsevol racó suposadament adient per convertir-lo en refugi, com explica Maria Moreno:

«Naltros teníem com a refugi un forn dels que havien fet anys enrere per coure el mosaic. Potser hi havia 10 o 15 escales i baixàvem cap baix. En aquest forn

---

88 Inf.: Josep Aguiló, 89 a (2008).

89 Joanpere, *Op. cit.*, p. 165.

90 Serra, Josep. *Op. cit.*, p. 78.

hi vam posar terra sobreposada al damunt per si queien bombes.»[91]

O bé, segons veurem més endavant, com el que es va fer el serraller Moncusí al seu obrador del carrer Ample.

La defensa passiva, però, no es limitava als refugis. La ciutat també disposà d'una brigada de salvament. La Junta de Defensa Passiva coordinava els diversos serveis de policia, bombers i sanitaris. El novembre de 1937 ja s'havia organitzat la brigada de salvament, formada per més de dues-centes persones, estructurada en vuit grups, i en formaven part, almenys, quaranta paletes, deu fusters, dinou mecànics i cent peons de la construcció.[92]

A banda, la ciutat també tenia una certa defensa antiaèria, tot i que insuficient, que va anar a càrrec dels efectius de la DECA (Defensa Especial Contra Aeronaves), els quals disposaven d'algunes peces d'artilleria desplegades a la banda sud de la ciutat, entre l'hort d'Olives i el camí de Salou. És a dir, al sector que es preveia més adient per interceptar l'aviació enemiga procedent del mar. Es disposà també de reflectors per a la localització d'aparells a la nit i de metralladores antiaèries. La instal·lació de les defenses antiaèries a la ciutat es va sol·licitar el 6 de març de 1937.[93] Diu Madariaga que, després de diverses sol·licituds i gestions, es va aconseguir que hi enviessin dos canons antiaeris.[94]

A mitjan març la República va reorganitzar la DECA i unes tres setmanes més tard, al 5 d'abril, s'instal·là a Reus un destacament –la unitat número 23–, format per seixanta o setanta homes procedents d'Almeria, la major part dels quals eren andalusos. En aquell moment encara no s'havien construït les quatre plataformes de l'hort d'Olives per a l'emplaçament artiller, de manera que les peces es deixaren inicialment a la fàbrica d'avions. És per això que en produir-se el primer bombardeig, el 9 d'abril, la bateria encara no era operativa. Ho va ser a partir de la darreria d'abril.[95]

No abateren mai cap avió enemic. És per això que fou creença comuna que aquests canons no servien per a res. Això, però, no és ben bé cert, perquè si bé és veritat que mai no van tocar cap aparell enemic (o almenys no el van fer caure), sí que l'obligaven a volar més alt per esquivar-los i fins és possible que en alguna ocasió haguessin pogut evitar l'atac, o bé això és el que consta als informes de la Defensa Passiva local i als de la comandància militar.

Que no eren tan inútils, o que l'enemic no els considerava d'aquesta manera, ens ho demostra el fet que se'ls atacà en diverses ocasions i, en algun cas, com

---

91 JOANPERE, *Op. cit.*, p. 96.

92 GORT, «La defensa passiva», dins *Informatiu Arxiu*, 1, p. 11.

93 FERNÁNDEZ-VIRGILI, *Paraules de guerra*, p. 59.

94 MADARIAGA, *Op. cit.*, p. 61.

95 MORANT, «Manuel Sàndez Martín: l'últim artiller del 37».

el 26 de desembre de 1938, amb una remarcable intensitat, sense aconseguir, però, segons es diu, destruir mai cap canó. El record de Ramon Ferran s'hi referix:

> «Els canons, d'avió, no en van tocar mai cap. Semblava que estaven confabulats, perquè quan venien, disparaven cap allà i ells venien per aquí, saps. I mai ne van tocar cap. Ara sí, els hi van fotre un munt de bombes, sempre, però tampoc els van tocar.»[96]

La percepció sobre la seva suposada inutilitat arrelà en la memòria de la gent i ha permès que ens arribin comentaris tan il·lustratius com el següent: «Els canons de Reus eren com un *xiste*».[97]

De fet, segons un artiller que hi serví, Manuel Sández, eren uns canons molt dolents, de procedència russa –un model de 1915, de 76,2 mm–, i havien de tirar a ull perquè els aparells per calcular l'angle no servien.[98]

Altrament, les metralladores antiaèries només eren efectives a distàncies relativament curtes. Tot això obligava que els atacs es fessin normalment des de gran alçada, des d'on l'enemic, quan venia del mar, es movia amb gairebé total impunitat, ja que podien atacar tot just quan sonava l'alarma –de vegades abans–, fora de l'abast artiller, i fugir tot seguit, sense donar temps a respondre als caces lleials, i això donà pas a un altre comentari tòpic prou arrelat i fals: que l'aviació lleial mai no hi era.

Tornant al bombardeig del 17 de setembre, les bombes caigudes sobre una biblioteca i la mort d'una bibliotecària van tenir ampli ressò al país: uns dies més tard, el 23 del mateix mes, el conseller de Proveïments de la Generalitat, Miquel Serra Pàmies, i el seu secretari, Antoni Fuster Valldeperes, comunicaven que es farien totes les gestions necessàries per adobar la biblioteca, i Fuster inicià, des de Ràdio Barcelona, una campanya de sensibilització pública a favor del Centre de Lectura i de denúncia contra els seus destructors.

L'1 d'octubre es publicà a Barcelona un manifest signat per la intel·lectualitat catalana, entre ells Pompeu Fabra, Pere Bosch i Gimpera, Antoni Rovira i Virgili o Aureli Capmany,[99] demanant la col·laboració de tots els catalans per a la reconstrucció del Centre de Lectura. L'Ajuntament de Barcelona acordà contribuir a la subscripció oberta amb dues mil pessetes.[100] Mesos després, la Junta

---

[96] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

[97] Inf.: Moisès Pino, 80 a (2008).

[98] MORANT, *Op. cit.*

[99] ANGUERA, *El Centre de Lectura de Reus*, p. 183-186. Vegeu també *La Vanguardia*, 01/10/1937.

[100] *La Vanguardia*, 09/10/1937.

d'Obres Culturals del govern de la República concedí una subvenció de 25.000 pessetes per a aquestes obres.[101]

La intensificació dels bombardeigs

Segons Guix, tres dies més tard, el 20 de setembre, hi hagué un nou bombardeig, però el mateix autor l'assenyala com a dubtós. No diu on podien caure les bombes i només indica que aquest dia hi hagué un mort, que bé hagués pogut ser l'òbit d'algun ferit del dia 17, i, de fet, Solé i Villarroya documenten el cas de Concepció Pàmies, víctima del dia 17, però amb l'òbit registrat el dia 20.[102] No tenim cap constància documental d'aquest suposat bombardeig i d'aquest dia sabem que n'hi hagué un a Flix, a la 1 de la tarda, quan dos avions procedents del mar van remuntar l'Ebre i atacaren la vila, ocasionant-hi dos morts i deu ferits, sis dels quals foren traslladats a Reus i ingressaren a l'Hospital.[103]

Aquests dies hi devia haver algun combat aeri. Segons Josep Fernández –sense concretar la data–, el pilot Tomàs López, destinat a Reus, hi aterrà amb moltes dificultats i malferit després d'una topada amb un aparell alemany.[104]

El general Kindelán, cap de l'aviació enemiga, va sol·licitar el 7 d'octubre a l'aviació legionària italiana que bombardegés la fabrica d'avions de Reus, així com un aeròdrom de València i la ciutat de Barcelona. Sobre aquesta qüestió, diuen Armengou i Belis que «en aquesta missiva ja es deixa entreveure que no calia precisar gaire els bombardejos que s'havien de fer sobre la ciutat comtal, que qualsevol cosa ja anava bé».[105] Un caire indiscriminat que Reus ja havia patit el 17 de setembre i, com tantes altres poblacions, continuaria suportant fins al final de la guerra.

L'endemà, 8 d'octubre, poc després de les dues de la tarda, hi hagué un altre bombardeig, aquest cop a càrrec de cinc Savoia SM-81, però no sobre la ciutat, sinó que tornà a afectar el camp d'aviació i causà, segons Guix, un mort. Hi hagué alguns ferits, dos dels quals, almenys, ingressaren a l'Hospital. Segons Solé i Villarroya, en aquesta ocasió només es va llençar una bomba.[106] De fet, acabaven d'abocar-ne algunes als afores de Tarragona, cap a la zona de la Campsa.[107]

---

101 *La Vanguardia*, 04/01/1938.
102 Solé-Villarroya, *Op. cit.*
103 *Llibertat*, 21/09/1937 p. 2; Reg. Hospital.
104 Fernández, *Tomás López Navarro y los Polikarpov I-15 «Chato» e I-16 «Mosca»*.
105 Armengou-Belis, *Ramon Perera*, p. 110-111.
106 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 45.
107 González, *Op. cit.*, p. 43.

Segons informa *Llibertat*, en aquesta ocasió «els caces s'elevaren immediatament, posant en fugida als avions facciosos».[108] Uns dies més tard, el 13, Salvador detalla que els caces lleials, enlairats al camp de Reus, desbarataren un bombardeig sobre Tarragona que obligà als bombarders enemics a abocar la càrrega, diu, sense precisió.[109] Es repetí el 22, quan els avions italians, per dues vegades, pretenien bombardejar Tarragona, però es trobaren amb l'aviació lleial i hagueren de fugir. Primer va ser cap a les dotze del migdia, quan dos caces van allunyar un bombarder enemic i, més tard, cap a dos quarts de quatre de la tarda, d'acord amb la notícia que publicà l'endemà *Llibertat*:

> «Novament a les 15.30 han aparegut sobre la ciutat procedents de mar, direcció S.E. tres avions els quals volant a gran alçària han intentat bombardejar la ciutat. Els caces lleials, que avisats prèviament evolucionaven per damunt la població, han perseguit, *ametrallant-los*, els avions facciosos, no poguent aconseguir aquests els seus propòsits, havent de llençar la seva càrrega al mar.»[110]

Aleshores ja feia algun temps que hi havia una unitat de protecció de costes al camp d'aviació de Reus. O si més no, se sap que als mesos de febrer i març del 1937, amb aquesta finalitat, hi havia tres Hispano Nieuport Ni-52 i, cap a finals d'any, una esquadreta d'aparells Dewoitine D-37;[111] i més endavant, el març de 1938, almenys un Dewoitine D-510 que s'utilitzà, com a mínim, com aparell de caça nocturn. També es té notícia, per a aquesta darrera finalitat, de la presència d'aparells Polikarpov I-15 «Xato», com ara, per exemple, a mitjan agost de 1938.

Davant la presència enemiga els caces s'enlairaven, malgrat que molt sovint les alarmes es donaven tard i la seva acció aleshores resultava inútil.

Els atacs des del mar dels llocs propers a la costa es revelà molt efectiva per als interessos de l'enemic –sobretot per poc arriscada– i per això tant els italians com els alemanys ho aprofitaren a bastament. Els avions no es podien detectar fins que eren a prop de la costa i aleshores no hi havia temps material per a una defensa eficaç. El següent comentari, d'un pilot republicà, Joan Sayós, resulta ben il·lustratiu:

> «Per contrast, també hi havia pilots de caça en actiu que poques vegades van poder veure de prop un avió enemic: eren els destinats a la defensa –hipotètica– de les costes. No hi tenien pas cap culpa, pobres nois, perquè quan s'identificaven bombarders dels contraris, entre el que es tardava a avisar i el temps

[108] *Llibertat*, 09/10/1937 p. 3.
[109] SALVADOR, *Op. cit.*, p. 87.
[110] *Llibertat*, 23/10/1937, p. 2.
[111] MADARIAGA, *Op. cit.*, p. 90.

necessari per a engegar els motors, sortir, guanyar alçada i presentar-se al lloc amenaçat, els altres ja havien descarregat les bombes i feien via cap a casa. Empaitar-los era inútil, perquè la velocitat dels bombarders que operaven de dia era superior a la dels dissortats caces de les costes, uns Dewoitines de procedència francesa, pesants i lents com ells sols, que si en la nostra guerra van mostrar-se ineficaços, en canvi van contribuir poderosament que els veïns de frontera fossin derrotats pels alemanys, en començar la mundial.»[112]

O bé com comentà Hemingway amb prou ironia, l'abril de 1938, que «la cosa era tan senzilla que els italians arribaren a permetre a un dels fills de Mussolini que bombardegés les dues ciutats [València i Barcelona]. Fins que el govern espanyol decidí un dia bombardejar la base aèria de Mallorca. Llavors pensaren que bombardejar era perillós i l'enviaren de nou a casa».[113]

Malgrat tot, com hem vist, quan hom va disposar de la informació a temps, l'aviació lleial es féu present. Com ara tres dies més tard, el 25 d'octubre, quan hi hagué una nova alarma provocada per la proximitat de l'aviació enemiga i s'activà l'artilleria de la DECA. Així mateix, s'enlairaren els caces lleials que els foragitaren, malgrat que llavors deixaren caure algunes bombes. Aquell dia, a Reus, primer hi hagué una certa confusió perquè es cregué que les bombes havien caigut a la fàbrica d'avions i fins s'hi presentà la Creu Roja, però resultà que havien caigut a les Borges del Camp, on ferí dues persones, una de les quals de manera greu. Tanmateix, la premsa publicà la notícia sense anotar els ferits: «Perseguidos por los cazas leales, los trimotores, en su huida, han dejado caer algunas bombas en una población cercana, sin causar, afortunadamente, daños ni víctimas de ninguna clase».[114] A la població veïna patien les conseqüències de la seva proximitat a Reus:

> «Durant la guerra, jo me'n recordo que, quan bombardejaven, anava sota els avellaners. Jo no volia entrar a cap refugi, me n'anava sota els avellaners, que si arriba a caure alguna bomba... A les Borges, directament, no van venir. El que passa és que venien a bombardejar Reus i com que, a Reus, s'aixecava l'aviació, havien de marxar i al primer poble que trobaven fotien una bomba. A les Borges en van caure cinc o sis, de bombes, pel costat de la Torre Sans.»[115]

Aquests mesos els bombardeigs es van intensificar, coincidint amb els combats al front d'Aragó i amb l'ampliació i l'entrada en servei de noves unitats italianes a Mallorca, particularment els Savoia SM-79, uns bombarders

---

[112] MILANY, *Un aviador de la República*, p. 73.

[113] HEMINGWAY, *La guerra de España*, p. 139.

[114] AHMR, Lligall «Varis assumptes 1937-1939» p. s.; *La Vanguardia*, 26/10/1937.

[115] Inf.: Salvador Palomar Ferran, 80 a (2007). La Torre Sans es troba a l'entrada del poble, venint de Reus.

pesants ràpids emprats per a atacs diürns. A més, cal no oblidar la sovintejada presència nocturna dels hidroavions Heinkel He-59 de la Legió Còndor, que martellejaven la costa nit rere nit, habitualment cercant objectius ocasionals. Eren el malson de la gent de les localitats costaneres, com Cambrils o l'Hospitalet, o bé de llocs propers, com ara Reus:

> «Nosaltres el que vam dir és que no podíem estar aquí a casa. Perquè a la nit no podies dormir, perquè passava l'hidro –en dèiem l'*Isidro*–, donava voltes per aquí i ni podies encendre el cigarro, perquè si et veien et fotien una bomba. Anava a vuitanta metres d'altura. És que el veies, veies fins les finestretes dels *tios*. Estaves amagat, així, i veies com passava, iu, iu, iu... I tothom callat i quiet. I cada nit, sempre, havies d'aixecar-te i córrer per aquest carrer.»[116]

Durant la primera quinzena de desembre Reus patí una intensa activitat enemiga, amb quatre bombardeigs, els dies 5, 7, 11 i 13. També a la rodalia, sobre la linia de costa: el dia 7, a l'Hospitalet de l'Infant, o el 9, a Salou, Cambrils, Mont-roig i, novament, l'Hospitalet.

El 5, a Reus el bombardeig va ser cap a un quart d'una del migdia i es va centrar als afores de la ciutat, al sector nord, a la zona de la mineta de Martorell i les línies de ferrocarril, sense ocasionar víctimes mortals.[117] Probablement va ser aquest bombardeig el que va acabar amb els partits de futbol al Reus Deportiu. Segons recorda Amorós:

> «Quan començava la segona part, van passar avions molt alts, van tocar les sirenes –per aquest ordre–, jugadors i espectadors ens vam ajeure a terra i les bombes van caure un quilòmetre més amunt, molt fora del poble, prop de la mineta de Martorell, allí on hi havia les connexions elèctriques de tota la comarca. Amb aquest partit frustrat es va acabar l'humor dels futbolistes.»[118]

El 7, en canvi, a tres quarts de nou del matí, encertà de nou el nucli de població: el camí de Valls –la serradora *Reusense*–, els carrers de Sant Roc –on destruí dues cases, deixant almenys cinc famílies sense res–,[119] el carrer de Sardà –dues cases més– i la riera de Miró, on impactà al carrer. En aquest cas, Guix només esmenta que hi hagué un sol ferit. Probablement sigui aquest el que recorda Ramon Sans:

> «Dels bombardejos el primer que recordo d'una manera clara va ser un que hi va haver a les deu del dematí i que va ser, segons el meu record, el primer bom-

[116] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).
[117] *La Vanguardia*, 07/12/1937.
[118] Amorós, *El camí dels morts*, p. 119.
[119] AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. n. 1000-1004.

bardeig que van caure bombes directament a la ciutat, que les bombes van caure a la riera Miró, en un magatzem que hi havia un molí de farina, que es feia gra, que es deia *Alarma.* Allí va ser la primera casa que jo vaig veure xafar de les bombes.»[120]

En aquesta ocasió l'atac s'inicià amb sis trimotors, que primer bombardejaren entre l'Ametlla i l'Hospitalet de l'Infant, prop del coll de Balaguer, i, a continuació, tres bombarders continuaren fins a Reus. Durant l'acció, dos caces lleials els hi presentaren combat.[121]

Dos dies més tard, el 9, cap a un quart i mig de cinc de la tarda, dos hidroavions, entrant per Salou, bombardejaren i metrallaren diversos llocs al voltant de Salou, Cambrils, Mont-roig i l'Hospitalet. Segons la premsa no hi hagué desgràcies personals ni danys materials. Essent un atac perpetrat per hidroavions, cal creure que el farien els alemanys; tanmateix, Infiesta ho atribueix a l'aviació italiana.[122]

El 10, un avió enemic va pretendre entrar per Salou, però l'aviació lleial li ho va impedir i el va perseguir fins a l'alçada de Cunit, per on se'n tornà al mar.[123] L'endemà, dia 11, hi hagué dos intents d'atac. El primer, cap a dos quarts de dues de la tarda, quan els caces lleials aconseguiren avortar un bombardeig. Poc després, fracassà un nou intent gràcies a la presència dels caces sobre el Camp,[124] però aquest cop, probablement en fugir, van deixar caure algunes bombes que esclataren als afores de Reus. Va ser cap a tres quarts de tres de la tarda i impactaren prop de la carretera de Salou, al mas de Freixa. El seu propietari, Joaquim Salas, només va patir pèrdues materials, com ara –segons va declarar ell mateix– quatre-cents litres d'oli, quatre quarteres d'olives, dotze sacs d'avellanes, vuit càrregues de vi, cinc sacs de garrofes, quatre arroves de patates i vuit quilos d'ametlles. A banda, perdé roba i mobles, però no hi hagué víctimes mortals.[125] Hi hagué, però, alguns ferits; si més no, sis persones hagueren d'ingressar a l'Hospital.[126]

Guix suposa encara un nou bombardeig sobre la ciutat, el dia 13, que hauria afectat el carrer de Sardà i no hauria produït cap víctima. Miquel Serra, per la seva banda, parla d'una falsa alarma que Solé i Villarroya no esmenten. Tanmateix, aquest dia l'Hospital registrà sis ingressos.[127]

---

120 Inf.: Ramon Sans, 79 a (2008).

121 *Llibertat*, 08/12/1937 p. 1.

122 *Llibertat*, 10/12/1937 p. 2. També ho esmenten Infiesta, *Op. cit.*, v. I, p. 86. i Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 244.

123 *La Vanguardia*, 11/12/1937.

124 *La Vanguardia*, 12/12/1937; *Llibertat*, 12/12/1937, p. 2.

125 AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. n. 105.

126 Reg. Hospital.

127 Serra, Miquel. *Bombes...*, p. 29; Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 244; Reg. Hospital.

A Reus sembla que ja no hi hagué cap altre bombardeig fins al 30 de desembre, quan dos Savoia SM-79 atacaren el camp d'aviació, al mateix temps que altres Savoia SM-79 ho feien sobre Tarragona, on impactaren des dels voltants de la catedral fins als dipòsits de Campsa, tocant-los de ple i produint un incendi impressionant que deixà les instal·lacions inservibles per a la resta de la guerra. El foc, visible des de diverses poblacions del Camp –com ara Almoster–, durà alguns dies:

> «Un dia al vespre van vindre més d'un avió. I nosaltres dèiem: "—Cot, avui *l'Isidro* va reforçat". Es veu que van atacar Tarragona i vam veure com explotava la CAMPSA. Van incendiar un dipòsit de gasolina, tiraven bombes incendiàries. I aquell dipòsit ne va provocar d'altres i van estar no sé si cinc dies cremant, dia i nit, els dipòsits, que després de l'un explotava l'altre.»[128]

I és que per a la canalla dels pobles de la rodalia, des de la relativa seguretat que els atorgava la distància, els bombardeigs sobre Reus i Tarragona eren un veritable espectacle.

González concreta que aquest bombardeig el van fer cinc bombarders i que els altres dos restants s'apartaren de la formació just en entrar a Tarragona i enfilaren en direcció al camp d'aviació de Reus.[129]

---

[128] Inf.: Moisès Pino, 80 a (2008).

[129] González, *Op. cit.*, p. 46 i 51. També Salvador, *Op. cit.*, p. 101. Aquest autor assenyala, en total, cinc bombarders, dos a Reus i tres a Tarragona.

Un gener sagnant

Els primers dies de gener van morir dos militars al camp d'aviació: Ismael Bermejo, de 19 anys, que el dia 7 fou enterrat al panteó dels màrtirs, al Cementiri de Reus, i Francesc Nogués, que aquest mateix dia fou enviat a enterrar al seu poble, a Manlleu. Podria ser que trobessin la mort en capotar el seu aparell. Madariaga, sense especificar la data, però que situa en aquesta època, esmenta un accident en aterrar un aparell de doble comandament –no esmenta quin–, amb un pilot dit Motos [?] i un mecànic dit Nogués. Potser es refereix a aquests fets.[130]

El dia 11, cap a un quart de dotze, Guix apunta que les bombes tornaven a esclatar a l'interior de la ciutat, iniciant aquest cop el reguitzell de destrucció al mas Bertran, prop del passeig de Misericòrdia, seguint a continuació cap a la plaça de Sant Francesc, el carrer de l'Àliga, així com el raval de Jesús, a la cantonada amb el carrer Alt de Sant Salvador. Provocaren, almenys, segons Guix, un mort i quatre ferits. Però, per ben poc, hagués pogut ser un dia de molt mal record per a la ciutat, ja que les bombes caigueren a tocar d'una escola –que aquell dia, justament, acollia una concentració de nens superior a l'habitual–, on hi hagué ferits, i de l'Institut. Sortosament, no es repetí la tragèdia de Lleida de dos mesos abans.

Les bombes van fregar les parets d'una escola, al mas Bertran, i en rebentaren la porta, causant tres ferits: el director i dos nens.[131] Ho recull el testimoni de Ramon Ferran:

> «Jo anava a col·legi a l'Abadia, que era un col·legi de la Generalitat, que hi tinc molts bons records. I un dels dies, érem jovenets, vam anar aquí, que hi havia el mas Bertran, tocant al barranc de l'Escorial, que hi havia també un col·legi de pàrvuls, i allí ens vam reunir varis col·legis. I aquell dia van vindre els avions i em recordo que és quan van tirar bombes a l'Hospital. Els vam veure quan venien i les mestres van agafar els *crios* i tots amagats. I a mi me van fer amagar sota d'una taula de marbre, encara tinc el record, una taula de marbre, i llavons foten una bomba a quatre metros d'on estava jo. Però com que estava tancat tot i era petita la bomba, el que va fer és que va rebentar la porta i van

[130] AHMR, Reg. Cementiri, p. 2; MADARIAGA, *Op. cit.*, p. 90.
[131] *La Vanguardia*, 12/01/1938.

caure trossos i coses. I jo sota la taula de marbre, així, acotxat, em va caure tot lo damunt. I van ferir a dos nois. Me'n recordo que dos nois que hi havia per allí, que no es van amagar, van acabar sangrejant i tots ferits.» [132]

A la plaça de Sant Francesc, les bombes aterraren la casa que feia cantonada amb el carrer de Sant Francesc i que ja havia estat seriosament afectada pel bombardeig del 17 de setembre. Ben a prop, a l'altra banda de la plaça, hi havia l'Institut. Hi havia molts alumnes, com Jaume Aguadé, al pati i a les classes:

«Jo havia començat a l'Institut, feia el segon curs de batxillerat. Era a mig matí, jo ara exactament no sé l'hora. Jo sé que estàvem al pati i amb això sentíem uns avions.

Com si fos ara, ho recordo. Dic: "—Oh, però si que van baixos aquests avions!" Dic: "—Mira, estan tirant, estan tirant propaganda platejada..." Eren les bombes!

Tu saps que, al cap de pocs moments d'haver dit això, se sent una explosió tremenda i ens vam quedar tots esverats. Tots els vidres del pati que anaven volant, tots ens vam *acurrucar* allí a les columnes. Però allavons comença a venir una fumada, una terrada horrorosa, que no vèiem res. Eren només ganes de sortir d'allí perquè no sabíem si en caurien més, de bombes. Anem a sortir a la plaça del Sant Francesc i no es veia res perquè havia caigut la casa del davant, cantonada al carrer de Sant Francesc. Aquella cantonada es va ensorrar tota de dalt a baix. I la polseguera que va fer va entrar cap dins [a l'Institut] i no es veia res. Si aquella bomba hagués caigut allí al pati, tota aquella brivallada ara no seríem aquí ni molt menys.» [133]

Un altre alumne era Miquel Serra, que en aquell moment era a classe de matemàtiques, a la planta baixa de l'Institut:

«Crec recordar que aquest dia fou un dels que no vaig tenir temps de córrer ni d'amagar-me, perquè tant va ser tocar les sirenes com sentir les explosions, i clar, ens caigueren tan a prop que quan vàrem reaccionar de l'espant, ja s'havien acabat, però Déu meu! Varen espetegar tan fort que quan sortírem per anar cap a casa, ens trobàrem amb una gran boira de pols que cobria tota la plaça de Sant Francesc. Quan s'aclarí, vaig córrer cap a casa per si havia passat quelcom als pares al carrer Castelar. No em va caldre arribar-hi, perquè en arribar al Campanaret vaig trobar el meu pare tot alarmat i al mateix temps content de veure'm, ja que allí als nostres barris va córrer la veu que les bombes havien tocat l'Institut. Gràcies a Déu no fou així.» [134]

---

[132] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

[133] Inf.: Jaume Aguadé, 85 a (2008).

[134] SERRA, Miquel. *Bombes...*, p. 31-32.

Serra detalla qui era a l'Institut en aquell moment i el perill extrem que passaren, ja que –com al mas Bertran– anà de pocs metres que no es produís una carnisseria de gran abast i que explica la reacció immediata, entre d'altres, d'Enric Aguadé d'enviar el seu fill Jaume cap al mas de la família, d'on no se'n mouria fins al final de la guerra:

> «Molt a prop sí que hi caigueren, però si arriben a caure a l'Institut, hagueren estat moltes les víctimes. Hi havia els sis cursos que composava el batxiller, encara que ja faltaven bastants alumnes per por dels bombardejos, devíem ser 60 o 70 per curs, excepte els de sisè que eren menys.»

De tota manera, segons el comunicat oficial, l'enemic, que atacà amb tres avions que arribaren a Reus entrant del mar sobrevolant Salou, només pogué realitzar en part el bombardeig, a causa de l'acció dels caces lleials. Llançaren algunes bombes, «ocasionant un mort i alguns ferits, quedant destruïdes quatre cases, entre elles el Col·legi "Manuel G. Alba", on resultaren ferits el director i dos nens, un d'ells lleugerament.

L'acció ràpida dels nostres caces evità que els rebels consumessin el seu criminal propòsit, que sols pogueren fer en part, puix fugiren davant la presència dels avions lleials».[135]

L'endemà, 12 de gener, sis Savoia SM-79, entrant per Tamarit, es dividiren en dos grups i tres atacaren Tarragona i els altres tres Reus, on, segons les fonts italianes, bombardejaren les instal·lacions aeronàutiques (de fet, als seus comunicats de guerra sempre acostumaven a dir el mateix), però impactaren, diu Guix, al camí de Salou, a la plaça d'Hèrcules, al carrer del Carme i al de Sant Jaume. Algunes de les bombes esclataren als afores de la ciutat: «Varen caure quatre bombes a l'hort de la Sisqueta, va xafar els galliners i les casetes bastant consentides».[136]

Les víctimes, aquest cop, serien, segons diu Guix, un mort i tres ferits, i segons el comunicat de la comandància militar, l'atac fou «sense conseqüències de consideració». Mentre, es van enlairar dos caces que els perseguiren, sense conseqüències.[137]

I encara novament l'endemà, dia 13, uns altres tres Savoia SM-79 abocaven la seva càrrega a l'interior de la ciutat, impactant almenys des del carrer de Santa Clara fins a l'estadi del Reus Deportiu. Restaren afectats el raval de Sant Pere –el garatge de cal Llopis–, els carrers de Montserrat, de Vilà, de Santa

---

135 *Llibertat*, 12/01/1938 p. 1.

136 Col·lecció particular Lluís A. Font de Rubinat, p. s. (13/01/1938).

137 *La Vanguardia*, 13/01/1938. González, *Op. cit.*, 59. Salvador, *Op. cit.*, p. 113. *Llibertat*, 13/01/1938, p. 1.

Anna, de Sant Vicenç, de Sant Miquel i d'Anselm Clavé, on destruí part del magatzem de vi de cal Rofes, la plaça de la Llibertat –cal Grifoll, ca l'Amigó– i fins al Reus Deportiu. Potser va ser aquest dia quan una bomba enderrocà les parets de cal Rofes, fent caure la coberta, però respectant, si més no aparentment, la integritat de les grans bótes de vi.

Una carta d'un noi dirigida al seu pare, que era fora de la ciutat, en fa una breu descripció:

> «[...] no tenim humor per a res perquè avui l'han feta molt grossa i hi ha unes desgràcies de cases terribles, de víctimes no gaires.»[138]

Malgrat aquest darrer comentari, aquest cop el nombre de víctimes mortals va ser el més alt patit fins al moment a la ciutat, amb almenys quinze morts i vint-i-dos ferits. Però sortosament no totes les bombes explotaren, tal com aporta el testimoni de Ramon Sans, que llavors tenia 9 anys i en recorda una que aquell dia va caure molt a prop de casa seva:

> «Normalment, quasi sempre, els avions venien de Cambrils. Aquell dia els avions van entrar directament des del mar cap aquí dalt. [...] Quan se'n van donar compte els avions ja estaven aquí. Aquell dia va ser l'única vegada que jo recordo que van tocar les campanes. El primer avís que hi va haver va ser un repic de campanes enorme, seguidament les sirenes, que es veu que hi havia guàrdia dalt del campanar i aquesta guàrdia va donar la alarma. Ho recordo perfectament perquè jo tenia tumors blancs al peu esquerre i anava enguixat. Estava al llit a casa, carrer Santa Clara, número 12. Quan van pujar els avions, normalment els avions anaven amb esquadrilles, però anaven en línia recta. El que va passar per la vertical de la plaça del Castell cap als Màrtirs[139] va deixar anar una bomba que va caure al corredor del Gel, que era al damunt del carrer Santa Clara, que em sembla que el nom oficial és carrer Oubi, i aquesta bomba va caure en un magatzem del Llopis, dels magatzems d'avellana, que allí hi pelaven aumetlla. No va explotar. Ho recordo perfectament perquè hi havia una distància de 25 metres i el xiulet que fotia aquella bomba era espantós. Aquell devia ser lo mateix avió que en línia recta va tirar la bomba a dalt els Màrtirs.»[140]

---

[138] Col·lecció particular Lluís A. Font de Rubinat, p. s. (13/01/1938).

[139] Els «Màrtirs» és el nom que el franquisme va donar a la plaça dels Quarters i part de la plaça de la Llibertat. Durant el temps de la guerra, mercès a l'enderroc dels pavellons de la caserna, ambdues places confrontaven i formaren l'avinguda de Catalunya. Després, el franquisme ho transformà en l'avinguda dels Màrtirs, a la vegada que féu desaparèixer, amb edificacions, la meitat nord de l'antiga plaça de la Llibertat.

[140] Ramon Sans ho atribueix al bombardeig del 21 de gener, però la descripció que fa correspon al del dia 13.

Els caces lleials van sortir una vegada més, sense conseqüències, perquè els trimotors italians van poder fugir.

El mateix dia, la Junta de Defensa Passiva aprovava la construcció de dos nous refugis, els de Pompeu Fabra (que substituïa el projectat inicialment a l'era del Deume) i el de la rambla de Miró, així com diversos tràmits relacionats amb les obres dels refugis. La Junta es traslladà al camp d'aviació per avaluar, juntament amb el cap de la DECA, l'actuació de l'Ajuntament durant el darrer bombardeig, que es va considerar correcta. Finalment es va acordar fer un manifest per aixecar els ànims de la població.[141]

Després d'aquest bombardeig hi hagué novament una manifestació pública de dol en l'enterrament de les víctimes. Segons concreta el *Diari de Tarragona*, «el pas del fúnebre seguici fou presenciat per una gran gernació, la qual renova llur protesta pel bàrbar atemptat». Les despulles de les víctimes foren traslladades al cementiri amb dues ambulàncies, rere les quals seguien alguns vehicles amb les autoritats i els familiars dels veïns morts. Cal observar que una de les víctimes, per ser de Mont-roig, se la traslladà a la seva població per ser enterrada.[142]

Guix esmenta un altre bombardeig el dia 15, amb el resultat d'un mort, sense donar notícia de l'hora ni dels llocs afectats. Al seu torn, Solé i Villarroya el ratifiquen tot indicant que fou a les 6 de la tarda.[143] Serra afegeix que

> «[...] no us puc dir on feren impacte les bombes, però sí que se sap que en fou llançada una de 250 o 500 kg. de pes que no va explotar, aquesta bomba va ser exposada molt de temps al Museu Prim-Rull juntament amb altres que varen recuperar sense explotar.» [144]

L'endemà, dia 16, almenys tres avions enemics sobrevolaren Reus i hi hagué un combat amb els caces lleials. L'enemic es retirà sense bombardejar. Diu el comunicat de guerra:

> «Davant la presència de tres bimotors [sic] enemics sobre Reus, sortiren quatre aparells de caça nostres que els atacaren porfiadament fins a esgotar llurs municions. Un dels bimotors va ésser abatut i caigué a mar. La notícia es pogué confirmar mitjançant el vol d'un aparell de reconeixement que, a unes dotze milles de la costa, al lloc on li fou indicat, veié com suraven papers i una gran taca d'oli.» [145]

---

141 PUJADÓ, *Op. cit.*, p. 171.
142 *Diari de Tarragona*, 18/01/1938, p. 2.
143 SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, Apèndix.
144 SERRA, *Bombes...*, p. 33.
145 *Diari de Tarragona*, 18/01/1938, p. 2.

Aquesta nota, procedent d'Aviació, fou publicada al *Diari de Tarragona*. En una altra pàgina del mateix exemplar publicà un comunicat de la comandància militar de Tarragona que, tot i parlant del mateix atac, en donava una versió prou diferent:

> «Una nueva incursión de las alas negras se registró en la mañana del domingo. A las 8,17 horas se dio la señal de alarma ante la aparición por la parte de Salou de tres aviones de bombardeo facciosos, dirigiéndose a Reus, en cuya población no pudieron entrar por impedírselo la acción de las defensas antiaéreas. Seguidamente tomaron rumbo hacia esta ciudad en donde tampoco pudieron realizar su criminal propósito gracias al fuego eficaz de nuestros cañones ametralladores.
> Ante tamaño fracaso y la persecución de que eran objeto por dos cazas leales se internaron en el mar en donde descargaron las bombas, si bien sin poder rehuir el combate que inició oportuna y brillantemente la aviación republicana, que continuó persiguiéndolos en su veloz y cobarde huida hacia Palma.» [146]

Segons això, les poblacions serien defensades eficaçment per l'artilleria antiaèria, els caces lleials serien dos i no quatre, i no hi hauria cap aparell enemic abatut. Davant les contradiccions, es fa evident la poca fiabilitat d'aquest tipus de fonts oficials, dedicades més a la propaganda que no a reflectir amb exactitud els fets.

Des de la tardor del 1937, la presència d'avions enemics sobre el cel reusenc i el sonar de les sirenes fou tan quotidià que la gent s'acostumà a viure amb l'orella atenta per poder córrer cap a un lloc segur. S'explica que alguns gossos desenvoluparen una notable capacitat per avisar als seus amos: «De dia, quan érem al mas, los gossos, sembla estrany, encara no sortien de Mallorca, ja bordaven los gossos, no fallava no»,[147] ens han comentat. I en un altre mas ens deien:

> «Hi ha un petit detall que és una mica estrany, però jo us el diré. El meu pare, del front, va portar un gos. Era una gossa llop. I aquell gos, quan venien els avions coneixia els *alemans* i els nostres. I quan els avions eren *alemans* mos venia buscar, desseguida, cap a casa. I es posava a la porta del refugi, mirant cap a Reus *hasta* que toqués la sirena. Quan tocava la sirena, el gos baixava cap baix, amb nosaltres.»[148]

Potser no de tan lluny, però és possible que, efectivament, alguns animals s'acostumessin a associar el perill a un soroll que captaven abans que els humans.

---

[146] *Diari de Tarragona*, 18/01/1938, p. 1.
[147] Inf.: Josep Aguiló, 89 a (2008).
[148] Inf.: Alba Roig, 79 a (2010).

Sobretot gossos, però fins i tot altres animals, com el cas d'una mula d'un mas proper a la ciutat que es treballava en col·lectivitat que donava evidents mostres d'intranquil·litat quan coneixia que s'apropaven avions.[149] Un altre exemple el recorda Xavier Amorós:

> «El conserge del tennis [del Reus Deportiu] tenia un gos de raça indesxifrable i que llavors passava una gana d'aquelles que no es poden explicar ni comprendre; aquest gos tenia el sentit de l'oïda excepcional per reconèixer, sense equivocar-se, el soroll dels avions carregats que venien de mar. Quan els sentia, el gos proferia quatre lladrucs, només quatre, i se n'anava escuat cap el refugi de cal Mariné [al carrer de Frederic Soler], seguit de la dona del conserge, que tot el dia el vetllava, i de les seves dues criatures, que corrien darrere sa mare xisclant i plorant. La cosa no fallava mai. Ja en podien passar d'avions; si el gos no els notava carregats i provinents de mar, no s'immutava, per molta alarma que hi hagués i per molt concert de sirenes. Era infal·lible.» [150]

Els bombardeigs eren un fet i les seves dramàtiques conseqüències, constatables:

> «A partir d'aquell moment, com jo que vaig tenir una esgarrifança enorme, la gent ja es va donar compte que allò no anava de broma; quan aquella teoria que et posaves a sota de la volta de l'escala, no servia, doncs veies les cases com quedaven.»[151]

Els pitjors bombardeigs d'aquest mes de gener, però, encara no havien arribat.

La bomba de la plaça dels Quarters

El bombardeig més esgarrifós –si més no, en la memòria popular– que va patir Reus, quant al nombre víctimes, es produí el 21 de gener, cap a dos quarts d'una del migdia, quan les bombes van caure tot seguint bàsicament una línia que anava, almenys, des del carrer de Sant Llorenç fins al carrer Ample i la caserna. Afectà els carrers de Sant Llorenç, de Sant Joan, de Sant Elies, de Gras i Elies, de Prat de la Riba i fins a la plaça dels Quarters, on es produí el carnat-

---

[149] Inf.: Valentí Montané, 80 a (2010).

[150] Amorós, *El camí dels morts*, p. 120. Un altre exemple conegut, encara que no a Reus, era al camp d'aviació de Santa Oliva, al Baix Penedès. Es diu que tenien un «bon servei de vigilància». Era un gos que distingia, pel so, els avions lleials i els enemics, i, per tant, era el millor detector contra els atacs aeris (Íñiguez, *El vesper de la Gloriosa*, p. 162).

[151] Inf.: Ramon Sans, 79 a (2008).

ge que més impactà en la memòria col·lectiva dels reusencs. És possible que també afectés el carrer de Santa Helena i la travessera de Sant Antoni.

Sembla que s'inicià cap al carrer de Sant Llorenç i les primeres bombes impactarien a les naus de muntatge dels avions Polikarpov I-15 «Xato», que, segons es diu, restaren afectades.[152]

Al carrer de Sant Joan –a l'època, se'n deia carrer de Gaudí– resultà afectat cal Tarrats, on tenien la seu social l'Associació Cultural i el Club Natació Reus Ploms. En resultà perjudicat el conserge d'aquesta darrera entitat, Josep Moragues –casat i amb dos fills–, que perdé el pis que hi tenia. L'Ajuntament, per mitjà de la conselleria de Sanitat i Assistència Social, ajudava les víctimes en tot allò que era possible i per això, davant la precària situació en què es trobava, Josep Moragues demanà que li cedissin «dos llits, amb l'equip corresponent i robes, per no tenir res per canviar-se».[153] Com tants d'altres, amb els seus sortí de Reus per refugiar-se, en aquest cas, al mas de Santasusagna, a la carretera de Riudoms.

També a cal Tarrats, Francesc Cerveró, «casat, amb dues filles, de 16 i 14 anys, que no treballen per manca de feina» i peó a les brigades municipals, hi perdé tot el pis, els mobles, la roba i els atuells de la casa. En concepte d'ajut, l'Ajuntament li lliurà un llit de matrimoni, un matalàs i una manta.[154]

Molt pitjor restà el número 13 del carrer de Sant Elies, on vivia la família Forès Ferran. Una bomba destruí totalment la casa, matant el pare, Joan, la mare, Paula, i una filla, Maria, ferint-ne una altra, Pepita.[155] El matrimoni i la Pepita es trobaven a casa, mentre que a la Maria la bomba l'enxampà quan hi arribava. Els altres germans es salvaren perquè en aquell moment eren fora de casa, mentre que el més gran era al front. Els supervivents, després, es refugiaren a la casa d'uns familiars, al carrer Baix de Sant Pere. Es donà el cas que, els pocs béns que pogueren salvar d'entre els enderrocs i que guardaren en una casa propera del mateix carrer de Sant Elies, els perderen del tot en ser destruïda pocs dies després durant un altre bombardeig.[156]

Emília Guinjoan tenia aleshores 15 anys i havia estat veïna, fins pocs mesos abans, de la família Forès. El 1936, anà a viure al raval de Santa Anna, a un edifici confiscat per a oficines, on els seus pares s'ocupaven del manteni-

---

[152] SERRA, *Bombes...*, p. 34.

[153] AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. n. 1024. Dins la limitació de recursos, l'Ajuntament estudiava cada cas i procurava donar-hi resposta. Ho constata una nota afegida al d. n. 1027 en què una ciutadana que va perdre el seu marit el dia 21 demanà ajuda i es comprovà que aleshores vivia a Alforja en companyia dels seus familiars i que conservava un petit taller d'ebenisteria al carrer Alt de Sant Pere que llavors estava tancat, però que no tenia cap desperfecte.

[154] Íd., d. n. 1017

[155] Íd., d. n. 1009

[156] Inf.: Salvador Forès Ferran i M. Dolors Forès.

ment. Poc abans del bombardeig, Maria Forès havia passat per casa seva i l'havia convidada a acompanyar-la. No ho va fer. «Si hi vaig jo, em maten a mi i tot», diu pensant en l'amiga morta.

El fill gran, Joan Forès Ferran, es trobava mobilitzat, al front de Terol. Cridat a tornar amb urgència a Reus, quan arribà, els seus pares i la seva germana ja havien estat enterrats. La seva filla Maria Dolors ens explica, del record del seu pare:

> «El meu avi i la meva àvia, tots dos van morir en aquest bombardeig. Al meu avi li va arrencar el braç, la bomba. Li va arrencar el braç i li va ferir al pit. I la meva àvia va morir esclafada entre dues bigues de la casa [...]. Quant a la Josepa Forès Ferran, la tia Pepita, al moment del bombardeig estava al llit, estava malalta. [...] I amb això cau la bomba. La van trobar al mig del carrer, amb una gran ferida al cap.»

Salvador Forès, un dels supervivents, ens precisa detalls –com ara que la noia estava al llit per una caiguda– i que Joan Forès encara era viu quan el portaren a l'Hospital –on s'acumulaven els ferits al pati–, on va morir poc després. En els seus últims moments, recorda, demanava a la Pepita –que malgrat la ferida, es va poder salvar– que tingués cura de la mare, que ja havia mort en el bombardeig.

El record que moltes famílies tenen d'aquells dies dramàtics, tot i les divergències en els detalls, ens ajuda a copsar fins a quin punt la guerra va malbaratar vides i va condicionar el seu futur. Tornant, però, a l'exemple que ens ocupa, la Maria Dolors Forès ens explicà que:

> «La Maria tenia 14 anys. Es veu que havia entrat per l'escala. Estava a l'entrada, però cap dins de la casa. I aquesta nena va morir de la mateixa bomba, però va quedar completament sencera, no se li veia cap ferida. Van dir que havia rebentat per dins; l'ona expansiva l'havia rebentada. Jo ho sé pel meu pare i, a banda, pel bomber que la va arreplegar. Es veu que era amic d'ella... Era rossa, portava trenes i era molt maca. Aquesta nena feia teatre a l'Orfeó i, a partir de la seva mort, l'Orfeó va suspendre totes les seves actuacions.»

Efectivament, la mort de Maria Forès assenyalà la fi de les activitats de la «Joventut Teatral Catalana», el grup de teatre que, des de la tardor de 1937, tornava a funcionar a l'Orfeó Reusenc, després de la paràlisi forçada per la confiscació de l'edifici on s'ubicava l'entitat.[157]

---

[157] Vegeu GORT-GOMIS, *Annals de l'Orfeó Reusenc (1918-1993)*, p. 78-79.

El carrer de Sant Elies va ser un dels més perjudicats pels bombardeigs. No restà ni una sola casa sense malmetre i moltes de les quals foren destruïdes, com la que observem en aquesta imatge, la número 13, afectada pel bombardeig del dia 21 de gener de 1938. Foto Niepce.

En una casa veïna del mateix carrer de Sant Elies, una dona es salvà ben bé miraculosament. En el record d'Emília Guinjoan:

> «El dia 21, que va caure la bomba a cal Forès, doncs al davant també va caure una bomba. I aquella dona era al vàter i la casa es va enfonsar. Lo vàter no va caure i ella va quedar allí dalt, però amb vida. La van tindre d'anar a buscar los bombers. Que era la sogra d'un germà meu.
> Per cert, tenien un gos que li deien lo *Milord* i com que encabat en aquella casa no hi va anar a viure ningú, lo gos anava cap allí i no podia pujar... i el van trobar mort. Es veu que va morir d'enyorament».

Aquest carrer fou un dels més maltractats pels bombardeigs al llarg de la guerra. En aquesta ocasió també hi restaren afectades altres cases en major o menor mesura. Isidre Masdéu, amb quatre fills, veié ensorrat tot el pis on vivien, als números 12-14, «amb pèrdua de dos llits i cadires, havent de dormir en males condicions i salvant molt poca cosa».[158] En ajut, l'Ajuntament li lliurà, a començaments de febrer, un llit de sis pams i mitja dotzena de cadires.

Als baixos d'aquest mateix edifici, Francesc Ferraté, casat i amb sis fills, hi tenia la botiga, que també resultà malmesa. Segons recorda Maria Dolors Forès, eren propietaris del mas del mateix nom i tenien una premsa d'oli. Després de constatar la pèrdua de molta quantitat d'oli que tenia emmagatzemada, demanà a l'Ajuntament que «li sigui aparedat l'establiment ja que d'aquesta forma li garantitzaria [sic] els pocs elements de què actualment disposa».[159]

També va perdre part del mobiliari, en enderrocar-se un tros del seu habitatge, Eugeni Salvat, que vivia amb la seva germana al tercer pis del número 9 del mateix carrer.[160] Ambdós, tot seguit, es refugiaren a la Selva del Camp.

Un altre carrer afectat fou el de Güell i Mercader, on es destruí la casa número 2, on vivia la família de Tomàs Latorre, casat i amb set fills d'entre 3 i 17 anys, cap dels quals treballava (ja fos per l'edat o bé per manca de feina). Ho perderen tot –habitatge, mobiliari, atuells de cuina i roba– i restaren en una situació de misèria absoluta. A començaments de febrer eren refugiats en unes habitacions del Solsis, dins del refugi de la plaça de Prim, i l'Ajuntament els ajudà donant-los-hi dos llits de sis pams, dos matalassos, quatre llençols, dues mantes, una camisa, set samarretes, nou parells d'espardenyes, deu metres de roba per camises, nou parells de mitjons, uns calçotets i sis cadires.[161]

---

158 AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. n. 1019.
159 Íd., d. n. 1018.
160 Íd., d. n. 1026.
161 Íd., d. n. 1020.

Al carrer de Prat de la Riba –al número 10– esclatà una altra bomba que va provocar l'esfondrament d'una part de la botiga de Josepa Bofarull, on també hi vivia. Després declarà que havia patit uns danys a la botiga de comestibles que valorava en unes sis mil pessetes.[162]

L'episodi més dramàtic d'aquest bombardeig, i de fet de tota la guerra a Reus, es produí, però, a la plaça dels Quarters, prop de la cantonada dels carrers Prat de la Riba i Llovera: una bomba caigué a la boca del refugi just al moment que una munió de gent hi entrava.

Miquel Serra, en les seves memòries, explica que pujava pel carrer Llovera, tot venint de classe, quan va sentir tocar les sirenes:

> «Però tan va ser sentir-les com escoltar els xiulets dels projectils baixant en direcció a les cases de Reus. [...] al sentir tot això vaig començar a córrer cap al refugi de la plaça dels Quarters, però al passar pel Campanaret ja vaig sentir les explosions: en aquest moment només em va passar pel cap amagar-me allà on fos i em vaig posar dins el forn de pa del senyor Ossó i la senyora Rosita.»[163]

Pel que diu Serra, en aquesta data encara no devia existir l'entrada del refugi de la plaça dels Quarters que es féu al peu del Campanaret, a la cruïlla dels carrers de Llovera i de l'Amargura, just on hi havia el quiosc de premsa de la llibreria «El Sol», perquè en cas contrari abans d'arribar al forn de pa s'hagués trobat amb la boca del refugi.

Després d'una estona d'haver passat el bombardeig, Miquel Serra s'atreveix a sortir, però allò que comença a entreveure entre el núvol de pols, el fa tirar enrere:

> «La boca del refugi no es veia, només es divisava un munt de persones mutilades per tots els costats, això fou la visió més dantesca i horrorosa que us podeu imaginar. Mireu si fou gros tot el que us explico que jo, de moment, vaig tirar enrere tremolant cap al forn.»

Finalment torna a sortir, quan ja han arribat les ambulàncies, però la visió que té no és menys esgarrifosa «al veure que allí mateix, a la boca del refugi on s'hi trobaven aquell munt de morts, hi aculaven un camió de la Creu Roja i una esquadra d'aquest cos carregava les víctimes amb una pala».

En creuar la plaça observa una sèrie de cadàvers coberts amb flassades, escampats per diversos llocs de la plaça i s'atura per «veure'n un que es trobava a baix de la vorera, davant el número 2 del carrer de Castelar». Hi reconeix

---

[162] Íd., d. n. 1023.

[163] Al carrer de l'Amargura, 69. SERRA, *Bombes...*, p. 34-35.

un company del seu pare, de cognom Cervelló, veí de la casa on ell havia nascut i on visqué la seva padrina fins al començament de la guerra.

La imatge de Joaquim Cervelló, de 40 anys, mort a la porta de casa seva, ha restat en la memòria de Josep Moncusí, que aleshores encara no havia fet 6 anys: «Quan per la televisió ensenyen imatges d'aquestes guerres, dic: "—Jo, això, ja ho he vist"», ens comenta setanta anys després. Els Moncusí tenien el taller de serralleria[164] i vivien al segon pis de la mateixa casa que en Cervelló, que ho feia al tercer. Moncusí explica:

> «Sentíem los sorolls dels avions i allavòrens tocava córrer. Abans de les sirenes ja sentíem lo soroll, allavons baixàvem les escales. S'amagàvem en una carbonera on el pare, com que teníem lo taller a baix, hi havia posat unes bigues de ferro, amb uns sacs damunt: era lo refugi. Això ens va salvar la vida, perquè quan baixaven, en un bombardeig d'aqueixos, lo senyor que va baixar darrere va morir a la porta de l'entrada de la casa. Naltros se vam posar cap dintre i allí, quan va petar, se va fer com si fos de nit. Hi havia la terra del taller i ho va aixecar tot per amunt. I vam quedar negres, que només se veien les dents. La porta [va saltar]. Ma mare, que portava mon germà al coll, aguantava la porta. No va tindre temps d'arribar al refugi, va quedar a mig *puesto*. Allavons la metralla va fer un tall en una botella d'oxígen, que no va arribar a petar. I quan vam sortir a fora, aquell senyor se moria allí fora rebentat. Aixecava el cap allí, morint-se.»

I afegeix:

> «Havien passat los camions dels bombers i arreplegaven tota la gent que havia vingut a buscar oli, de Barcelona, amb pales, a dojo, damunt dels camions.»

Miquel Serra encara anota un detall que han recordat també altres persones:

> «Dins de la plaça de la Llibertat existia aquells dies un clot quadrangular que era per construir uns urinaris i en el moment de les explosions circulava per allí una persona amb bicicleta. Una de les bombes caigudes a la plaça li féu impacte i partí la màquina en dues meitats: un tros es trobava baix el forat i l'altre dalt a la teulada del quarter; la persona, cadàver, estava tapada amb una manta.»

Entre altres veïns, visqué la situació molt de prop Josep M. Gort, de 54 anys, que tenia una llibreria a pocs metres del refugi, a la cantonada dels carrers de Llovera i de Prat de la Riba. Probablement no va tenir temps de sortir de la botiga. Ens l'han descrit assegut a la vorera, ferit lleu i esmaperdut. Mer-

---

[164] El 1938, el taller estava col·lectivitzat i es dedicava a la producció de material de guerra.

cè Prats, que tenia 29 anys i treballava cosint en una casa del Campanaret, oí caure les bombes estirada a terra a mig carrer de l'Amargura. Tornà a casa totalment coberta de pols, però indemne: «Quan van haver passat i van tocar el toc que ja havia passat tot, me'n vaig anar cap a casa, i a casa els vaig trobar tots a l'escala, sota l'escala, estaven esgarrifats».[165]

Ramon Pallicé tenia 10 anys i es trobava amb el seu avi, que era guarnicioner i tenia l'obrador al carrer de Llovera. Aquell dia, tot va ser sentir les sirenes i escoltar caure les bombres. Tancaren la porta del taller i es posaren sota el revolt de l'escala. «Imagina't, si arriba a caure una bomba allí al davant, no quedava ningú», ens comenta. Després de caure les bombes, un oncle seu va sortir al carrer cridant: «—*Asesinos*, criminals!», i ell, entre valent i inconscient, s'escapà a veure el que passava:

> «A la plaça dels Quarters, allò era un espectacle dantesc. Ja hi havia ambulàncies i bombers, una gentada corrent i ferits. Jo m'hi vaig apropar una mica i davant de la Caixa d'Estalvis hi havia una bicicleta a terra, una bicicleta, i al clip del pedal hi havia lo peu dintre la sabata, allí enganxat.»

La imatge de la bicicleta amb una part d'un cos enganxat ha restat com una de les icones de l'horror d'aquell moment, així com la d'un cotxet de nen ple de sang. Emília Guinjoan ens explicava:

> «El meu germà [que tenia uns 10 anys] va anar cap amunt a veure-ho [què havia passat a la plaça de la Llibertat] i va arribar allí i va veure un cotxet de criatura [...] i dintre el cotxet de la criatura hi va veure un braç. Un braç d'una criatura. Que es veu que devia morir la mare i devia morir lo fill. Diu: "—I allò sempre ho portaré clavat, sempre me'n recordo".»

La curiositat de la canalla, sempre present en les narracions dels fets excepcionals viscuts, té com a conseqüència, en aquest cas, un impacte emocional inesborrable en el record. Parlant amb Emília Guinjoan, el seu fill ens comentà:

> «La meva sogra sempre m'explicava que, quan hi va haver el bombardeig de la plaça del Quarter, sa mare li va dir: "—Nena, no se t'acudeixi [anar-hi]", i ma sogra era molt atrevida i li va dir: "—No, no hi aniré". Però hi va anar. I sempre em deia a mi: "—*Ojalà* no hi hagués anat! Perquè lo que vaig veure..." No m'ho va detallar mai, però sempre deia que va arribar allà dalt on és *l'Equitativa*[166] i tot allò. Hi havia trossos de gent penjada pels fils de *l'electra*, per la fa-

[165] JOANPERE, *Op. cit.*, p. 159.

[166] Nom d'un edifici bastit després de la guerra, situat en una cantonada, davant i a poca distància del lloc de l'impacte de la bomba.

çana de la Caixa d'Estalvis, per les branques dels arbres..., i es veu que va dir: "—*Ojalà* no hagués vingut. Carn i mandongo per tot arreu".»

Teresa Juanpere hi passà tot anant a interessar-se pel seu pare, que treballava a la fàbrica de farina dels Tàpies –aleshores municipalitzada–, al carrer de Castellvell, a tocar de la zona sinistrada. Llavors ja havien recollit els cossos, però tot i així el paisatge de desolació l'impactà i el que en restà a la seva memòria fou sobretot la imatge d'una sabateta de nena penjada de la branca d'un arbre.[167]

Ramon Sans, que aleshores tenia 9 anys, explica: «Els morts, com que era impossible recollir-los normalment, se van recollir amb pales. Hi van anar els carros del Chap, amb lones d'aquestes gruixudes, perquè la sang no sortís a fora». Un oncle seu, d'Alforja, que aquell dia havia baixat a Reus, «va ser una de les persones que va ajudar a arreplegar els morts. Van demanar voluntaris, entre les persones que tinguessin l'estómac de fer aquella feina. Al cap de dues hores, quan l'oncle va vindre a casa i va dir que havia arreplegat els morts, va explicar la desgràcia que hi havia hagut». En el record del Ramon, els morts es compten per centenars.

El carnatge, la recollida de morts amb pales i després el seu transport en camió, són imatges que impactaren i que tots els testimonis recorden amb horror, com diu l'Emília Guinjoan, que no s'apropà a la plaça dels Quarters, però recorda un camió «ple de trossos de persones» que havia baixat pel carrer de Llovera, una visió que l'ha acompanyada la resta de la seva vida.

Hi hagué molts morts, una concentració de persones que s'ha volgut explicar –tal com anota Miquel Serra– per la coincidència de l'arribada, feia poc, d'un tren. I per la presència a la plaça de gent que venia productes de primera necessitat. Una situació que forma part de la memòria col·lectiva, que s'ha explicat a bastament, com ho testimonia el Francesc Damunt, fil d'Emília Guinjoan:

> «Cada dia a 2/4 d'una del migdia arribava el tren correu Barcelona-Madrid i eren molts els viatgers que venien a Reus a comprar un xic de menjar, sabó, oli, etc., ja que aquí a un preu o altre encara es trobava quelcom.»[168]

Sembla, doncs, que la major part de forasters venia de l'estació «dels directes», tot i que altres persones parlen de viatgers procedents de l'estació del Nord. En tot cas, sembla clar que, a Reus, s'hi trobaven productes de primera necessitat, especialment oli.

---

[167] Inf.: Teresa Juanpere, 81 a (1994).

[168] SERRA, *Bombes...*, p. 37.

El refugi més gran de la ciutat es bastí sota l'actual plaça de la Llibertat. Tenia diverses entrades, que anaven des de l'andana de l'estació del Nord (l'actual parc de Sant Jordi), fins al peu del Campanaret (a la cruïlla entre els carrers de Llovera i de l'Amargura). Era una xarxa de galeries que travessaven per llarg la totalitat de la plaça i, tot i que no es pogué acabar com era projectat (inicialment es preveia amb una capacitat per a 6.800 persones), les galeries obertes ocupaven 957,60 m^2 i permetien protegir-se a 3.351 persones. Foto Pere Ferré.

Ramon Sans ens ha parlat de «la columna de l'oli, que era gent que venia de Barcelona. Allò era el principi del que després se va dir estraperlo». Josep Moncusí ho confirma i recorda haver vist les ampolles d'oli en renglera, disposades per a la venda, a la vorera propera a l'edifici de «la Caixa». Fos com fos, la proximitat de les estacions de tren era raó suficient perquè a la zona hi hagués prou moviment de gent. Ramon Ferran recorda la pèrdua d'un company de jocs d'infància que, juntament amb la seva família, va morir en el bombardeig:

> «Un amic meu que vivia aquí a la cantonada, me diu: "—Anem a acompanyar al meu germà que va cap a Lleida", que anava a soldat. I va marxar ell, sa mare i el seu germà. Ja no van tornar. Va ser aquell dia que van tirar la bomba a la boca del refugi de la plaça de la Llibertat. Era un noi que feia poc que vivien aquí, a la cantonada, en un pis de dalt. I jo jugava sempre amb ell. Quan hi va haver aquest bombardeig, me'n recordo que vaig plorar. I em diuen: "—Al Jordi, ja no el veuràs més, perquè han mort ell, la mare i el seu germà." Tots van morir aquell dia, aquesta casa es va quedar buida.»[169]

En oir les sirenes, la gent corregué cap al refugi. Fou massa tard per als qui no eren a tocar de la boca. El refugi de la plaça, però, tot i que no disposava en el seu interior de galeries obrades amb murs i voltes, sinó que només comptava amb la galeria oberta pels minadors, aguantà perfectament l'impacte.[170] El germà d'Emília Guinjoan fou a temps d'entrar al refugi:

> «Treballava a cal Marquet, al carrer Monterols, era com un aprenent i aquell dia el van fer portar un paquet a l'estació. I quan baixava de l'estació, quan va ser a la caixa *d'ahorros*, van tocar les sirenes i va córrer cap al refugi. I en aquella boca, quan va ser a baix, va petar la bomba a dalt i li va caure la gent al damunt. No sap si eren morts o eren vius, però ell va ser a temps d'amagar-se. Quan volia sortir, no els deixaven sortir perquè hi va haver una mortaldat que no els deixaven sortir fins que no haguessin plegat tots los morts.»

Cal suposar, evidentment, que per la boca on havia impactat la bomba, així com per la més immediata, molt propera. El refugi aguantà bé l'impacte i cap de les persones que eren baix va rebre dany. Rosa Monné explica:

> «Aquell dia, lo meu pare treballava allí. Perquè els fusters hi posaven unes peces de fusta, per a fer les voltes. Ell era a la part de fora, però quan va sentir les

---

169 Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

170 Fa alguns anys, abans de la desaparició d'aquest refugi a causa de la construcció d'un pàrquing, hi poguérem accedir fins al peu mateix de la boca on esclatà la bomba i la galeria, en aquest punt, tot i ser només de terra, es mantenia intacta.

sirenes va tirar avall. Doncs quan va ser quasi bé al tomb, els de darrere ja no van tirar avall, ja es van morir, ja els va tocar la bomba.»[171]

Fos per efecte de la mateixa bomba o d'una altra de propera, Concepció Domingo, que vivia al número 1 del carrer Ample, perdé el marit, Sebastià Salvat, i part de la botiga de comestibles que tenien.[172] Després la vídua abandonà la ciutat per refugiar-se al mas Blanc, al terme del Morell. Finalment hi ha el cas de Josepa Saludes, que també hi perdé el seu home, Enric Marrassé, així com part de la botiga que tenien al carrer Ample, al número 8.[173] El total de víctimes mortals d'aquell dia va ser, almenys, de quaranta-tres.

Els dos bombardeigs del 24 de gener

La tragèdia d'aquell gener, però, encara no havia acabat. Només tres dies més tard, el 24, Reus hagué de passar novament el mal tràngol, aquest cop, doblat. El primer bombardeig fou poc abans de les vuit del matí, en un moment en què els carrers eren plens de gent que entrava a la feina. Les bombes, llançades per tres Savoia SM-79, caigueren entre el camí de l'Aleixar i la carretera de Castellvell.

Fou especialment dramàtic prop de l'església de Sant Joan, reconvertida en taller col·lectivitzat de fusteria, on es visqueren escenes semblants a les de tres dies abans a la boca del refugi de la plaça dels Quarters. Francesca Ferré, que tenia un germà fuster, ho recorda amb emoció:

> «Això eren les vuit del dematí, que els fusters entraven a l'església de Sant Joan, on van fer la col·lectivitat de fusters. I era l'hora que les noies també anaven a treballar a les sederes, que hi havia quatre o cinc sederes per allí. I hi havia una joventut... Van tirar bombes, i jo he vist, que és molt trist, plegar trossos de carn amb una pala!»

Aleshores la Francesca tenia 24 anys. En el moment del bombardeig es trobava a casa seva, al carrer de la Raseta de Sales i, en conèixer la notícia per un veí que n'havia sortit ben parat, corregué cap al carrer Prat de la Riba. Una confusió tràgica entre el cognom del seu germà i el renom d'una persona –el *Ferro*– que resultà morta l'omplí d'angoixa mentre cercava notícies del seu germà:

---

171 Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).
172 AHMR, Carpeta «Víctimes...», d. n. 1011.
173 Íd., d. n. 1022.

«I em deien: lo Ferré s'ha mort...! I jo cap allí... buscant entre la gent. I un altre fuster m'agafa i em diu: "—Tranquil·la, que ton germà és al mas. El que s'ha mort és el *Ferro*..." I mentre buscava per allí, desesperada, hi havia els de la Creu Roja i arreplegaven els cossos amb pales, perquè van quedar, com no ho vulgueu sapiguer. I jo vaig marxar, al dir que mon germà era viu...»

En aquest bombardeig moriren, en total, més de vint persones. Tanmateix, l'escena més divulgada d'aquest dia no és l'esmentada, sinó la que provocà una de les bombes llançades a continuació sobre el mateix carrer i que provocà la destrucció parcial de la casa Gay, un edifici senyorial confiscat el 1936 i convertit en el dipòsit de la Comissaria General de Museus de la Generalitat. Aquí hom hi havia traslladat els fons del Museu Municipal (que incloïa també la documentació de l'Arxiu Històric) i els objectes i documents que s'havien pogut salvar els primers dies de la revolució. La pèrdua patrimonial per a la ciutat va ser, doncs, considerable.[174]

Un altre cas especialment dramàtic fou el d'una família refugiada que pràcticament hi morí sencera. Eren tots molts joves. Hi moriren la mare, de 32 anys, dos fills (un tenia 5 anys) i una filla (de 10 anys), i una altra parenta, de 19 anys. A començaments de febrer arribà a Reus Vicente Pérez, veí de Madrid, a fer-se càrrec de l'únic supervivent, Vicente Sierra, de 14 anys. L'Ajuntament l'ajudà amb cent pessetes per les despeses del viatge.[175] No van ser els únics nens: també hi hagué el cas d'Enric Gil, de 4 anys, i el de Josep Años, de 9.[176]

També hi moriren Salvador i Carme Baldrich, pare i filla, a casa seva, un taller a la cantonada del carrer de Sant Elies amb el de Prat de la Riba on es fabricaven «maquines de trencar avellanes i ametlles». Segons el testimoni d'Emília Guinjoan, «a la mare no la va matar perquè tenia una parada de llegums a la plaça, allavòrens, que sinó també l'hagueren mort. I el germà no el van matar perquè era fora».

Cap a la una del migdia hi hagué un segon bombardeig –de nou a càrrec de tres Savoia SM-79– que afectà bàsicament els afores de la ciutat, des del passeig de Misericòrdia fins a la carretera de Falset, on afectà una fàbrica, cal Bescós. Dedicada a la producció de conserves vegetals, la indústria s'havia reconvertit en una fàbrica de conserves de carn, on hi treballaven una cinquantena de dones, per proveir la rereguarda però també el front.[177]

---

[174] Sobre la destrucció de la casa Gay, vegeu Massó, «El Museu de Reus bombardejat». dins: *Informatiu Museus*, 38 (Reus, 2008), p. 23-25.

[175] AHMR, Carpeta «Víctimes ...», d. n. 1021; Solé-Villarroya, *Op. cit.*, Apèndix.

[176] Solé-Villarroya, *Op. cit.*, Apèndix.

[177] En els primers mesos de la guerra, el comitè local, per iniciativa de Ramon Pedrol, impulsà l'exportació de fruits secs, per mar, des del port de Cambrils fins a Marsella. De tornada es

També resultà afectat el mas del Boleda, a la carretera de Riudoms (a l'actual barri de la Immaculada), on hi morí una noia. S'hi presentaren dos agents de la guàrdia urbana i l'anècdota fou que després se'ls acusà d'haver-hi robat dues gallines. Els guàrdies declararen que havia estat un donatiu del propietari del mas i demanaren un acarament amb el propietari per determinar la veritat.[178]

Aquest bombardeig també fou prou dramàtic perquè provocà una vintena de víctimes mortals més. Sumant-les a les de l'anterior bombardeig, doncs, hi hagué almenys quaranta-cinc víctimes mortals. El nombre de ferits fou elevat, dels quals sabem que setze o disset van haver de ser traslladats a l'Hospital de Tarragona.[179] Els serveis locals no devien donar l'abast.

Tot i que aquell dia ja no hi hagué cap més agressió, sí que a la tarda tornaren a sonar les sirenes, amb la consegüent alarma del veïnat. A la rodalia, segons Solé i Villarroya, aquell dia només hi hagué un bombardeig a Salou.

El mes de gener, pel que fa a víctimes mortals a Reus, va ser el pitjor de la guerra amb, almenys, cent quatre morts.

La ciutat s'atura

L'estat d'ànim de la població s'ensorrà i tot s'aturà a la ciutat, també els serveis públics. Molta gent fugí cap els masos o els pobles, deixant d'anar a treballar i, dels que restaren a Reus, molts s'instal·laren als refugis –amb matalassos, llits, fogons...– amb la pretensió de fer-hi vida.

La situació es féu, doncs, caòtica, tal com constatava el Consell Municipal l'1 de febrer en relació als rentadors públics del carrer de Sant Pau, que restaven sense personal «a conseqüència de la situació caòtica en què es troba aquesta ciutat».

Era una situació que ja remarcava l'alcalde uns dies abans, a la reunió del Consell del dia 25 de gener:

> «El President parla també de com ha quedat aquesta ciutat després dels últims bombardeigs de l'aviació facciosa. Fa present que tot està tancat, que tothom marxa a fora, i la moral està molt baixa.»[180]

---

carregaren aliments i, principalment, carn congelada, fet que motivà la transformació de la indústria conservera. Vegeu Zaragoza, «Ramon Pedrol...». Segons González, el 5 d'octubre de 1936 van carregar il·legalment setanta-dues tones d'ametlles i avellanes al llaüt «Carmencita», amb destinació a Marsella; i el 25, procedent d'aquell port, descarregaren a Cambrils bacallà, llet condensada, sucre i cafè, A més, el motoveler «Dos Hermanas» descarregà mil sacs de sucre (González, «Tarragona, puerto del Consejo de Aragón durante la Guerra Civil», p. 112-113).

[178] AHMR, Carpeta «Govern-Foment, 1937-1939», p. s.

[179] Adserà, *El doctor Rafael Battestini...*

[180] AHMR, Actes del Consell, 25/01/1938.

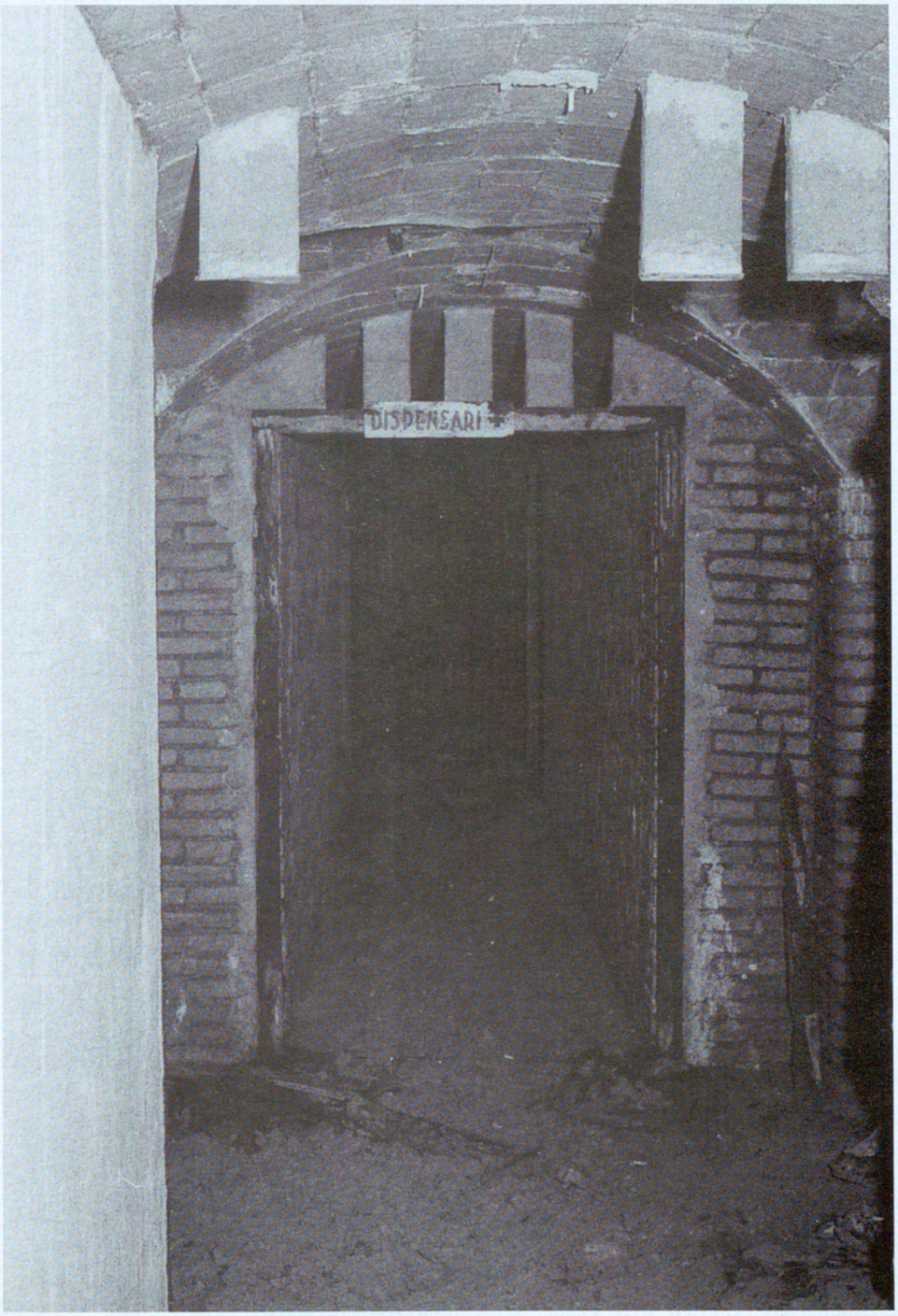

Les persones arribaven als refugis sovint estressades i els accidents, com ara les caigudes per les escales, eren freqüents. Els refugis públics disposaven d'un dispensari per atendre els accidentats i fer-los-hi les primeres cures. En el cas del refugi de la plaça de Prim el dispensari era al centre de la plaça, just sota on avui s'alça el monument del general Prim. Foto Niepce.

Calia urgentment tornar a activar la ciutat, tant els serveis públics com la indústria, i és per això que, en aquest ple,

> «L'Alcalde manifesta tenir preparada una ordre a tots els empleats municipals, declarant caducades les llicències i permisos per a que es reintegrin immediatament al treball i no faltin al seu lloc d'obligació durant l'horari d'oficines. També posa en coneixement dels presents unes disposicions que per mitjà de ban publicarà per a que els patrons obrin i els obrers es reintegrin al treball, baix severíssimes sancions.»

Però no es podia tractar només de sancions, perquè sobretot el que calia era fer el possible per a reanimar la moral del poble, i en aquest sentit intervingueren al mateix ple els regidors Agustí i Banqué:

> «El conseller-regidor Agustí prega sigui donat un vot de confiança a l'Alcalde-President per a que amb les organitzacions polítiques i sindicals del front antifeixista puguin reanimar a la població civil per a que tothom treballi.
> El conseller-regidor Banqué manifesta haver-se preocupat per a que demà o passat demà, sigui celebrada una reunió de partits polítics i de les organitzacions sindicals del front antifeixista per a procurar l'aixecament de la moral del poble a l'objecte de que tothom patrons i obrers acudeixin al seu treball en compliment del seu deure a reraguarda.»

El retorn a la feina comportava que molts treballadors, en tenir la família fora, restessin sols a la ciutat –si més no durant l'horari laboral, perquè molts anaven i venien diàriament del mas on tenien la família– i això generava un problema a l'hora de dinar. Així, el Consell, l'1 de febrer, determinà la creació d'uns menjadors populars que fossin d'ús exclusiu per als veïns de Reus afectats:

> «Aquests menjadors seran exclusivament per als veïns de Reus que tinguin les seves famílies fora a causa dels últims bombardeigs i no podran establir competència amb els demés hotels i fondes.»

Altres van optar per quedar-se o bé per retornar al nucli urbà, fent vida al costat o dins dels refugis. Perquè la sensació d'inseguretat era gran arreu o pel risc de deixar sols els fills en una caseta de tros.

Aquell gener, el 24, com hem explicat suara, les bombes van impactar per les rodalies de la població. Tot i la dispersió del veïnat, també es comptaren víctimes entre les persones que s'havien refugiat als masos:

«Perquè mira, al carrer dels Recs hi havia un marit i muller que eren coneguts nostros i van marxar en un mas perquè tenien por de les bombes. I l'amo del mas diu: "—Veniu aquí, que estareu més segurs". Doncs mira, allí els van matar, allà al camí de Riudoms: en el moment de tocar les sirenes, cau una bomba i els va matar a tots dos. I la casa encara hi és al carrer dels Recs. [...] Naltros no vam marxar ni res.»[181]

La Rosa i el seu germà petit van optar per tornar sols:

«Mon germà i jo, va ser aquest bombardeig que vam venir sols del mas. Perquè es vam espantar de ser al mas, perquè una sèrie de bombes van caure al camí de Riudoms. I aquest mas és al camí del Roquís. Les vam sentir aprop, com que van caure al camí de Riudoms aquell dia...

Jo, en companyia d'una altra era gran, però sola em vaig espantar també. I vam venir fins a Reus. La mama la vam trobar a casa i el papa, al migdia, va fer cap. Allavons el papa va tindre por de deixar-nos sols al mas, perquè allí no hi havia ningú. Tot plegat, se la va pensar i aquella nit ja vam dormir a aquests baixos...»[182]

La família de Rosa Monné es va instal·lar en uns baixos del carrer del Sol, al davant d'una de les boques del refugi de la Patacada: «—I vam quedar-nos allí. I allavòrens, quan bombardejaven, ja només calia sortir d'allí, que ja dormíem mig vestits i tot. I cap al refugi».

L'ocupació gairebé permanent dels refugis per part del veïnat portà problemes afegits, en aquest cas tant de seguretat com sanitaris i fins d'ordre públic. Calia solucionar-los perquè els refugis servissin només per a la protecció de les persones:

«Els consellers-regidors Banqué i Borràs s'ocupen del cas llastimós del refugi de la plaça de Prim que ha estat invadit [sic] per gent del poble convertint-lo en casa de menjar i dormir, puig hi ha llits, matalassos i fogons, tot el qual constitueix un perill per a la salut pública ja que inclús les criatures i els mateixos grans fan les seves necessitats en qualsevol punt del refugi, a part les immoralitats que es donen en ell, ja que les dones públiques hi cerquen els soldats i també a l'element civil.

S'acorda reprimir amb energia semblant invasió; llimpiant [sic] degudament tal refugi; expulsant d'ells als que l'han ocupat; reservant-lo tant sols per a la seva finalitat; i que per compte de tenir-hi dos vigilants un, de nit i un altre de dia, siguin posats sis vigilants amb tres torns de dos vigilants i vuit hores.»

---

181 Inf.: Emília Guinjoan, 85 a (2008).

182 Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).

Es singularitzava la situació en el cas del refugi de la plaça de Prim, que devia ser el més notori, però en tot cas no era l'únic, si més no quant als matalassos i els fogons. Més endavant, el 10 de febrer, la Junta de Defensa Passiva insistia en la necessitat d'evitar que la gent restés instal·lada de manera permanent als refugis, menjant i dormint a dins.[183] Però en això, malgrat totes les mesures emprades, sembla que no se'n sortirien. El cert és que, des del primer moment –i encara més a la segona meitat de 1938– si més no, alguns dels refugis antiaeris van servir de dormitori a moltes persones:

> «Hi havia molts matalassos, perquè hi havia molta gent que no podien córrer gaire i, a la nit, quan venia l'hidro, doncs ells, abans d'anar cap a casa, se n'anaven a dormir allí. Hi havia un cable elèctric amb una bombeta de 15 o 25, per allí anava seguint. I arribaves i trobaves gent que et deixava passar perquè un matalàs ocupava tot el passadís.»[184]

> «A les nits, a l'últim ja anàvem al refugi. Van fer un refugi allí on hi havia el gas, que hi havia aquelles calderes tan maques, doncs a sota es va fer un refugi i anàvem a dormir al refugi cada nit, lo meu pare i jo. I molta gent del carrer».[185]

Una altra qüestió fou la necessitat del trasllat urgent de l'Hospital fora de la ciutat. Se'n parlà al Consell de l'1 de febrer, així com del parc de bombers, excessivament propers, ambdós equipaments, a la fàbrica d'avions. L'Hospital, finalment, es va traslladar a la Selva del Camp. També va funcionar com a hospital l'Institut Pere Mata.

Les alarmes –amb les sirenes– es repetien gairebé a diari i sovint sonaven en més d'una ocasió, fos de dia o de nit. Una situació d'alerta constant que, aguditzada per les desgràcies d'aquests dies, feia que hom visqués en tensió i provocava que qualsevol incidència, per menor que fos, pogués desencadenar una onada de pànic. Aquest era un efecte tan desitjat per l'enemic com la destrucció física, ja que es tractava de desmoralitzar la població i ofegar l'economia paralitzant tota activitat. El mateix 21 de gener en tenim un bon exemple. Quan es descarregaven els morts a l'Hospital es produí una situació de pànic. La família de Ramon Pallicé, a la recerca de més seguretat, vivia en un mas del camí de l'Aleixar. Estava mirant l'escena d'horror a la plaça de la Llibertat:

> «I allavons ja va arribar el meu oncle, em va *fumbre* un clatellot i em va prendre cap a casa. Bé, cap al mas. També venia la meva àvia. Anàvem pel carrer

[183] PUJADÓ, *Op. cit.*, p. 171.
[184] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).
[185] Inf.: Francisca Ferré, 94 a (2008).

Boule, cap al carrer Sant Joan. I quan ja sortíem, de sobte, veiem que la gent corria. Què passa? Naltros també vam córrer. Vam córrer que se'n vam tornar a anar a la botiga.

Al cap d'un *rato* vam saber que a l'Hospital hi havia una gentada, i van arribar les primeres ambulàncies i los primers camions que portaven morts... A trossos els treien! I a la gent li va agafar un pànic. Tothom corria. "—Què passa? Deu venir un altre bombardeig". Tot déu corrent. Això és un pànic. I naltros també corrent, la meva àvia que era velleta també corrent, des de la cantonada del carrer dels Recs, que llavons es deia Julià Nogués.»

Com recordava Teresa Juanpere, la gent corria només perquè veia córrer algú.[186] Resultava una situació tan quotidiana com la que descriu Miquel Serra:

«El cas passà al carrer Llovera, un dia qualsevol a mig matí, jo anava de la plaça Prim a la dels Quarters... En aquell moment una persona pujà o baixà una persiana enrotllable de la seva botiga amb el corresponent soroll, quan tot d'una un transeünt es posà a córrer. Els altres, al veure que corria, començaren a córrer en direcció nord, els que estaven al mig en amunt cap al refugi de la plaça dels Quarters, i els de la part de baix, cap al refugi de la plaça Prim, sense haver sentit cap classe d'alarma, només pel sol fet de sentir un soroll més fort del normal.»[187]

[186] Inf.: Teresa Juanpere, 81 a (1994).

[187] SERRA, *Bombes...*, p. 23.

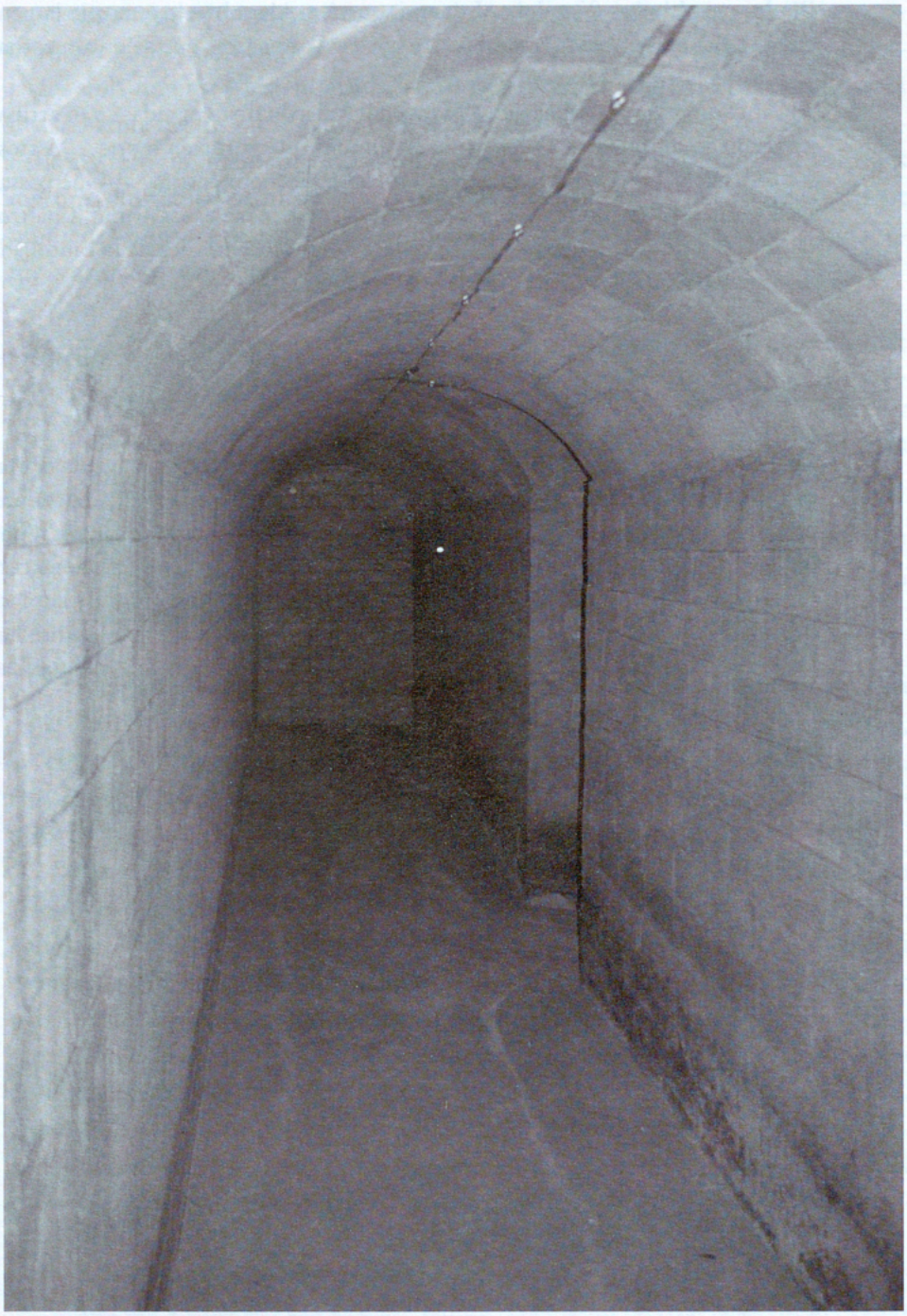

El refugi del Mercadal tenia tres entrades sobre la plaça i una a l'interior de l'ajuntament. Hi havia encara una entrada particular, des de cal Navàs. La major part del seu recorregut disposa de volta d'obra i es conserva en bon estat. Tenia una capacitat per aixoplugar 554 persones. A la imatge, detall d'una de les galeries. Fotografia: Salvador Palomar.

La vida esdevé supervivència

L'inici del mes de febrer marcà una certa minvada, per bé que només temporal, en la intensitat dels bombardeigs. Tot i així, començà amb nous atacs, que, a diferència dels del mes anterior, sembla que només foren al camp d'aviació. Succeïren el 3 de febrer, probablement cap a les vuit del matí,[188] a càrrec dels Savoia SM-79, causant un mort i dos ferits al mas de Joan Roig. Aquest dia hi hagué, almenys, dos morts. Afectà els afores de la ciutat, cap a la carretera de Tarragona, als masos Roig i Roca. L'atac es repetí sobre el camp d'aviació el 5 de febrer cap a la mateixa hora i portat per tres Savoia SM-79, que abocaren quinze bombes, es diu que aquest cop sense danys ni víctimes.[189] N'hi hagué, però, almenys, una, de víctima, que morí al cap de tres dies a l'Hospital.[190]

Aquests dies la premsa publicà un llistat dels bombardeigs i els danys ocasionats a Catalunya fins al dia 5 de febrer, sota l'expressiu títol de l'«Estadística del crimen», segons la qual Reus havia patit disset bombardeigs, amb un total de sis-centes bombes, que provocarien cent vint morts, cent quaranta-set ferits, quaranta-una cases totalment destruïdes i deu parcialment.[191] Segons aquesta relació, Reus, conjuntament amb Colera, fins aquest moment hauria rebut el nombre més alt de bombes d'aviació del país, fins i tot per davant de Barcelona, que hauria patit gairebé el doble de bombardeigs. L'«Estadística» però, no era completa. Només assenyalava un total de vint-i-vuit poblacions catalanes, i Cambrils, per exemple, no hi figura, ni quant al nombre de bombardeigs: Reus aleshores ja en portava més de disset. De fet, i com tindrem oportunitat de veure també més endavant, les estadístiques que s'anaven publicant als diaris cal agafar-les sempre amb reserves.

Guix encara apunta un tercer bombardeig aquest mes de febrer, el dia 9, però l'esmenta com a dubtós, sense indicar on podien afectar les bombes. Tanmateix, però, afegeix que hi hagué vint-i-cinc morts. Probablement no va existir perquè sembla que, justament a partir d'aquest dia i al llarg de tot el mes, fou

---

[188] Guix diu que fou a les 14.40, mentre que Infiesta diu a les 7,40 (Infiesta, *Op. cit.*, vol. I, p. 119.)

[189] *La Vanguardia*, 06/02/1938.

[190] Reg. Hospital.

[191] Reproduït a AADD, *Tres dies de març*, p. 42.

un temps d'inactivitat per a l'aviació italiana amb base a Mallorca, que durà fins als primers dies de març.[192] Tampoc no va existir aquest notable nombre de víctimes mortals: als registres que hem consultat no en figura cap.

Aquesta menor activitat italiana, però, no afectava als alemanys, els quals, des de Pollença. continuaren hostilitzant el litoral amb els Heinkel He-59, ja que, almenys, bombardejaren Tarragona el 18 de febrer,[193] i aquest mateix dia també Cambrils i Salou.[194] Això implica que les alarmes nocturnes continuarien sovintejant. Cal concretar en el cas de Cambrils que el bombardeig seria al terme. Si més no, el 5 de juny, a Cambrils, hom indicava que entre l'1 de febrer i el 31 de maig cap bombardeig havia afectat directament el poble, però sí que s'havien llançat unes cinquanta bombes explosives i deu d'incendiàries sobre els ponts de la via i la carretera. Hi havia un edifici afectat i alguns masos parcialment malmesos.[195]

El 10 de febrer es reunia novament la Junta de Defensa Passiva, en la qual s'aprovà la construcció del refugi de Carles Marx (a les Germanetes dels Pobres). Hi havia, però, molts problemes, tant de manca de mà d'obra com de recursos econòmics. Hom constatava que ja no hi havia res a fer per aconseguir més diners dels fons de la Generalitat o bé de l'Estat, mentre que, procedent de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, com a molt només podrien rebre dotze o tretze mil pessetes, perquè també havia esgotat el seu fons.[196] No es pot dir que no haguessin fet tot el que era a les seves mans per aconseguir més recursos. Al respecte, Pujadó afegeix que el president de la Junta de Reus aprofitava cada cop que anava a Barcelona per demanar diners i fins es diu que havia visitat el conseller de Treball, el ministre de Defensa Nacional, el sotssecretari d'Armament i el cap d'estat major de Marina. Un altre company de la junta local, Simó, l'octubre de 1937, creia haver aconseguit dues-centes cinquanta mil pessetes de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, però al final no va poder ser.[197] Reus, segons publica Pujadó, va rebre en total cent mil pessetes, procedents dels fons de la Junta.[198]

A la reunió del 19 de febrer es constatà l'allau de feina que tenia l'arquitecte, per la qual cosa se'n nomenà un d'auxiliar.

---

[192] INFIESTA, *Op. cit.*, vol. I, p. 119 i 124. Solé i Villarroya no esmenten aquest bombardeig ni fan constar cap víctima mortal en aquesta data (SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 246 i apèndix). Serra tampoc no en parla.

[193] GONZÁLEZ, *El asedio...*, p. 67. Vegeu també PERMUY-O'DONNELL, *Op. cit.*, p. 65-71.

[194] SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 246.

[195] MORENO, «L'hidroavió de l'ermita».

[196] PUJADÓ, *Op. cit.*, p. 171.

[197] PUJADÓ, *El llegat subterrani*, p. 114-115.

[198] PUJADÓ, *Oblits de rereguarda...*, p. 145. També *El llegat subterrani*, p. 257.

La ciutat, fins a la tardor de 1937, havia viscut en una situació de normalitat excepcional. La revolució social, la col·lectivització de la producció, el problema de l'abastiment de determinats productes –com el pa–, les confiscacions de cases, l'arribada de refugiats procedents d'altres indrets de l'Estat, la marxa dels joves al front i les notícies que arribaven sobre la guerra, conformaven una situació extraordinària que, malgrat tot, possibilitava encara una certa quotidianitat en les formes de vida i oci. I fins possibilitava el miratge per als que venien de llocs ja molt afectats per la guerra, que els sorprenia la visió d'una ciutat aparentment normal, com ara explica el testimoniatge d'un dels soldats de la DECA, Manuel Sández, que arribà a Reus el 5 d'abril:

> «Ens vam trobar al mig d'una ciutat que no tenia res a veure amb les que havíem deixat enrere. Les botigues eren obertes, i pel que podíem endevinar, hi havia de tot. Als forns hi havia pa, a les botigues xoriços, de tot. Quin espectacle! No ens ho podíem creure.»[199]

A partir de l'hivern, però, amb els bombardeigs del desembre i, sobretot, del gener, la crua realitat de la guerra s'imposà i tota l'activitat cultural o lúdica anà desapareixent sota l'amenaça de les bombes. La vida esdevingué supervivència i els refugis, un element imprescindible que permetia encara, fins on era possible, mantenir el darrer alè de normalitat.

La fugida de la gent cap als masos i els pobles de la rodalia, llavors, fou majoritària. Era el que s'anomenà «la columna de la por», que ja hem referit enjondre, recordada també des de l'Aleixar:

> «Del poble es veien els bombardeigs de Reus. Però al terme, només van caure dues bombes, una enmig d'una bassa, que la destrossà. Avançat el 1938 van començar a arribar refugiats, sobretot de Reus, esgarrifats pels bombardeigs dels "nacionals". Joan Olesti calcula que potser van ésser dos-cents refugiats, als quals els deien "la columna de la por". Una part s'escampà per casetes i masets del terme. Per exemple, a la caseta de l'Esgarrinxa, amb planta i pis, a les trilles, durant les darreres setmanes de la guerra hi vivien unes quinze persones.»[200]

L'Ajuntament recomanà a la població que no tenia refugis a l'abast que marxés del nucli urbà. No hi havia una ordre formal d'evacuar la ciutat, però Josep Banqué, conseller municipal, explicita: «L'Ajuntament aconsellà a la població que establís la seva residència als masos que envolten la ciutat, així com als pobles propers com Castellvell, Almoster, Riudoms i altres poblacions per

---

199 MORANT, *Op. cit.*

200 MANENT, *De 1936 a 1975. Estudis...*, p. 140.

evitar la pèrdua de vides humanes».[201] Una idea que també referma Martorell en les seves memòries:

> «[...] la municipalitat va donar tota classe de facilitats als habitants perquè es poguessin instal·lar pels masos. [...]
> Pels masos i, fins i tot, a les barraques dels pagesos, s'encabien les famílies. Les circumstàncies van obligar a les famílies reusenques a la cohabitació per evitar el perill de les bombes.»[202]

I, malgrat les dificultats, la vida no s'aturà del tot. Els tallers col·lectivitzats, en la mesura que tenien matèries primeres, o, sobretot, si treballaven per a la guerra, continuaren funcionant, tot i que amb sovintejades aturades a causa de les alarmes i els bombardeigs. Les organitzacions polítiques i sindicals mantenien la seva activitat, i fins continuaren les projeccions de cinema.

L'abastiment de la població dels nuclis urbans constituïa, sens dubte, un dels problemes més greus que s'afegia al perill dels bombardeigs. A les zones rurals, la guerra implicà privacions i misèria, però en l'àmbit de les ciutats, aconseguir menjar era encara més difícil.

Reus tenia ja greus problemes d'abastiment de cereals el 1937 i el febrer de 1938 el Consell municipal acordà municipalitzar la recuperació de productes del camp per tal d'atendre les famílies afectades pels bombardeigs. Al ple del 7 de maig de 1938 el Consell constata que el treball al camp és abandonat a causa de les obres dels refugis:

> «El conseller Torrell manifesta que la terra no és conreada com cal i demana que els homes treballadors de la terra vagin a conrear-la i les dones a treballar els refugis.»

Els problemes continuaven, i novament el Consell, el 20 de juliol, reclamava treballar la terra, encara que fos traient els homes necessaris dels serveis bàsics per a la defensa passiva:

> «El conseller-regidor Domingo manifesta que si a les brigades de l'Ajuntament i de Defensa Passiva Local treballen pagesos, aquests deuen ésser destinats a Agricultura.
> Després de vàries intervencions dels presents s'acorda que dos pagesos, un de l'U.G.T. i altre de la C.N.T. amb un altre de l'U. de R. C., averigüin [sic] els conreadors de la terra que necessitin de jornalers del camp.»

---

201 BANQUÉ, *Comunistes i catalans*, p. 114.
202 MARTORELL, *Op. cit.*, p. 108.

A banda del suposat bombardeig del 9 de febrer, al mes de març es produeix un cas que provocarà certa confusió. El mes s'inicià a Reus amb un accident ferroviari gravíssim als afores de la població, al lloc conegut com la Munta-i-baixa, al punt on es creuaven la línia de Reus a Lleida (des de l'estació del Nord) i la de Reus a Tarragona (des de l'estació dels directes). En aquest lloc, el dia 5, un tren de mercaderies que circulava per la darrera línia va topar amb el tren de passatgers procedent de Lleida, restant ambdós combois destrossats.

Les primeres notícies, enmig de la confusió, parlaven d'una trentena de morts i més d'un centenar de ferits. Després s'anaren concretant les dades i finalment la premsa publicava que hi havia hagut un total de dinou morts i cent seixanta-vuit ferits. *La Vanguardia*, dos dies més tard, en publicà una notícia sota el títol «Violento choque de trenes en la línea de Reus a Barcelona», informació que només li va merèixer un comentari molt breu i encara a la setena pàgina, malgrat la magnitud de la tragèdia.[203] La mort, en aquesta època, havia esdevingut quotidiana a la rereguarda, ja no era notícia, o gairebé. I menys encara davant l'allau de bombardeigs que es patiren al llarg d'aquest mateix mes de març, que devia fer oblidar de seguida l'esdeveniment.

Altrament, totes les víctimes mortals, i si més no la majoria dels ferits més greus, no eren veïns de Reus, cosa que si bé evidentment no faria passar desapercebut l'accident a la ciutat, sí que, en mig del desgavell que es patia, l'impacte ciutadà no seria tan important com hagués estat en altres circumstàncies. Tant és així que el seu record fa l'efecte que s'esvaí aviat. Miquel Serra, fill de ferroviari actiu en aquell moment i ell mateix, després, cap de l'estació del Nord, no en recull cap notícia a la monografia que escrigué sobre l'estació. I això, quan tot ocorregué a pocs centenars de metres i a la vista de l'estació.[204]

Entre els morts, n'hi havia de Múrcia, de Madrid, d'Osca, així com de diferents poblacions de Catalunya, com Vilanova i la Geltrú, Bellpuig, la Riba, Barcelona, Vallbona, Manresa o Cervera. Només entre els catorze ferits més greus, que ingressaren aquell mateix dia a l'Hospital, n'hi havia dos de Reus. La resta eren de Barcelona, Badalona, Vilanova i la Geltrú, Terrassa, Santa Coloma de Gramenet i Iecla.[205]

Fou un accident que passà gairebé desapercebut i amb un nombre prou elevat de víctimes que va fer que Solé i Villarroya els incloguessin en el seu llis-

---

[203] *La Vanguardia*, 08/03/1938, p. 7.

[204] SERRA, *Estació del Nord, estació Reus-Avenida o «Estació Vella». Record d'un cap d'estació*.

[205] Reg. Hospital.

tat de morts a causa dels bombardeigs i, tanmateix, no esmenten que aquest dia n'hi hagués hagut cap a la ciutat o bé a les rodalies.[206] Al seu torn, Serra tampoc no en diu res com a bombardeig, però sí que atribueix, erròniament, les víctimes del xoc a l'atac que hi hagué quatre dies més tard, el dia 9, mentre que obvia les víctimes veritables d'aquest dia, que van ser en nombre més elevat.

Reus, ciutat màrtir

«Al damunt que s'havien sofert els bombardeigs, a la nit, Radio Sevilla emetia cada nit una xerrada nocturna, en el curs de la qual, Queipo de Llano, explicava amb detalls els objectius dels bombardeigs que s'havien aconseguit durant el dia. I ho feia amb un cinisme salvatge.»[207]

Diu Alfons Martorell que, en les seves intervencions, el general franquista feia referència explícita a la xemeneia del Vapor Nou que hi havia al costat de l'Escola del Treball com a fita a abatre pels seus avions. Tot sigui dit de pas, mai la van encertar. Aquesta xemeneia, considerant que era una bona guia per a l'enemic, prou indicadora de la situació de la SAF/3, va ser derruïda tot seguit. També es diu que es va pintar la teulada en un intent de camuflar-la. De tota manera, la fàbrica, amb fumera o sense, amb la coberta pintada o no, era ben visible des de l'aire, tal com mostren les fotografies aèries de l'enemic.

La població es va anar conformant a passar més temps sota terra que damunt. Hi havia qui, fins i tot, treballava al seu refugi o bé com a la fàbrica d'avions, on almenys l'oficina de serveis tècnics es diu que s'hi instal·là. Un altre exemple seria el dels serveis de telèfons: l'octubre de 1937, la Junta de Defensa Passiva decidí protegir «les senyoretes dels telèfons» fent una instal·lació supletòria al soterrani.[208] O encara amb treballs més casolans, com ara al refugi de la Patacada, on, segons el record de Josefina Pellicé, com que s'hi podien passar tota la tarda, moltes dones aprofitaven el temps i cosien.[209] En algun cas, com ara al passeig de Sunyer, les dones es reunien a treballar a l'aire lliure, al costat mateix de l'entrada del refugi.[210]

---

206 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, Apèndix.

207 Martorell, *Op. cit.*, p. 10.

208 Pujadó, *Op. cit.*, p. 170.

209 Comentari publicat al *Diari de Tarragona*, 27/10/2008, p. 7.

210 Segons es pot observar a unes fotografies fetes l'agost de 1938, reproduïdes a *Fent memòria per fer futur. El Fons «Ramon Perera». Imatges de la defensa passiva a Catalunya. 1938-1939* (fotos 406, 407 i 408), p. 149 i 152.

Però també hi havia qui, a la inversa, semblava ignorar els perills i no hi baixava. Teresa Juanpere explicava com la seva àvia, Teresa Robert, de 79 anys, no es movia del pis per molt que brandessin les campanes i sentís espetegar les bombes. Es forjà la idea que si les sentia xiular era senyal que no anaven per a ella: «La que vagi per mi –deia– no la sentiré». Al final, per acabar la temeritat, la família se l'hagué d'emportar fora de Reus, a casa d'uns parents. La mesura va ser oportuna, perquè més endavant una bomba va volar part de la casa on vivia.[211]

No era l'única. Un cas notable va ser el de don Pau Font de Rubinat, de qui es diu que no trepitjà mai els refugis. Josep Iglésies explica:

> «En el curs dels bombardeigs don Pau Font no consentí mai a baixar a cap refugi. Si es trobava al carrer continuava temeràriament fent el seu camí i, si era a casa, a despit de sentir les sirenes que avisaven l'atac aeri, no deixava l'habitació on es trobava.»[212]

Anà amb la família a Salou, però tot i així, segons diu Iglésies, continuà observant el mateix comportament:

> «En aquest període passà alguns mesos a Salou, a la casa del seu gendre Joaquim Blasco. Quan els avions creuaven el cel procedents de Mallorca, el tramvia es parava i els viatgers, atemorits, corrien a refugiar-se en els camps immediats a la via i a la carretera. Don Pau Font, impertèrrit, seguia assegut en el seu banc de l'anacrònic vagó del tramvia i restava completament sol en el comboi.»

I encara un altre exemple, prou diferent, aportat en aquest cas per la memòria de Xavier Amorós i relativa al conserge del Reus Deportiu, de qui diu que no s'amagava i, a la seva manera, fins plantava cara als agressors:

> «El conserge, un tortugaire simpàtic i especial i bastant vell que vivia sol al mateix camp, i que no volia baixar als refugis, cada bombardeig saltava al mig del camp de joc i cridava fills de puta als avions. Mai no li van fer ni una esgarrinxada.»[213]

Aquells dies, la premsa publicava un article amb un títol ben explícit: «Reus, la ciudad mártir y heroica se defiende»:

> «Reus ha sido una de las ciudades catalanas más castigadas por la aviación fascista. Contra esta importante población, una de las más activas, más cultas y

---

211 Inf.: Teresa Juanpere, 81 a (1994).

212 Iglésies, *Don Pau Font de Rubinat...*, p. 61-62.

213 Amorós, *El camí dels morts*, p. 119.

más laboriosas de Cataluña, se ha ensañado la furia criminal, de los piratas del aire con una reiteración y en una medida que sólo un pueblo de la fuerte moral y de la arraigada convicción republicana que llena Reus, es capaz de resistir, sin el más ligero desmayo, sin la más leve vacilación. En la lista gloriosa del martirologio antifascista, el nombre de Reus aparece aureolado con los tintes sangrientos de dolorosa tragedia.»[214]

On, després de fer un homenatge al sacrifici de la població reusenca que ha patit les conseqüències dels atacs i, especialment, la destrucció de la biblioteca del Centre de Lectura com a símbol de la seva identitat cultural, fa referència a la important tasca de construcció de refugis:

«No hemos querido entrar la descripción de la obra de defensa contra los ataques aéreos que se ha llevado a cabo en Reus, sin escribir estas palabras de homenaje que merece la laboriosa ciudad tarraconense. Los repetidos ataques de los piratas del aire no han servido más que para fortalecer su moral, y para conseguir que sus hijos intensificaran su aportación inmensa, en calidad y en cantidad, al esfuerzo de todos los españoles dignos para vencer al fascismo. Pero era necesario precaverse en la medida de lo posible, contra los efectos mortíferos de la saña criminal de los facciosos.

Y apenas se produjo la primera agresión, se constituyó en Reus la Junta de Defensa Pasiva, presidida por el alcalde, y no habían pasado cuatro semanas, estaba totalmente terminado el primer refugio, modelo de perfección, al que han seguido cuatro grandes refugios escolares, tres más en el centro de la población, siete que están a punto de ser acabados, porque en su construcción se trabaja con gran celeridad. En ellos no se ha descuidado el menor detalle, y así puede verse que están perfectamente atendidos servicios tan precisos como los dispensarios y las salas de urgencia, los cuidados sanitarios y los imperativos de la higiene, además de la seguridad de los acogidos.

Toda esta labor se ha realizado en menos de seis meses. Y, aparte los refugios oficiales y particulares, se ha puesto en práctica el sistema de trincheras, que tan buen resultado está dando. Con ello se han aminorado en gran manera los efectos de las agresiones de la aviación facciosa.»

L'article insisteix en l'eficàcia dels serveis de defensa passiva reusencs com a pal·liatiu a la brutalitat dels atacs. Reus és, en definitiva, un model a seguir per a altres poblacions:

---

[214] *La Vanguardia*, 04/03/1938. Una altra versió de l'article, amb el títol de «Reus, la ciudad mártir y heroica, se defiende contra el furor de las agresiones de la aviación fascista», apareix en la mateixa data a *El Día Gráfico*.

«Merece especial mención el servicio contra incendios que no sólo ha actuado en los casos de agresión contra la ciudad, sino que ha extendido su labor a otros pueblos necesitados de auxilio, y, en ocasiones, ha acudido a los frentes para ayudar al transporte de heridos para su hospitalización [...].

Toda la ciudad contribuye con su esfuerzo y con su entereza a que la defensa contra los ataques aéreos tenga la debida eficacia. Los técnicos en la materia han proclamado que la labor realizada en este sentido por los ciudadanos de Reus es verdaderamente ejemplar y han invitado a las demás poblaciones a que imiten su conducta.»

La realitat mai pot ser afalagadora en unes circumstàncies tan dramàtiques, però és cert que Reus fou una de les ciutats més ben preparades per suportar els bombardeigs. Tal com hem vist, la construcció de refugis antiaeris a Reus s'inicià ben aviat.

El març de 1938 les bombes feixistes cauen sobre una ciutat que ja compta amb una considerable xarxa de refugis. Rosa Monné ens feia una consideració que indica fins a quin punt la situació de risc permanent podia ser obviada:

«Estaven molt ben fets, los refugis de Reus. Perquè, amb refugis per Reus, no calia que t'estiguessis patint, si eres jove, perquè a tot arreu ne trobaves. Si anaves cap a la plaça Prim n'hi havia..., i els que hi havia que no ho sabies.»[215]

Els refugis, tant els públics com els particulars, eren en tot moment oberts a tothom, fet que no sempre agradava als propietaris: «La casa Navàs comunicava amb el refugi, amb un rètol a la porta on posava: "Capacitat per a 300 persones", i havíem de tenir la porta oberta dia i nit, i això no m'agradava gaire», explicava Maria Font de Rubinat, propietària de l'edifici.[216]

Molts cops, però, les bombes començaven a caure abans que tothom s'hagués pogut guardar. Els testimonis de persones que van patir algun bombardeig des del carrer o des d'un refugi precari sovintegen. Francisca Ferré recordava que:

«Un dia passava pel carrer de Balmes, que no estava obert, però amb la guerra ho van obrir, era tancat, un hort. I jo anava corrents cap a treballar. I amb això, un senyor que passava per allí m'estira del braç i em posa en una entrada que hi havia allí.

"—Què no ho sents, nena?" Pom!, ja vam sentir.

Com que allí, a l'hort d'Olives, hi havia antiaeris, els avions, com que tot se n'enteraven, tiraven bombes pels antiaeris. I allí al carrer Balmes ne va caure una a prop. No m'haguera passat res..., però molt a prop d'aquella entrada encara

---

215 Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).

216 Testimoni recollit a JOANPERE, *El temps d'unes dones...*, p. 37.

van caure coses d'una paret que hi havia allí. I aquell home va sentir el xiulet de com baixava la bomba, però jo no havia sentit res.»[217]

I Ramon Ferran:

«Una vegada no vam ser a temps d'entrar al refugi i ens vam amagar en uns baixos d'una casa que hi havia un hort al darrere. Com que era una planta baixa, que la gent també vivia allí. Hi havia com un menjador, hi havia dormitoris i al darrere tenien un hortet. Ens vam refugiar allí perquè vam sentir com piulaven les bombes. I en el moment d'arribar allí, ens cau una bomba, com d'aquí allà, que no va explotar. Això va ser un miracle. La meva mare i les dos germanes, tots abraçats. Tot esquitxat de fang. I van dir que allò era una bomba incendiària que no va explotar.»[218]

Un altre indret que s'emprà com a refugi fou el campanar. Diversos testimonis ens han parlat que hi havia instal·lades una o dues metralladores antiaèries a l'últim pis de la torre.[219] Desconeixem de quin tipus es podia tractar –si és que hi eren– i no sembla clara la seva eficàcia, en tot cas potser tenien un efecte més psicològic que real. El que sí que es pot afirmar és que la DECA l'utilitzà com a observatori i hi mantenia quatre soldats de guàrdia, armats amb fusells, que disposaven d'uns prismàtics molt potents, amb els quals, segons Manuel Sández, els dies clars veien la costa de Mallorca.[220] Pel que fa a l'interior del campanar, era «una fortalesa», dit en paraules d'Enriqueta Freixenet, un espai que oferia, anant escales amunt, una certa seguretat a les persones que s'hi refugiaven. Ella –aleshores tenia 18 anys– s'estava en una botiga del carrer del Fossar Vell, «en una d'aquelles que donen a les Peixateries Velles i d'aquesta manera, quan sonaven les sirenes, tancàvem i corríem cap el campanar, escales amunt, com tot el veïnat».[221] La Rosa Monné ha recordat també córrer, en una alarma, «cap dintre a l'iglésia. I escales amunt del campanar. No vaig arribar gaire amunt, però estava així de gent, tot ple. Escales amunt, i jo deia: "—Ja estem segurs, aquí?" "Sí, sí, sí, estem segurs", deien».[222]

En tot cas, l'abundància de refugis ha generat en la memòria popular tot un llegendari de galeries que comunicaven entre si i que possibilitaven moure's per sota la ciutat. Hi ha persones que afirmen que el refugi del Mercadal

---

217 Inf.: Francisca Ferré, 94 a (2008).

218 Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

219 També ens han parlat d'una metralladora que s'instal·la, si més no durant un temps, al terrat de l'edifici de la Caixa de Pensions, a la plaça de la Llibertat.

220 MORANT, *Op. cit.*

221 Inf.: Enriqueta Freixenet, 81 a (2002).

222 Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).

comunicava amb el de la plaça de Prim (que fou una obra que certament s'inicià, però que no arribà mai a la fi). O que també ho feia el de la Patacada. La documentació conservada, a cops molt detallada, desmunta algunes d'aquestes creences, així com la visita als refugis encara existents, en aquest cas, el del Mercadal i el de la Patacada. Cal tenir en compte, però, que per a moltes persones moure's per la ciutat, anar a la feina o a cercar menjar, representava un entrar i sortir constantment dels refugis, evitant al màxim restar al descobert. Potser això explica que algunes d'aquestes construccions hagin restat unides en el record:

> «Al carrer del Carme, al capdamunt de les Basses, hi havia una boca de refugi que donava a la plaça del Prim i jo, per anar a treballar al Campanaret, passava per sota el refugi i sortia a la plaça del Prim, així tot el carrer de Sant Llorenç el passava per sota el refugi i si tocaven les sirenes jo ja era baix.»[223]

Una de les precaucions bàsiques en cas de bombardeig era posar-se un bastó a la boca per evitar l'efecte de l'ona expansiva. Una pràctica comuna arreu, tal com explica Maria Ferré:

> «Hi havia gent que portaven, sobretot les criatures, un lligam al coll amb un palet lligat, un bastó d'avellaner que recomanaven que ens ho poséssim a la boca en cas que bombardegessin, pel soroll i l'ona. Si portaves aquest pal, no es rebentaven les orelles. I n'hi havia que ja el portaven penjat al coll sempre.»[224]

Les conseqüències de no portar-lo les comenta Francisca Ferré:

> «Allí al carrer hi havia dues noietes que sempre anaven juntes, totes dues vivien al mateix carrer. Una sempre tenia precaució de portar una fusta penjada aquí al coll. I son pare li deia: "—Quan sentis bombes, posa-te-la a la boca". L'altra, no. I quan eren al carrer Major, davant del Bartrina, van sentir les bombes, se posen darrera la porta i la Alais se va posar el bastó a la boca i no li va passar res. I l'altra es va rebentar. Es va morir, era una noia de 21 anys, molt maca.
> Les va agafar al carrer, baixaven de dalt de la plaça del Mercadal, baixaven i les va trobar davant del Teatre Bartrina que anaven cap a casa, perquè vivien al meu carrer, Raseta de Sales.»[225]

Fins i tot, hom recorda alguna situació que, de desgràcia, va quedar en anècdota per poc:

---

223 Testimoni recollit a JOANPERE, *El temps d'unes dones*..., p. 37.

224 Inf.: Maria Ferré, 76 a. (2005).

225 Inf.: Francisca Ferré, 94 a (2008).

«Els bombardejos es van anar succeint a Reus i jo m'hi vaig trobar. Per exemple, aquí al darrere d'aquesta paret n'hi va caure una de bomba. I, per cert, el meu pare estava al vàter, que abans els vàters eren una plataforma amb un forat. I el meu pare estava assentat allí i quan va sentir el xiulet se va llançar a terra. I al llançar-se a terra va entrar un tros de metralla, que el meu pare el tenia dins d'una copa, com un testimoni, on abans estava ell assentat. Es va clavar a la paret.»[226]

Podríem esmentar encara altres episodis, no sempre fàcils d'ubicar, perquè el cert és que, a partir d'aquell terrible gener, la narració dels nostres testimonis perd en bona part la referència temporal.

Segons Infiesta, el parèntesi de calma relativa del mes de febrer de 1938 es tancà la nit del 4 al 5 de març,[227] A Reus, els atacs es reprengueren el dia 9. Aquell dia, cap a les onze del matí,[228] els Savoia SM-79 bombardejaren l'estació de trens. Fou un altre dia negre per a la ciutat pel que fa al nombre elevat de víctimes. Hi hagué, almenys, vint-i-nou morts. Un dels quals fou Antoni Besora, veí de Castellvell, però resident a Barcelona, de qui es diu que tornà al poble per «seguretat». Una bomba l'enxampà mentre conduïa un carro pel passeig de Mata.[229] Una altra víctima fou Magí Rovira, que era l'ordinari de Cambrils i que en aquell moment estava feinejant per la zona de l'estació.[230] Encara hi hagué dues víctimes més de poblacions properes: Salvador Gras i Jaume Guinard, ambdós veïns de Riudoms.[231]

Les bombes també afectaren l'internat municipal, on van ser ferits diversos ancians, dels quals tres de greus ingressaren a l'Hospital. Dos van morir l'endemà i el tercer, el 5 d'abril.[232]

Novament les bombes aplanaren la zona nord de la ciutat, anant, diu Guix, des dels afores fins al camí de Riudoms, passant pel passeig de Sunyer, la plaça del Víctor, el carrer Ample, arribant fins al passeig de la Boca de la Mina.

D'aquest cas, se'n coneix una fotografia feta pels italians on s'hi pot observar que els impactes s'iniciaren cap el camí vell de Riudoms, passant per l'ac-

---

226 Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

227 INFIESTA, *Op. cit.*, vol. I p. 124.

228 AHMR, Comunicats rebuts, 1930/1945, p. s. Tanmateix Guix diu a les 8'25 (GUIX, *Op. cit.*, p. 19). També Solé i Villarroya indiquen les onze del matí (SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, Apèndix).

229 Inf.: Josep Besora, (2008). Antoni Besora fou enterrat al Cementiri de Castellvell.

230 A Cambrils, Magí Rovira regentava un quiosc de periòdics des del 1928. Va ser el primer ordinari entre Cambrils i Reus, feina per a la qual, abans de la guerra, disposava de dos camions, un dels quals li fou després requisat. El van enterrar al seu poble el dia 11.

231 AHMR, Reg. Cementiri, p. 11-12.

232 Reg. Hospital.

tual zona del barri dels Poetes i els passeigs de Sunyer i de Mata, i tota l'àrea propera (carrers de Sant Ferran, Bartrina, Colom, Frederic Soler, Tívoli...), així com l'estació, les vies, fins al camí de la Mineta.[233]

L'endemà mateix, el 10, els bombarders sembla que tenien novament com a objectiu l'estació. Cap a dos quarts de nou del matí les bombes impactaren als afores, des de l'estació dels directes fins a l'Institut Pere Mata.[234] Segons Serra, una que no explotà quedà encastada a l'andana, a mig metre de distància de la paret de l'edifici de l'estació; una segona caigué a la via principal i les altres, totes als afores.[235] Tot i així, moriren dues persones i almenys dues més restaren ferides. Novament se'n coneix una imatge italiana, segons la qual els impactes anaren des de la carretera de Riudoms, a l'alçada del mas Sedó, on esclatà almenys una bomba, travessaren la partida del Roquís, la carretera de Falset, cap a l'estació i la zona de l'actual barri Gaudí, fins al passeig de la Boca de la Mina.[236]

Guix apunta un nou bombardeig dos dies més tard, el 12 de març, cap a dos quarts d'una del migdia. Diu que les bombes impactaren al raval de Santa Anna, sense més detalls sobre altres possibles llocs de la ciutat que restessin afectats. Afegeix que provocà dos morts i tres ferits.[237]

El dia 14 hi hagué un nou bombardeig. És també prou conegut gràcies a les imatges de l'aviació italiana. Així, se sap que fou cap a un quart d'una del migdia i a càrrec de sis Savoia SM-79 que agrediren la ciutat formats en dos grups: un impactà a l'interior de la ciutat, des del carrer de Sant Joan, a l'alçada de l'actual plaça de les Oques, fins a la carretera de Castellvell, passant pel carrer dels Recs, Prat de la Riba i el Campanaret, però sobretot sembla que afectà, intensament, la zona compresa entre el carrer Ample i el carrer de Castellvell (el carrer de la Fortuna –l'actual carrer Gaudí–, la plaça del Víctor, l'Alt de Sant Josep o el de Sant Joaquim. També en van caure a la zona de les vies, a l'alçada de la carretera de Castellvell i finalment alguna cap el camí de la Mineta.

El segon grup, simultàniament, descarregà totes les bombes als afores, entre el camí Vell de Riudoms i la via del tren, seguint, més o menys, el recorregut de l'actual avinguda dels Països Catalans.[238] Quant a les víctimes mortals, almenys n'hi hagué dues. La insistència dels bombardeigs sobre la zona est de la ciutat potser podia respondre a la presència de cal Bescós, una fàbrica de carn enllaunada que ja fou tocada el mes de gener i que era considerada per l'enemic

---

233 Anguera-Arnavat-Amorós, *Història gràfica del Reus contemporani*, v. II p. 10.

234 *La Vanguardia* (11/03/1938) esmenta un bombardeig a les 6,35 amb algunes víctimes.

235 Serra, *Bombes...*, p. 51.

236 Anguera-Arnavat-Amorós, *Op. cit.*, v. II p. 10.

237 Guix, *Op. cit.*, p. 19.

238 Descripció a partir de les fotografies aèries i plànol que publica Infiesta. Infiesta, *Op. cit.*, vol. I p. 130. Foto publicada també a *Imatges 1936 1939. La Guerra Civil a les comarques tarragonines*, p. 208.

com un objectiu militar. Si més no, es conserva una fotografia aèria sobre la qual l'assenyalaren amb la indicació que es tractava d'una «fábrica de conservas para el ejército».[239] I aquest dia les bombes l'encertaren de nou.

També el 14, entre un i dos quarts d'una de la matinada hi hagué un atac a Cambrils[240] i encara després, cap a tres quarts de vuit del vespre i davant la vila, dos Heinkel He-59 atacaren el vaixell «Illa de Menorca» quan navegava sense càrrega. S'incendià i es dirigí cap a la costa, on embarrancà a la punta del mas de l'Arany. Allí restà, destruït, fins després de la guerra, quan hagué de ser desballestat en aquell mateix lloc. No era ni molt menys el primer vaixell atacat pels «Isidros», ni el darrer, com l'endemà mateix, dia 15, a Tarragona, que enfonsaren el vaixell anglès «Stanwel».[241]

I encara, segons aporta Salvador, el 14, un «Isidro» atacà el tren de Lleida quan sortia de l'estació de Vila-seca. Assenyala també que «els viatgers, que corrien espaordits pel camp, foren metrallats i alguns d'ells resultaren ferits».[242]

L'endemà, 15 de març, cap a tres quarts i mig d'onze del matí, es presentaren novament els Savoia SM-79 per atacar suposadament les vies. Segons la relació de Guix, les bombes van caure bàsicament als afores, des de la carretera de Falset fins al camí de la Mineta, afectant l'estació dels directes i el carrer Ample. Entre altres, resultà afectada la plaça de Prim.

El comunicat de guerra enemic, corresponent al dia 19 de març, segons publica González,[243] diu que «legionarios y "negrillos" [és a dir, italians i alemanys] bombardearon anoche y hoy aeródromo de Reus, puentes sobre el Ebro en Tortosa y comunicaciones costa enemiga». Segons Solé i Villarroya l'atac s'efectuà a un quart de nou del matí i provocà tres víctimes mortals.[244] Podria ser que aquest atac, a Reus, hagués estat la nit del dia 18, ja que aquest dia hi hagué almenys dos morts i dos ferits, que foren ingressats a l'Hospital. En tot cas, sembla que el bombardeig fou a l'interior de la ciutat i no pas al camp d'aviació, i que afectà almenys els carrers de Sant Tomàs, de l'Amargura, de Sant Vicenç i de Sant Pau, llocs on s'havien de produir les víctimes.[245]

L'endemà, dia 19, es comptabilitzen quatre morts més, tres homes i una dona. A jutjar només per l'edat dels homes –73, 69 i 57 anys, respectivament–, tampoc no fa l'efecte que aquest dia l'atac fos al camp d'aviació. En tot cas, als voltants.

---

[239] Es tracta d'una fotografia de l'Archivo Histórico del Ejercito del Aire, a Villaviciosa de Odón. Agraïm a Jordi Pérez i Miquel Martorell haver-nos fet arribar aquest document.

[240] *La Vanguardia*, 15/03/1938.

[241] González, *Op. cit.*, p. 72-75; Permuy-O'Donell, *Op. cit.*, p. 72-74.

[242] Salvador, *Op. cit.*, p. 147.

[243] González, *Op. cit.*, p. 85.

[244] Solé-Villarroya, *Op. cit.*, Apèndix. Tanmateix, no l'inclouen a la seva relació dels bombardeigs (Id., *Op. cit.*, p. 246).

[245] Reg. Hospital.

Deu correspondre al bombardeig del matí que indiquen Solé i Villarroya. A la nit d'aquest mateix dia, les bombes van caure sobre Alcover. Va ser cap a les dotze. Es diu que un «Isidro» intentà destruir un camió cisterna aturat dins la vila. Deixà caure tres o quatre bombes que no encertaren el camió, però que malmeteren algunes cases. La vila encara va patir almenys dos atacs més durant la guerra.[246]

El 20 de març, cap a un quart de nou del matí, es presentaren novament tres Savoia SM-79 sobre la ciutat. Segons publicà Guix, llavors la zona afectada anà des de la Casa de la Caritat, al passeig de Mata, fins a uns magatzems de vi del carrer de Sant Lluís. Les bombes encertaren el passeig de Mata, els carrers Ample, de Sant Celestí, de Sant Elies, de Sant Llorenç, de Sant Pancraç i, finalment, de Sant Lluís. Probablement també restaren afectats aquest dia els carrers Alt i Baix del Carme, Nou de Misericòrdia, Santa Teresa, Joan Martell, Miró i Victòria, així com el raval de Jesús. Pel que fa a les víctimes, les bombes novament tocaren l'Internat, on van morir dues persones i almenys quatre més ingressaren amb ferides a l'Hospital, així com, almenys, tres persones més.[247] Guix, en aquesta ocasió, comptabilitza tres morts i set ferits. I segons les dades publicades després a la premsa, l'aviació enemiga va provocar la destrucció de quinze cases, la mort de tres persones i provocà ferides a quinze més.[248]

A la mateixa hora hi hagué un bombardeig a Tarragona, també amb tres aparells, la qual cosa permet suposar, tal com se sap que feren els italians en altres ocasions, que les dues esquadres es presentaren juntes sobre el Camp i que a les proximitats de les dues ciutats se separaren, bombardejant-les al mateix temps.

Aquest bombardeig sembla que afectà notablement les instal·lacions de la fàbrica d'avions, a més de destruir l'edifici de direcció. Tot i així la fàbrica encara va continuar funcionant almenys fins al maig, que va lliurar el darrer «Xato». Es coneix la declaració d'un treballador del SAF/3 que, en ser mobilitzat, desertà i es passà a l'enemic, segons la qual, diu Madariaga,[249]

> «els bombardejos i les constants alarmes produïen una gran desorganització en el treball i molt pànic, amb freqüents protestes dels obrers, i que això afectava la producció; i que el bombardeig del 10 o 15 de març de 1938 es va destruir l'edifici de la direcció i van resultar afectades les instal·lacions de la fàbrica».

Amb tot, el bombardeig no aconseguí acabar amb la producció d'avions, que continuà, encara que a l'abril fou menor. El descens i la fi de la producció

---

246 Miró-Sánchez, «Alcover al llarg del segle xx», p. 266-267 i 335.
247 Reg. Hospital.
248 *La Vanguardia*, 22/03/1938.
249 Madariaga, *Op. cit.*, p. 68.

El bombardeig del dia 26 de març de 1938 a un quart i mig de nou del matí, entre molts altres llocs, afectà la plaça del Mercadal. Una de les bombes impactà a la cantonada del carrer de Jesús, destruí cal Pedrol i deixà molt malmès cal Navàs, que va perdre bona part del darrer pis i de la teulada, així com la torreta cantonera. A la imatge, en primer terme, s'observa l'entrada al refugi i, rere, cal Pedrol i cal Navàs. Fotografia: Arxiu Municipal de Reus.

cal relacionar-les amb el trasllat del SAF/3 a Sabadell, a causa de l'aproximació del front.

En aquest bombardeig sembla que hi va tenir una bona actuació la companyia de carrabiners destacada a la ciutat. Si més no, l'alcalde els felicità. El servei que prestava aquest cos se centrava bàsicament en la vigilància dels edificis sinistrats.[250]

Guix esmenta un bombardeig al dia 23, que qualifica de dubtós i diu que ocasionaria un mort. Potser es tractaria de l'òbit d'una persona ferida algun dels dies anteriors,[251] perquè segons Infiesta, del 22 al 25 de març l'aviació italiana no va volar a causa del mal temps.[252] De tota manera, és cert que aquest dia s'enterrà una persona procedent de l'internat municipal, morta a causa d'un bombardeig, però el del dia 19.[253] Sembla que aquest mateix dia hi hauria un bombardeig als afores de Botarell, on van quedar dues bombes sense explotar i, per aquest motiu, van demanar ajut a Reus per poder-les retirar.[254] Si és així, el bombardeig que esmenta Guix a Reus també hagués pogut ser possible, potser –és una suposició– a càrrec dels Heinkel He-59 de la Legió Còndor.

Fos com fos, els Savoia SM-79 es presentaren el primer dia que van poder reprendre el vol. El 26 de març, a un quart i mig de nou del matí, sis bombarders van tornar a assolar la ciutat de punta a punta. Novament se'n coneix una imatge que permet comprovar com la línia bàsica del bombardeig afectà des de les rodalies del camí de Salou (cap el mas Quer) fins, almenys, a l'estació del Nord, passant pel carrer de Misericòrdia –altra vegada molt a prop de l'Institut–, els ravals de Robuster, de Martí Folguera i de Jesús, la plaça de Prim, on dues bombes impactaren sobre la plaça (i avui encara es pot veure el senyal de la metralla als porxos), el raval de Santa Anna, el corredor de Misericòrdia –on l'endemà, en desenrunar trobaren el cos d'una dona–, els carrers de l'Amargura, de Sant Vicenç, de Sant Miquel i de Sant Tomàs, la plaça de la Llibertat i potser encara el carrer de la Selva.[255]

A més, també restaren afectats, entre altres, els carrers de Pàmies, de la Concepció, de les Galanes, d'Aleus, del Vidre i del Galió, així com a la plaça del Mercadal, a la cantonada del carrer de Jesús, on destruí cal Pedrol i restà molt malmès cal Navàs, que va perdre bona part del darrer pis i de la teulada, així com la torreta cantonera. També resultà malmès el balcó cantoner del primer

---

250 AHMR, Lligall «Varis assumptes 1937-1939», p. s.

251 Per exemple, el dia 24 va morir una de les persones ferides el dia 18. Reg. Hospital.

252 INFIESTA, *Op. cit.*, v. I, p. 138.

253 AHMR, Reg. Cementiri, p. 13.

254 AHMR, Lligall «Varis assumptes 1937-1939», p. s.

255 Descripció a partir de la fotografia aèria i plànol que publica Infiesta (INFIESTA, *Op. cit.*, vol. I p. 139; ANGUERA-ARNAVAT-AMORÓS, *Op. cit.*, v. II, p. 11). També gràcies a la relació de morts i ferits (Reg. Hospital).

pis. Es perdé tot el mobiliari del segon pis, però almenys se salvaren part dels llibres.[256]

Diu Miquel Serra que en aquest bombardeig els reusencs quedaren definitivament convençuts de la seguretat que els oferien els refugis en esclatar dues bombes a la plaça de Prim, prop del bar Solsis, directament sobre els refugis, sense provocar cap dany. També ho comenta Xavier Amorós, per bé que atribueix el convenciment a un bombardeig de la tardor d'aquest any.[257]

Quant a les víctimes, en aquesta ocasió hi hagué almenys vuit morts i dotze persones ingressaren a l'Hospital.[258] Algunes de les víctimes, com en altres casos, sembla que el bombardeig les enxampà a casa seva.

Dins el mes de març, Guix encara esmenta un altre bombardeig el dia 27, del qual només fa constar que hi hauria un ferit, però sense assenyalar l'hora ni el lloc dels impactes. Aquest dia, sembla que a causa del mal temps, l'aviació italiana no va volar.[259] De tota manera, Solé i Villarroya el consideren com a realitzat. L'endemà, hi hagué un bombardeig a Salou i Tarragona, segons documenten aquests mateixos autors.[260]

L'augment del nombre de bombardeigs –a Reus se'n registren deu aquest mes–, respecte als mesos anteriors, és, doncs, notable, tot i que el nombre de víctimes mortals –cinquanta-una– malgrat ser encara molt alta, és prou inferior al mes de gener, la qual cosa és atribuïble a la xarxa de refugis urbans –públics i privats– i rurals de què, en aquest moment, ja disposava la ciutat.

González comenta com els bombardeigs sobre Barcelona els dies 16, 17 i 18 i la ressonància internacional que van tenir enfosquirien les agressions que van patir molts altres llocs de Catalunya, en especial en els casos de Reus i de Tarragona que, afirma, patiren al llarg d'aquest mes una sèrie d'atacs, totalment desproporcionats en relació a la importància dels seus objectius militars.[261]

La fi de «l'Isidro»

Aquest mes, però, també succeí un episodi que resta en la memòria col·lectiva de la gent del Camp. El 21 de març, un Heinkel He-59, que com sempre volava a molt poca alçada per localitzar de nit els possibles objectius i atacar amb

---

256 Col·lecció particular Lluís A. Font de Rubinat, p. s.

257 Serra, *Bombes...*, p. 55; Amorós, *Històries de la plaça de Prim*, p. 24.

258 Reg. Hospital.

259 Infiesta, *Op. cit.*, v. I, p. 139.

260 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 246. Segons González, a Tarragona al vespre del dia 28 va ser obra d'un Heinkel He-59, però no esmenta Salou. Si ho fa pel dia 29 quan a la una del migdia tres Savoia bombardegen Salou i Tarragona (González, *Op. cit.*, p. 82).

261 González, *Op. cit.*, p. 82-83.

més efectivitat, a prop de Cambrils es topà amb un camió que transportava explosius i es diu que, en metrallar-lo, l'explosió que originà va abatre l'aparell.

El malson que representava el pas tan sovintejat dels Heinkel He-59, i el desig que això s'acabés i hom pogués descansar les nits, va portar aquest episodi a l'imaginari col·lectiu, i amb els anys hi hagué qui reinterpretà el record, com Teresa Juanpere, en dir que «l'Isidro venia cada nit i no ens deixava dormir, però això s'acabà el dia que l'explosió d'un camió el va fer caure».[262] De fet, no és cert que s'acabés, ja que els «Isidros» continuaren atacant nit rere nit, però la percepció imaginària que en restà és prou significativa. La notícia de la fi de «l'Isidro» –hom diu que sempre era el mateix avió que venia cada nit– va ser molt ben rebuda per la població, i no pas només per la de Cambrils, sinó per la de la comarca. També és ben significatiu que aquest episodi encara avui és present en el record de les persones. I fins es diu que, a Cambrils, hi hagué pares que van portar els fills a veure les restes calcinades de «l'Isidro» i que en alguns casos van reforçar el record amb una bufetada, tal com es feia després de les execucions públiques a finals del segle XIX. Fins potser algun veí s'acarnissà amb els cadàvers dels pilots, o si més no, després de la guerra, el 1939, una persona en fou acusada i condemnada a mort.[263]

En el record d'Emília Guinjoan, «aquell *avion* que va petar, envestia un camió que anava ple d'armament i d'explosius. I allavons es veu que va tirar una bomba. I resulta que el xofer ja havia sortit de la cabina, perquè ja el va veure. Aquella explosió va agafar l'avió i tot. I no va quedar res». El seu fill Francesc ens aporta el testimoni d'una altra persona, ja traspassada, i ens diu:

> «Ell estava de sanitari als *Padres* d'aquí, de Cambrils. Això va passar a la carretera de Cambrils. Els sanitaris van anar corrents perquè va fer un espetec espaterrant, i van anar allí corrents i només van trobar una sabata. I llavons, lo xofer els hi va explicar de primera mà que es va poder salvar, però, tot i salvar-se, l'explosió el va fotre a deu o vint metros. I això que era lluny. Un avió rasant, uns diuen que un caça i uns diuen que era lo famós Isidro, un dels hidros de Mallorca, al marxar d'aquí Reus, d'observació o lo que fos, va veure un camió per la carretera de Cambrils i [devia pensar] "abans d'anar-me'n a Mallorca em carrego a aquest tio i després me'n vaig". I aquell tio es veu que pel retrovisor va dir: "—Si aquest tio em toca, l'hem *pifiada*". Va parar el cotxe i va *apretar* a córrer. I aquell el va metrallar i, com que feia un *vuelo rasante*, peta el camió i ell se'n van anar a prendre pel sac. Això explicat per un testimoni presencial que estava a l'Hospital dels frares de la Salle, de Cambrils. Allavons era un hospital i aquest senyor, Ramon Nadal, era un sanitari d'aquell *puesto*. I *después*

[262] Inf.: Teresa Juanpere, 81 a (1994).
[263] González, *Op. cit.*, p. 80.

vam anar a veure si trobàvem algun ferit i només vam trobar la sabata de l'aviador i prou.»[264]

De fet, l'hidroavió no anava sol ni, en principi, venia de sobrevolar Reus. Havien sortit tres aparells de Pollença que atacaren el pont del tren i l'estació de Tortosa, tot abocant-hi tres tones de bombes.[265] Després, almenys dos es dedicaren a resseguir la costa del Camp, un dels quals fou destruït a Cambrils.

Salvador remarca que fou pel llançament d'una bomba que, diu, no encertà el camió carregat de trilita –assenyala que era una caravana de tres camions estacionada al costat de la carretera–, però que per «simpatia» explotà i «l'enorme depressió causada a l'atmosfera en una gran distància per aquesta formidable explosió va provocar la caiguda de l'Heinkel».[266] Aquest autor parla de dos morts i els altres dos, ferits, serien fets presoners.

Altres parlen, però, d'un sol camió que fou tocat de ple per la bomba llançada per l'«Isidro». Hi ha qui explica, fins i tot, una suposada persecució del camió pels carrers de Cambrils.

Un altre testimoni és el de Ramon Ferran, que introdueix, com cada relat, nous detalls i variants, sovint propis de l'imaginari col·lectiu, però sempre entorn al fet central, que l'explosió del camió va abatre l'hidroavió, un punt que tothom referma:

> «També vaig viure l'ensorrament de l'hidro. L'hidro aquest també anava molt avall. Al mas Sedó hi havia un polvorí. No tenien les bombes allí, però allí hi havia un *quartel*. Però allavons els camions anaven cap allà a carregar i descarregar. Allí a la carretera de Vinyols anava un camió d'aquestos, carregat de bombes i coses, de material de guerra. I aquest hidro el va veure, perquè tenia els llums encesos i es va posar avall i li va fotre una bomba. Però la bomba va explotar a baix i va explotar tot el que portava el camió i va rebentar l'hidro de dalt i van morir dos alemanys. Em recordo, com si fos ara, que dos alemanys van morir. Eren hidros alemanys, Franco no en tenia. Sortien de Palma de Mallorca i, de nit, venien aquí a fer el recorregut, a martiritzar una mica. I si veien per la carretera un cotxe amb llum, li fotien una bomba. O una ràfega de metralladora. Com que anaven a cinquanta metros d'altura, anaven més avall que el campanar, a vegades. Ja et dic jo que un dia vaig veure les finestretes i quasi que podies endevinar que hi anava gent dintre. És a dir que anaven molt avall. [...] Molta gent van anar a veure'l. Jo no hi vaig anar, però el meu pare hi va anar. Es veien els cossos que estaven cremats, carbonitzats, els dos aviadors. Estaven carbonitzats allí terra, va caure allí a la carretera.»[267]

---

[264] Ramon Nadal, però, no consta al llistat de noms aplegat fins ara de persones que van treballar a l'Hospital de Sang de Cambrils.

[265] PERMUY-O'DONNELL, *Op. cit.*, p. 77.

[266] SALVADOR, *Op. cit.*, p. 32.

[267] Inf.: Ramon Ferran.

Ramon Ferran, que sentí explicar que només hi havia dos aviadors, posa èmfasi en el fet dels vols rasants, la qual cosa permetia que la gent des del carrer pogués gairebé veure les cares dels pilots. És cert que podien atacar fins i tot per sota dels cinquanta metres d'alçada i encara bombardejar tan sols des de setanta o vuitanta metres o menys. Per això, segurament que per evitar precisament que l'impacte arrossegués l'avió, les bombes de més pes que tirava sovint portaven espoletes retardades.

Tanmateix, però, segons el comunicat de guerra republicà, aquella matinada tot aniria d'una manera molt diferent: l'Heinkel He-59 seria abatut per un caça sortit de Reus. Es tractaria d'un Dewoitine D-510, pilotat pel sergent Josep Sarrió, que d'aquesta feta fou ascendit a tinent. Segons el comunicat de guerra, encara hi havia un segon Heinkel He-59, que fugiria tocat. També s'ha dit que si no va ser el caça, que almenys n'hi havia un volant per la zona,[268] la qual cosa és, si més no, més que possible. El caça, qui sap si potser només es va dedicar a foragitar el segon «Isidro». Fos com fos, el combat, segons les dades oficials, seria entre les 4.25 i les 4.55 h, que correspon al temps que transcorre entre l'enlairament i l'aterratge del sergent Sarrión al camp de Reus.

La premsa, és clar, només reflectí la versió oficial del cas:

> «A las cuatro y media de la madrugada de hoy lunes, ante la presencia de la aviación enemiga en las cercanías de Reus, despegó un aparato de caza, que encontró a la altura de Cambrils dos hidros, bimotores, marca "Heinkel", con los cuales entabló combate, logrando derribar uno de ellos, que cayó incendiado en la carretera de Cambrils a Hospilalet.
> Cuatro de los tripulantes del hidro derribado perecieron, completamente carbonizados. El otro, con gravísimas quemaduras, ingresó en el hospital de Cambrils. Al parecer, es de nacionalidad alemana.
> El segundo hidro desapareció con rumbo a Palma de Mallorca. Iba tocado y arrojó las bombas al mar durante su huida. Nuestro caza desistió de perseguirle por habérsele agotado las municiones.
> El caza leal aterrizó sin novedad en su base cuando todavía era de noche. Lo tripulaba el sargento José Sarrión Calatayud, a quien el ministro de Defensa Nacional ha ascendido a teniente.»[269]

Val la pena de contrastar la versió oficial amb l'opinió que se'n formaren els mateixos pilots, segons Joan Sayós, que era més propera a la que conta la gent del Camp:

---

[268] Moreno, *Op. cit.*; Permuy-O'Donnell, *Op. cit.*, p. 77-80.

[269] *La Vanguardia*, 22/03/1938.

«Però una nit, un d'aquells hidroavions va caure. Com va anar la cosa potser ningú no ho sap exactament. La versió que circulà entre nosaltres fou que havia metrallat des de molt poca alçada, un camió que transportava explosius i que en esclatar a conseqüència de l'atac, l'ona de xoc havia assolit l'agressor, precipitant-lo a terra. Fos com fos, un aparell de caça nocturna sortit del camp de Reus estava també voltant en aquell moment i li fou atribuïda la victòria.»[270]

Després, en la seva opinió, tot seria un muntatge propagandístic de les autoritats republicanes per explotar la feta en benefici de la seva causa. Continua Sayós:

«Cal remarcar que, si aquesta hagués estat real, tot i ser meritòria, no podia considerar-se una heroïcitat, ja que un hidroavió estava en inferioritat enfront d'un aparell de caça, però objectivament és un destorb per a la propaganda bèl·lica: convenia aprofitar l'ocasió per demostrar a l'atuïda rereguarda que els serveis de protecció aèria tenien una certa eficàcia, i ho van fer amb un entusiasme tan gran que es van passar de rosca.»

La versió de Sayós té, però, la seva raó de ser:

«A tots els que portàvem mesos al front, lluitant a ple dia contra enemics infinitament més perillosos que el que es pretenia que aquell heroi acabava de tombar, el menys que podem dir és que el demencial allau de propaganda va tocar-nos completament el nas.»

El flamant tinent Sarrión després va deixar, sembla que voluntàriament, la protecció de costes i es passà a l'aviació de caça. Sayós comenta també com va morir durant la batalla de l'Ebre.

[270] Milany, *Op. cit.*, p. 74.

A la rereguarda de l'Ebre

El mes d'abril s'inicià amb la mateixa tònica. El dia 1, cap a un quart de dotze del migdia, es presentaren cinc Savoia SM-79, que escamparen les bombes, almenys, des del raval de Jesús i la part alta de la ciutat, passant pel carrer de Llovera i provocant un parell de víctimes mortals.[271] L'endemà, dia 2, els Savoia SM-79 feren de nou acte de presència cap a un quart d'una del migdia, bombardejant un altre cop la part alta de la ciutat i sembla que afectant, entre altres, el taller de reparació d'avions que hi havia a la plaça dels Quarters, al Picadero, aquest cop amb almenys tres víctimes mortals, tots militars.[272] És possible que en aquesta ocasió les bombes també perjudiquessin almenys els carrers del Dr. Robert, de Sant Miquel i de Sant Tomàs.

Aquell dia passà per Reus Ernest Hemingway i el bombardeig no l'enxampà per molt poc a l'interior de la ciutat. En apropar-se, des del cotxe en què viatjava van observar l'aviació enemiga. S'aturaren bruscament i saltaren del vehicle. Llavors van veure com un caça monoplà enemic baixava en picat, però no els atacà i remuntà el vol. Mentre miraven com evolucionava aquest aparell els arribà l'estrèpit ensordidor de les explosions sobre la ciutat. Llavors, diu, la silueta de Reus, que veia des d'una distància d'uns vuit-cents metres, desaparegué en mig d'un núvol de pols rogenca. Passat el perill, reprengueren el seu camí tot travessant la població. Recorregueren el carrer que ell definí com el «principal», que era obstruït per les runes i, diu, per l'aigua d'una canonada avariada. Probablement travessà la ciutat seguint la carretera general i, per tant, passaria pel raval de Santa Anna, la plaça de Prim i pel carrer de Sant Joan. Devia ser en algun punt d'aquest recorregut que el camí restava obstruït pels efectes d'aquest bombardeig i on el cotxe s'aturà en veure un cavall ferit, i volien avisar un guàrdia perquè rematés l'animal, a la qual cosa el seu propietari s'hi oposà, perquè creia que encara valia la pena d'intentar salvar-lo. Després, Hemingway i els seus companys marxaren cap a l'Ebre, tot passant per Falset. Una vegada prop del gran riu, trobaren oficials i soldats nord-americans de les

---

[271] Una de les quals, però, consta com a «accident» i no per bombardeig (AHMR, Reg. Cementiri, p. 14).

[272] AHMR, Reg. Cementiri, p. 14.

brigades internacionals que li comentaren com havia caigut Gandesa i com soldats de les brigades estaven cobrint la retirada i defensant el cap de pont de Móra d'Ebre. Des d'on eren, va poder veure com l'artilleria enemiga martellejava Móra. En no poder continuar més endavant, van optar per tornar a Barcelona, d'on havien sortit de bon matí.[273] Hemingway devia passar en alguna altra ocasió per la ciutat, sembla que sempre anant de pas, com devia ser el cas del 5 de novembre que, per cert, com veurem al seu lloc, també hi hagué un bombardeig, aquest cop al camp d'aviació.

Uns dies més tard, el 6 d'abril, en intentar aterrar al camp d'aviació amb un «Xato» que devia venir tocat, l'aparell s'estavellà i el pilot, Agustí Muñoz Suárez, de 21 anys, hi trobà la mort.[274] Pertanyia a una esquadrilla, amb base al camp dels Monjos, que aquells dies operava als fronts de l'Ebre i del Segre. El comunicat oficial ho descriu de la següent manera:

> «A las 14 horas y al iniciar un viraje para tomar tierra un chato que sobrevolaba por el Aeródromo, después de dar una pasada por el mismo, se incendió cayendo a una distancia de dos kilómetros del Aeródromo quedando completamente destrozado el aparato y carbonizado el piloto, que resulta ser el Sargento Piloto D. Agustín Muñoz Suárez perteneciente a la cuarta escuadrilla del Grupo 26.»[275]

L'arribada dels franquistes al mar, tallant el territori lleial, provocà alguns canvis estratègics en l'ús de l'aviació, amb un relatiu descens de l'activitat dels italians des de Mallorca i l'impuls de les activitats de l'aviació des de l'interior peninsular sobre les ciutats catalanes. Un canvi important que havia d'afectar molt en l'augment del nombre de vols i bombardeigs enemics sobre el Camp. El 14 d'abril ocuparen l'aeròdrom de la Sénia, que aviat els serví de base per a la Legió Còndor. Els alemanys també s'instal·laren a Saidí, mentre que tenien la base dels bombarders a Saragossa.

Tanmateix, de moment, després d'aquesta llarga sèrie d'atacs de l'aviació amb base a Mallorca, n'afluixà la intensitat, tot i que es van continuar patint les alarmes. Els següents bombardeigs documentats són sobre el camp d'aviació el dia 16 al matí, però abans, el dia 13 es registren dos morts, un dels quals, Leandra Rodríguez, en entrar a l'Hospital ja no parlava.[276] De fet, aquest dia hom només documenta un bombardeig a Tarragona,[277] mentre que Infiesta diu

---

273 HEMINGWAY, *La guerra de España*, p. 135-137.

274 AHMR, Reg. Cementiri, p. 14. Al registre consta com a segon cognom «Salas» i no «Suárez» com diu el comunicat.

275 ÍÑIGUEZ, *Op. cit.*, p. 80-81.

276 Reg. Hospital.

277 SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 247; GONZÁLEZ, *Op. cit.*, p. 92.

que també bombardejaren el camp d'aviació de Salou,[278] és a dir, el de la Pineda.

El dia 16, els Savoia SM 79 atacaren el camp d'aviació de Reus i les poblacions de Salou i el Catllar,[279] i més endavant hi hagué un segon bombardeig també, se suposa, sobre el camp d'aviació. Hi hagué, almenys, tres morts i tres ferits, veïns dels carrers de Sardà i de Sant Miquel: una de les ferides, Maria Mestres, era de Castellvell i una altra, Francesca Gil, una refugiada.[280] Això permet creure que almenys un dels bombardeigs afectà també el nucli de la ciutat.

Guix esmenta un bombardeig el dia 20 que provocaria una víctima mortal, sense concretar res més i el cita com a dubtós, mentre que Solé i Villarroya no en diuen res. De fet aquest dia només se sap que n'hi hagué un a Tarragona. Ara bé, és cert que aquest dia, procedent de la Selva del Camp, es portà al cementiri el cos d'una dona morta a causa d'un bombardeig, probablement el del dia 16.[281]

Solé i Villarroya encara esmenten una suposada víctima el dia 23, sense, però, fer constar cap bombardeig. En realitat es tracta d'un mort per accident. Aquest dia, però, hi hagué dos ingressos més a l'Hospital que moriren al cap de pocs dies.[282]

L'1 de maig, a la tarda, Guix diu que hi hagué un nou bombardeig que no va ocasionar víctimes i que afectà l'espai comprès entre el camp d'aviació i el camí de Sant Ramon. També Solé i Villarroya l'assenyalen.[283] Igualment hi hagué un bombardeig sobre Tarragona a càrrec d'aparells Savoia.[284]

D'acord amb un informe del Jutjat de Reus datat el 9 de juny, des de l'1 de gener fins a aquella data, a causa dels bombardeigs havien mort a Reus cent quaranta-una persones, de les quals vuitanta-sis eren homes i cinquanta-cinc dones, una xifra que no coincideix amb els registres del Cementiri i de l'Hospital de Reus, en els quals, sense sumar-hi els que figuren com a accidentats, se'n compten per aquest mateix període cent setanta.[285]

Es diu, en general, que durant els mesos d'abril i de maig l'activitat italiana amb base a Mallorca va baixar sobre les ciutats i se centrà més sobre les estacions i els ports. Malgrat això, però, hi hagué bombardeigs extraordinàriament greus quant al nombre de víctimes, com el d'Alacant, el 25 de maig, o

---

278 INFIESTA, *Op. cit.*, v. II, p. 44.

279 *Ídem*, p. 46-47.

280 Reg. Hospital.

281 AHMR, Reg. Cementiri, p. 15. Cal recordar que l'Hospital de Reus era a la Selva del Camp.

282 Reg. Hospital. Un dels morts era un refugiat a l'ermita de les Borges del Camp.

283 SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 75. Tanmateix, aquests autors fan constar dos morts, els quals, segons el registre del Cementiri, ho foren per accident i no per bombardeig, un dels quals, Pau Barberà, fou portat a enterrar a les Borges del Camp.

284 GONZÁLEZ, *Op. cit.*, p. 95.

285 AHMR, Lligall «Varis assumptes 1937-1939», p. s. La xifra tampoc no es correspon amb el nombre de morts que assenyalen els diversos autors (Guix, Solé i Villarroya, Serra i Cubells).

bé el de Granollers, el 31 del mateix mes, ambdós obra dels legionaris italians. Quant a Reus, sembla que des de l'1 de maig i fins al 30 de juny, és a dir, durant gairebé dos mesos, no hi hagué cap bombardeig. Va ser un temps de calma relativa, viscuda amb tensió, perquè evidentment les alarmes continuaren alertant del perill cada vegada que s'acostava l'aviació enemiga, ja que durant el mes hi hagué alguns atacs a Tarragona i a altres llocs de la costa, com ara Cambrils el dia 24.

El 30 de juny, a les 9 del matí, Guix registra un atac sobre l'estació dels directes que provocà, diu, cinc víctimes, una de les quals mortal.

Guix també esmenta un bombardeig el dia 2 de juliol que afectaria la caserna de la Creu Roja, al carrer del Jutjat, que no produí víctimes. Novament, Infiesta diu que els tres primers dies de juliol no es va operar des de Mallorca, però Solé i Villarroya el donen per bo i Serra en fa el següent comentari:

> «[...] fou el dissabte dia 2 de juliol a les 10 del matí. Aquest atac fou bastant estrany, donaren la senyal de perill i els avions (tres Savoies) feren una passada damunt de Reus i només descarregaren una bomba al carrer General Sanjurjo[286] (al quarter de la Creu Roja) sense tenir que lamentar víctimes.»[287]

El 8 de juliol, a dos quarts de dues de la tarda, un aparell, del qual en desconeixem la procedència, bombardejà els voltants de l'estació de Reus, sense, però, conseqüències. Encara el mateix dia, a les set de la tarda, un bimotor tirà dues bombes cap al kilòmetre 350 de la carretera de Falset a Reus. L'endemà, dia 9, a dos quarts d'onze del matí, un Savoia passà sobre Reus a uns 2.500 m d'alçada. Sobre Vila-seca s'uní a uns altres dos i, sobrevolant Cambrils, bombardejaren prop d'Amposta.[288] Aquest mateix dia hi hagué un atac nocturn a l'Hospital de Sang de Cambrils, que afectà les dependències on dormien les infermeres.[289] Dos dies més tard, també sobre Cambrils, un hidroavió enemic fou interceptat pels caces lleials i obligat a fugir, internant-se al mar. I encara l'endemà, dia 12, també a les proximitats de Cambrils, un patruller de la marina tocà un Heinkel He-59 en ser atacat, que també hagué de fugir mar endins.[290]

En aquesta època, com s'ha assenyalat, no sempre les alarmes i els atacs eren a causa dels bombarders italians o alemanys que operaven des de Mallorca. Sovint eren aparells que provenien de l'interior peninsular i, molts cops, les alarmes, les provocaven els vols de reconeixement, com, per exemple, el 19 de

---

286 Nom imposat al carrer del Jutjat –o de Sardà– després de la guerra.

287 INFIESTA, *Op. cit.*, v. II, p. 78; SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 248; SERRA, *Bombes...*, p. 63. Serra és l'únic que concreta l'hora del bombardeig i el nombre i tipus d'avions.

288 Comunicat de guerra de l'Estat major de l'Aire republicà.

289 TARÈS, «L'hospital de sang de Cambrils», p. 35.

290 GONZÁLEZ, *Op. cit.*, p. 96.

juliol, al migdia, quan un Romeo Ro-37 fa un ampli recorregut d'observació sobre el Camp i el Priorat: sobrevola l'Ampolla, l'Ametlla, Falset, Tivissa, el Perelló, Bellmunt, l'Hospitalet, Poboleda i Mont-roig, aproximant-se a Reus, on fa disparar l'alarma, i després retorna a la seva base, prenent direcció cap a Falset.[291] Aquest mateix dia, cap a un quart de vuit del vespre, hi ha una nova alarma per aproximació de l'aviació enemiga, sense, però, conseqüències.[292] Un altre exemple pot ser el 21 de juliol, cap a dos quarts i mig de dues de la tarda, quan s'aproximà un aparell que fou rebut per les bateries antiaèries, però que va desaparèixer de la vista posant-se entre els núvols i, després de volar sobre el Camp i el Priorat, es retirà en direcció a Móra, sense descarregar bombes enlloc.[293] O bé el 23 de juliol, també cap a dos quarts de dues, quan les bateries obriren foc contra un altre aparell procedent de l'interior i que després deixà anar dues bombes de cent quilos a les proximitats de l'Hospital de Sang de Cambrils, on ferí una cavalleria, i dues més, també de cent quilos, a la carretera de Reus a Falset, a l'alçada de les Borges del Camp, un lloc conegut com del «Canyaret»:

> «La companyia dels f.c. de M.S.A. ens informa que a l'estació de les Borges del Camp no hi ha passat res, però que ha estat bombardejada la carretera de Reus a Falset, tros entre la línia del f.c. i la carretera, sense que hagi causat cap dany material ni víctimes.»[294]

A quarts de cinc s'informa de l'aproximació d'un altre aparell enemic entre Cambrils i Hospitalet, que provoca una nova alarma a la ciutat, sense conseqüències.

El paisatge urbà esdevingué cada cop més depriment. Les persones que vivien dins el nucli urbà s'havien acostumat a veure com diàriament la ciutat s'enrunava, però això no minvava en absolut l'impacte de descobrir el propi habitatge afectat per les bombes, en sortir del refugi:

> «I al sortir un dia vam veure que havien tirat bombes a casa de dues germanes que treballaven amb mi. Tota la casa a terra. Es veien la *fatxada* i a dintre els armaris amb roba penjant i tot això, els mobles..., i aquelles xiquetes si les haguessis vist plorar!»[295]

---

[291] Cabrera, *Las F.A.R.E. en la Batalla del Ebro*, p. 1; AHMR, Lligall «Servei Municipal d'Incendis i Salvament, 1936-1939», f. s.

[292] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[293] *Ídem*.

[294] *Ídem* .

[295] Inf.: Francisca Ferré, 94 a (2008).

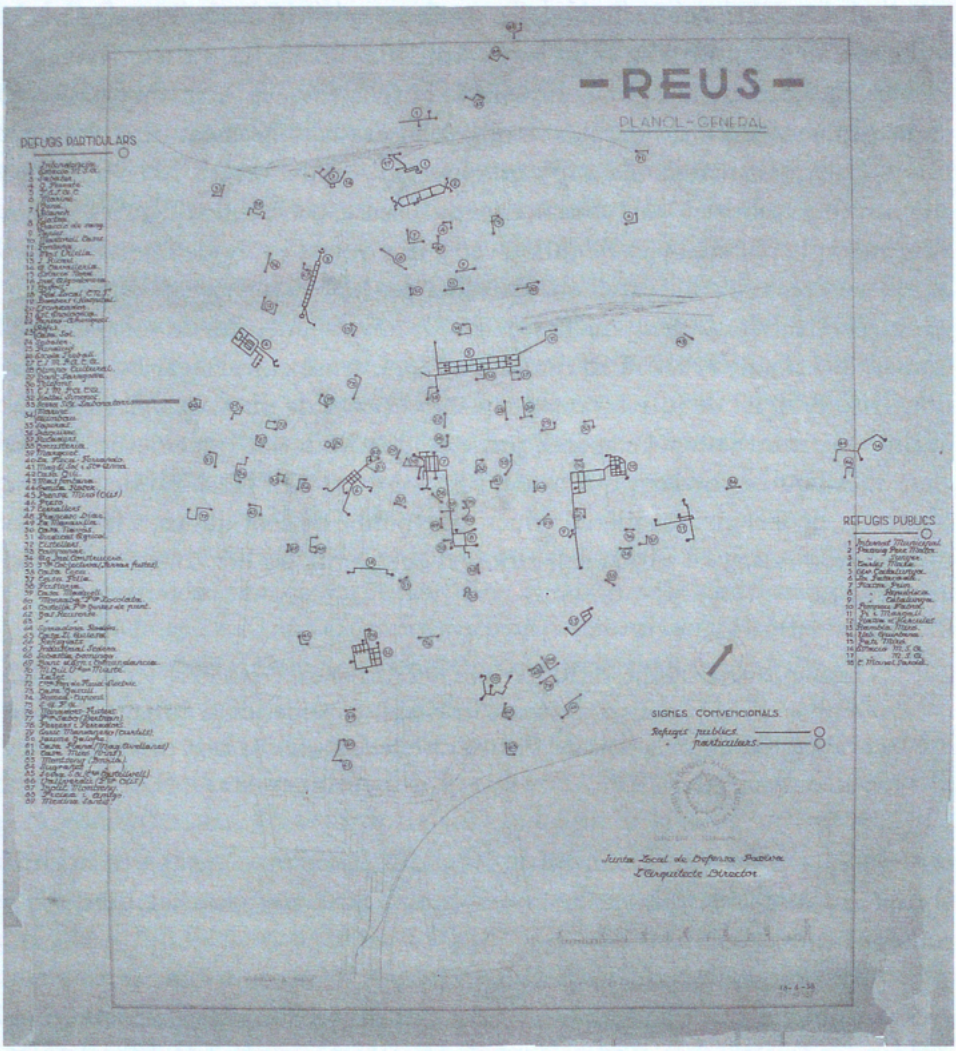

Els refugis de Reus segons un plànol de 1938 conservat a l'Arxiu Municipal. Inclou 18 refugis públics i 89 de particulars. N'hi hagué, però, bastants més, sobretot als afores i escampats pel terme.

Xavier Amorós tornà a la ciutat –procedent de Pradell– a la darreria de juliol de 1938. Trobà una ciutat desfeta, molt diferent de com l'havia deixada en marxar uns mesos abans:

> «La població estava dramàticament transfigurada, plena de cràters de bomba, de cases ensorrades, de forats de metralla. Feia llàstima i deprimia, i més en aquell moment, en què la guerra no donava senyals d'anar a les acaballes, sinó ben al contrari: l'inici d'aquella ofensiva republicana a l'Ebre podia voler dir que les forces estaven bastant anivellades. Això significava que a Reus no se li acabarien, ni de molt, els bombardeigs, i que aquell aspecte desolador que tenia encara podia multiplicar-se fins qui sap a on.»[296]

Certament, quan Amorós arribà a la ciutat, encara s'havien de patir –dins el nucli o bé al terme– una vintena llarga de bombardeigs, alguns dels quals molt greus pel que fa a pèrdues materials, per bé que sortosament no en víctimes. Amorós mateix comenta quan als pocs dies d'haver tornat ja va haver de baixar al refugi construït sota casa seva, un refugi que, com tants d'altres, només era una galeria sense revestiment, però no per això insegur. La descripció que en fa és aplicable a la resta de refugis semblants escampats per la ciutat i el terme:

> «Al refugi ja hi havíem baixat un pic vam posar els peus a casa. Estava ben excavat, però tot just havien començat a recobrir-lo d'obra i el primer que obraven eren les escales, per evitar-ne el desgast. Tot plegat produïa una sensació poc sòlida, car la terra nua i sense apuntalar no desvetllava una idea persuasiva de seguretat. Hi havia llum elèctrica, però els fils estaven clavats amb aquells claus d'angle recte tan primitius i amb les bombetes pengim-penjam. Tot plegat resultava una mica tètric, i més quan hi havia restriccions o es tallava el corrent i havíem de fer servir els llums d'oli. Però els pares estaven confiats, ja que el refugi l'havia vist l'arquitecte diverses vegades i un enginyer que en semblava especialista, i aquesta gent estaven convençuts que era segur. Ho vam comprovar molt aviat; encara no havia passat una setmana hi va haver un bombardeig salvatge i molt pròxim a casa, amb les bombes caigudes dintre del barri, i el vam sofrir des del refugi, amb l'ona expansiva martellejant-nos, com mai, l'oïda, i no va caure ni una engruna de terra.
> El refugi tenia dotze metres de profunditat i una entrada per dintre de casa i l'altra pel jardí immediat del veí escultor. En arribar als dotze metres hi havia dos recambrons que s'unien per una galeria de no gaires pams. El refugi el vam construir a mitges amb el veí, i així aquell bocí de barri, de vuit o deu estatges, resultava habitable. L'ambient del refugi tenia dues cares diferents. De dia hi feien cap els veïns de consuetud i molts passavolants, ja que les cases amb re-

[296] AMORÓS, *El camí dels morts*, p. 100.

fugi eren sempre obertes a tothom; a la nit, érem estrictament els veïns, però amb un aspecte i un caient diferents: l'alarma ens treia del llit i tots baixàvem amb robes de dormir, despentinats i amb cara ferrenya.»[297]

I, entre les runes, la vida continuava. La ciutat s'ha buidat en part per temor als bombardeigs, però s'omple de nouvinguts. Pisos o baixos abandonats pels seus propietaris foren ocupats per famílies transeünts que arribaven dels pobles més afectats pels combats. A diferència dels primers mesos de la guerra, quan es pogué establir una política municipal de refugiats per acollir la població que arribà d'altres indrets de l'Estat, els desplaçaments de població civil durant la batalla de l'Ebre i fins a la fi de la guerra són difícils d'avaluar.[298]

Reus era, de fet, la primera ciutat a la rereguarda de l'Ebre. Els soldats de permís, molts d'ells de poblacions llunyanes, hi feien temporalment estada. Les possibilitats d'oci a la ciutat bombardejada eren força limitades, però existien.

A Reus hi hagué projeccions de cinema fins al desembre de 1938.[299] Tal com s'ha dit anteriorment, després dels primers mesos de revolució, la vida recuperà una certa normalitat i la programació de pel·lícules, que combinava les estrenes comercials de la indústria nord-americana, el cinema soviètic o els documentals sobre el desenvolupament de la guerra, va constituir la principal font d'entreteniment durant els mesos següents. L'agost de 1936 van reobrir la Sala Reus i el Kursaal, col·lectivitzats. La gestió dels espectacles fou objecte de debat entre els partidaris de la col·lectivització per part dels sindicats i els de la municipalització. Quant als continguts, a les seves memòries, el cenetista reusenc Alfons Martorell anota:

«A Reus, la col·lectivitat d'espectacles públics, entre 1936 i 1938, assegurava espectacles diversos dies per setmana, malgrat les dificultats que significaven els bombardeigs, els talls d'electricitat i els inconvenients de la guerra. En aquells moments només hi havia dues sales de cine, el Kursaal i la Sala Reus. Pocs anys abans, hi havia hagut el Cinelàndia i el Monumental Cinema, que van plegar per causes desconegudes. També feien cine al Teatre Fortuny i al Teatre Bartrina, quan no s'hi representaven obres de teatre. Si, desgraciadament, el poble patia el dolor de la guerra, la col·lectivitat dels espectacles oferia la distracció a uns preus populars, que mai no havien estat tan mòdics. Totes les butxaques hi

[297] *Ibídem*, p. 101.

[298] La petita propietat és respectada fins a cert punt, però genera un mosaic de situacions divers. Hi ha persones, per exemple, que cedeixen l'ús del seu habitatge dins el nucli urbà a un veí perquè hi encabeixi familiars, conscients que així no perden el control sobre la seva propietat.

[299] Si més no, al Teatre Fortuny, però probablement també a les altres sales. Corresponent al 30 d'octubre, tenim notícia del trasllat d'urgència d'una dona, potser per part, des de la Sala Reus. AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

podien arribar. En general, els dies d'espectacle, la gent feia llargues cues per comprar les entrades.»[300]

Les alarmes de bombardeig encara abaratien més l'espectacle, ens han comentat algunes persones, aleshores canalla. Un cop passat el perill, les projeccions continuaven sense control d'entrada:

«Al Teatre Fortuny feien cine i quan sonaven les sirenes, tothom cap al refugi. I allavons, entrada lliure per a tothom. Mecagondena, cap dins! Jo i un amic, cap dintre. Llavons tenia 13 anys.»[301]

A vegades, durant el transcurs de la pel·lícula, però, calia abandonar més d'un cop la sala. El Teatre Fortuny era un dels referents del moment:[302]

«Però me'n recordo, del temps de la guerra, els retrats de Marx i Lenin al Teatre Fortuny, les òperes que venien, russes. És a dir, que jo anava a escoltar òpera amb el meu pare, a dalt al galliner, i venien de Rússia, portaven companyies d'òpera. A més a més, pel·lícules de la guerra, de la revolució. Jo vaig veure els mariners... *L'acorassat Potemkin, Els mariners de Kronstadt*, que també era una altre pel·lícula d'aquestes. Jo tinc el record.»[303]

Als cinemes de Reus s'organitzaren diverses projeccions extraordinàries per tal de recollir diners per a la construcció de refugis antiaeris.

Martorell també recorda a Ferran Fontana[304] «que, com a compositor, va ser l'artista local que durant la guerra va tenir ocasió de donar a conèixer el seu valor artístic, a través dels professionals».[305] També recorda l'estrena de la seva sarsuela *La hija del dictador*, de caire social, i que, durant la guerra,

«En aquelles circumstàncies, va tenir l'ocasió de dedicar-se més al teatre líric. Entre diverses obres seves, en va estrenar una de bilingüe –català i castellà–, una sarsuela, en la qual es presentava el poble sacrificant la vida per defensar la llibertat contra el feixisme internacional. L'obra es titulava *Amor i metralla*. Es va

---

[300] MARTORELL, *Op. cit.*, p. 111.

[301] Inf.: Lluís Savé, 85 a (2008).

[302] Sobre el Teatre Fortuny durant la guerra, vegeu MIRÓ-BASORA, «El Teatre Fortuny durant la Guerra Civil (1936-1939)», dins ARNAVAT (*et al.*), *Teatre Fortuny. Més d'un segle*, v. I, p. 247-265.

[303] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008). Les dues pel·lícules que recorda el nostre informant són dues obres de Sergei M. Einsestein (1925) i Efim Dzigán (1936), prou representatives del cinema soviètic.

[304] Ferran Fontana Grau, advocat, escriptor i músic, va néixer a Reus el 1893. Defensà sovint sindicalistes i el 1936 es posà al capdavant del Sindicat d'Espectacles. Després, fou empresonat i afusellat a Tarragona el 1939.

[305] MARTORELL, *Op. cit.*, p. 111.

estrenar al Fortuny i se'n van haver de fer diverses representacions per exigència del públic que cada vegada acudia més al teatre i l'omplia».[306]

Posteriorment portà a l'escenari *La canción de retaguardia*. Martorell esmenta també Ramon Fabregat, que, el 1937, va estrenar la seva primera obra teatral, en català –no recorda el títol–, a l'Olimpo, aleshores socialitzat per la CNT-FAI. I tal com hem comentat anteriorment, l'Orfeó Reusenc va mantenir la seva activitat durant la primera meitat de la guerra. En l'àmbit del cant destacà, segons Martorell, el Queraltó, un forner «amb veu de tenor molt melodiosa» que va actuar al Fortuny i a l'Olimpo.

Sovintejaven també els festivals a benefici de les víctimes del feixisme, sobretot durant el primer any de la guerra. La Rosa recorda haver participat en algun d'aquests festivals com a part d'un grup coral i una anècdota divertida, quan «una vegada vaig llegir en una cartellera de l'Olimpo que hi deia *todo para la gerra*. En comptes de posar 'guerra' van posar 'gerra'. I em va fer una gràcia...»[307]

Manola Moreno, militant de les Joventuts Llibertàries, recorda com en els primers mesos del conflicte l'activitat de l'organització es va intensificar. Es trobaven a la biblioteca que l'organització tenia al raval de Santa Anna. «Hi havia moltes noies i els diumenges ens trobàvem en un mas tots els companys, i hi fèiem dansa, anàvem d'excursió, ens ho passàvem bé».[308] També organitzaven conferències i presentacions de llibres. En un permís, procedent del front de Madrid, va conèixer el seu company. Alhora s'ocupaven de col·laborar en l'esforç de la guerra, fent jerseis i cosint roba per al front. El seu record del temps de la revolució –tenia 16 anys– és del tot positiu.

A mesura que avançava la guerra, però, l'activitat cultural i recreativa minvà. Les bombes i les mobilitzacions successives «van posar fi a les possibilitats de continuar les magnífiques representacions artístiques i culturals, i, al mateix temps, la gent perdia l'humor, perquè va arribar un moment en què no hi havia cap família que no estigués afectada per la guerra».[309]

La guerra també va perjudicar profundament la bona marxa de l'esport, un moviment fins aleshores en alça, així com els clubs, que van veure com la majoria dels seus membres marxaven al front. Llavors desaparegueren moltes de les entitats esportives i també algunes de les instal·lacions, com ara el velòdrom de la Casa del Poble, que fou una víctima més dels bombardeigs. També el camp del Reus Deportiu en va sortir prou malmès. Els clubs, si més no és el cas del Club Natació Reus «Ploms», des del primer moment es posaren incondicional-

---

306 *Ídem*.

307 Inf.: Rosa Monné, 87 a (2008).

308 Inf.: Manola Moreno, 85 a (2005).

309 MARTORELL, *Op. cit.*, p. 112.

ment al servei de la causa republicana, i aquest cedí la pràctica totalitat del material esportiu de què disposava perquè fos utilitzat en la preparació de les reserves de l'exèrcit republicà, tal com li fou demanat, a títol de préstec, el 10 de desembre de 1937. Aquest any a Reus només hi havia tres entitats esportives reconegudes: el Reus Deportiu, el Club Natació Reus «Ploms» i el Catalunya Nova. Amb tot, aquest mateix any també existia la Unió Esportiva Obrera, que fins i tot arribà a editar una revista pròpia, amb el títol de *Cultura-Esport*. Tot i les dificultats, el 1938 les instal·lacions esportives del Reus Deportiu i del Club Natació Reus van continuar actives. La piscina del Reus Deportiu funcionà fins que s'omplí de runa a causa de les bombes que esclataren al seu redós. Amorós assenyala que, després de la guerra, en desenrunar-la, aparegué una bomba que no havia explotat, clavada al sòl de ciment.[310]

En el cas del Ploms, el club funcionà amb mostres de pretesa normalitat, com demostra el fet que s'intentés captar nous socis: el mes d'agost de 1938 adquirí els impresos corresponents a mil títols de socis infantils.[311]

Com recorda Amorós, «el sentit d'adaptació fa miracles. Tots ens havíem aclimatat a una vida d'excepció».[312]

El 19 de juliol –data celebrada com a festa de refermament antifeixista– d'aquell 1938 hi hagué diverses activitats recreatives i culturals, a benefici dels mutilats i les famílies afectades per la guerra.[313]

Es van fer, com era habitual, projeccions de cinema al Teatre Fortuny i una actuació de varietats. A la plaça de Prim hi hagué concerts a càrrec de bandes de música militars. Alguns carrers es guarniren amb banderes. Al Reus Deportiu es van celebrar diversos partits de futbol. S'organitzà també una tómbola amb objectes donats per associacions i particulars. L'acte institucional va consistir en el lliurament d'un banderí al cos de bombers de la ciutat.

Una pràctica d'oci habitual entre els soldats a la rereguarda era anar de putes. Un dels establiments de prostitució més coneguts a la ciutat era ca la Sol, al carrer de Sant Miquel, que fins i tot comptava amb un refugi propi. Al refugi s'hi podia accedir des de l'interior del prostíbul i des del magatzem de vins veí, que resultà greument afectat pels bombardeigs. Igualment resultaren malparades –de fet, arrasades– les dues cases contigües al prostíbul, que restà intacte, al mateix carrer de Sant Miquel.

El poeta reusenc Gabriel Ferrater deixà testimoni d'aquest refugi en una obra autobiogràfica, *In memoriam*:

---

310 Amorós, *El camí dels morts*, p. 119.

311 Gort, *Petita història de l'esport a Reus*, p. 34; Gort, *75 anys d'història del Club Natació Reus Ploms*, p. 45.

312 Amorós, *El camí dels morts*, p. 118.

313 *La Vanguardia*, 21/07/1938.

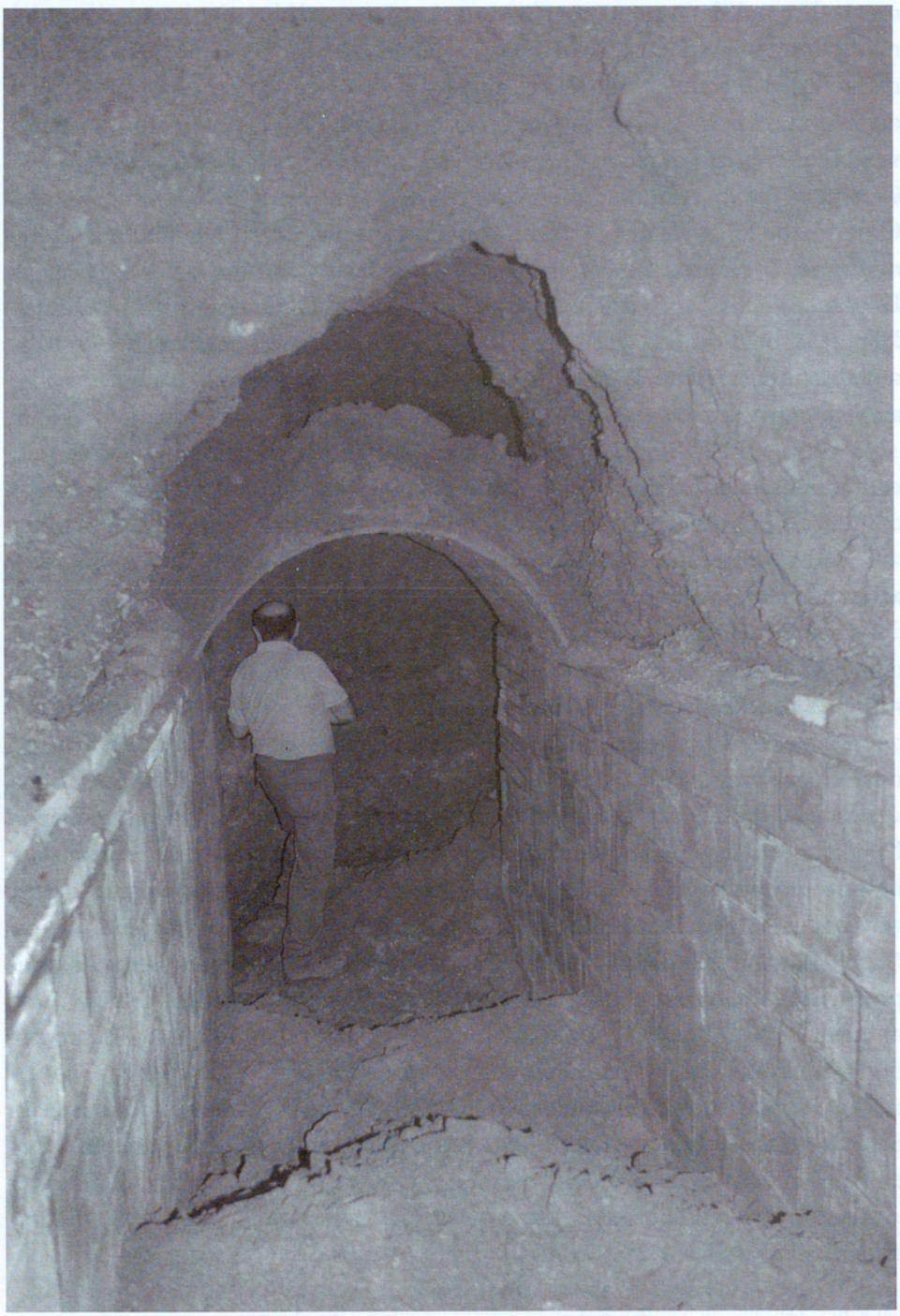

Un dels autors d'aquest estudi a l'interior del refugi de Ca la Sol, al carrer de Sant Miquel. La galeria no s'arribà a revestir d'obra: només s'alçaren parcialment les parets laterals i s'inicià una volta. L'estat de conservació el 2008 era molt dolent, amb terra despresa del sostre omplint bona part de la galeria. Avui és inaccessible. Fotografia: Salvador Palomar.

«Quan va esclatar la guerra, jo tenia
catorze anys i dos mesos. De moment
no em va fer gaire efecte.
[...] Vam descobrir les putes i el robar.
Robar, ho hauríem vist. Quant als prostíbuls,
se'ns haurien obert ben aviat
però vam guanyar uns mesos. El primer
bombardeig ens el vam passar al refugi
de ca la Sol, i tots teníem por
que ens hi pleguessin. Molt disminuïts
els pares eren al poder, encara.»

El refugi, tot i que avui és inaccessible, encara es conserva, en part, sota el carrer de Sant Miquel.[314] A poca distància, al mateix carrer, hi havia un altre refugi, sota del magatzem de fruits secs de cal Sabater –l'actual plaça de les Aigües– que avui encara és accessible des de les oficines d'Aigües de Reus, tot i que l'espai està reutilitzat i, en bona mesura, transformat. La zona fou molt castigada per les bombes, que enrunaren les parets del magatzem de vins i nombroses cases. Enriqueta Freixenet fou testimoni d'un:

«Quan va caure la bomba davant de casa, jo treballava, però hi vaig anar a veure què havia passat. Allí, davant de casa, al carrer de Sant Miquel, els veïns hi havien fet un refugi. Quan hi vaig arribar, els meus pares i tot el veïnat eren dintre del refugi. No va caure cap casa, però hi havia vidres trencats, fustes i envans a terra.»[315]

El temps de la batalla

L'inici de la batalla de l'Ebre va significar un canvi important en la intensificació de la guerra aèria sobre el Camp i el Priorat, perquè ja no només eren els bombarders enemics i la defensa de l'espai aeri per part dels caces republicans, sinó que va convertir el cel del Camp i del Priorat en una continuació del front de l'Ebre. Hi augmentaren els bombardeigs i els combats aeris es feren habituals.[316]

---

[314] El juliol de 2008, a l'iniciar-se la construcció d'un nou edifici al solar que havia ocupat ca la Sol, tinguérem la possibilitat d'accedir-hi. Les escales, obrades, es conservaven en bon estat, mentre que la galeria –de terra, amb la volta d'obra només començada– es trobava malmesa, amb molta terra despresa del sostre. Una paret impedia continuar en direcció cap al magatzem de vins de cal Rofes. Després, amb les obres, l'entrada va desaparèixer sota el formigó.

[315] Inf.: Enriqueta Freixinet, 81 a (2002). El seu testimoni fou recollit també per Joanpere, *El temps d'unes dones*..., p. 61.

[316] Sobre el Priorat, vegeu Gort, «Els bombardeigs i la guerra des de l'aire, al Priorat». Per a una visió general de la guerra aèria durant la batalla de l'Ebre, vegeu Besolí (*et al.*), *La batalla del Ebro*, pàssim.

Edifici malmès a causa d'un bombardeig, a la plaça de Prim. La imatge és de l'estiu de 1938. Després de la guerra va poder ser refet i es va mantenir la mateixa façana fins als anys seixanta. Fotografia Agustí Centelles.

Els primers dies, però, l'aviació lleial gairebé no va actuar. Sembla que només hi hagué unes poques sortides dels Grumman CCF GE-23 «Delfins» des dels aeròdroms de Reus i de Valls, en missions de reconeixement i petit bombardeig i poca cosa més, com ara alguns vols dels Polikarpov I-15 «Xato» o bé els desplaçaments entre Valls i Reus del capità Sauri amb el Koolhoven FK 40.[317] Era un moviment aeri que no permet suposar l'inici d'una ofensiva com la de l'Ebre.

Contràriament a l'enemiga, que el mateix dia s'abocà massivament a bombardejar els ponts de l'Ebre per tal d'impedir el pas d'homes i subministres a l'exèrcit popular, però també a la rereguarda, especialment sobre aquelles poblacions que constituïen indrets claus per al transport de tropes o material cap al front, com ara Móra i altres, que patiren molts atacs. I també, més enllà, altres com Reus, Tarragona, Cambrils, l'Hospitalet de l'Infant o Sant Vicenç de Calders. Com a mostra, el bombardeig que a quarts de tres de la tarda hi hagué al sector de Poboleda,[318] o bé l'ordre donada a la Legió Còndor el mateix dia 25:

> «Ruego V.E. que Aviación L.C. Baleares opere en acción zona río Ebro y ataque esta noche tráfico carretera y ferrocarril de Mora la Nueva a Tarragona.»[319]

Segons això, doncs, els Heinkel He-59, aquella nit i matinada, es devien abonar a colpejar els accessos de l'Ebre des del Priorat i el Camp. Entre altres llocs, atacaren el camp d'aviació de Reus. Cap a dos quarts d'onze de la nit es va detectar un hidroavió a l'alçada de Salou i això va fer disparar l'alarma de manera immediata a Tarragona. A Reus va sonar tan aviat com s'observà que canviava de rumb i es dirigia cap a la ciutat. Va bombardejar el camp d'aviació, «tirant algunes bombes de gran tamany», però sense ocasionar cap víctima i només amb pocs desperfectes. De fet, l'únic dany que consta és la ruptura d'un cable elèctric.[320] Lluís Salvador, que es presenta a si mateix com a testimoni presencial, tot i que des d'una certa distància, en deixà escrita una versió prou detallada i diferent:

> «En el moment oportú, les defenses antiaèries [de Tarragona] van funcionar activament i tallaren el pas de l'hidro, que llavors decantà cap a ponent un altre cop i, passant entre el cap de Salou i el camp d'aviació de Tarragona, s'internà terra endins en direcció a Reus. Se'l sentí evolucionar una llarga estona per aquella banda i, quan ja la seva remor semblava que es dirigia un altre cop a la mar, des del nostre punt d'observació habitual a la carena de l'Oliva, vam observar que per la carretera de Reus, a uns quatre o sis quilòmetres d'aquesta ciutat, una petita ca-

---

317 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s; CABRERA, *Las F.A.R.E. en la Batalla del Ebro*, p. 3.

318 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

319 PERMUY-O'DONNELL, *Op. cit.*, p. 122.

320 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

ravana d'automòbils amb els fars confiadament encesos venia en direcció a Tarragona.

Els de l'hidro també els van descobrir i, a l'acte, pararen els motors de l'aparell per tal d'acostar-se a l'objectiu sense ésser notada la seva aproximació. Pocs moments més tard, de l'hidro estant van engegar un coet d'enllumenat per tal de precisar el blanc i, tot seguit, es va veure l'esclat produït per l'explosió d'una bomba de potència regular. Sense esperar més, l'agressor va prendre ruta cap a la mar i, per bé que se'l sentí una llarga estona, com si evolucionés cercant alguna altra oportunitat, acabà per desaparèixer del tot el seu brunzit, segurament en direcció a la base italiana de Mallorca.»[321]

Fos com fos, l'atac devia provocar un incendi, perquè a continuació es presentà al camp d'aviació un cotxe de bombers amb el cap del servei i tres números, que hi estigueren treballant per espai de poc més d'una hora. Una de les bombes no explotà i els bombers, l'endemà, entre un quart de sis i les vuit del matí, hi treballaren en extreure-la i més tard, una vegada desactivada, se l'emportaren. Després, ja a la tarda, traslladaren al camp d'aviació el material explosiu que havien extret de la mateixa bomba.[322]

El dia 26, quatre aparells bombardegen Tarragona i tot seguit enfilen cap a Reus, desviant-se però cap el SO a l'alçada del camp d'aviació. Això va permetre tocar la fi de l'alarma a la ciutat.[323] L'aviació italiana atacà Reus l'endemà, dia 27, a un quart de sis de la tarda, moment en què es presentaren cinc Savoia SM-79[324] que, segons l'informe italià, erraren «lleugerament» els blancs previstos a causa del fort vent. El «lleuger error» devia ser perquè les bombes impactaren als afores de la ciutat. En qualsevol cas, tocaren l'edifici del «Petroli», que podria haver estat un objectiu. Guix assenyala que van anar a parar a la carretera de Lleida, al camí de Valls, i a la carretera de Tarragona, on impactaren al mas Abelló. L'informe de la Junta de Defensa Passiva de Reus en deixà una descripció precisa:

«Promoguda [l'alarma] per la presència de 5 aparells marca "Junker" els quals han bombardejat els voltants de Reus en la part Sud-Nord-Oest deixant caure unes 40 bombes explosives d'uns 100 quilos cada una, de les quals algunes d'elles sense explotar.

---

321 SALVADOR, *Op. cit.*, p. 213.

322 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

323 CABRERA, *Op. cit.*, p. 4; AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

324 En canvi, segons el comunicat republicà, van ser cinc trimotors alemanys (INFIESTA, *Op. cit.*, v. II, p. 110) i, com veurem en la transcripció de l'acta de Defensa Passiva, es concreta que eren cinc bombarders «Junkers». Com s'ha dit enjondre, la confusió entre els Junkers Ju-52 i els Savoia és gairebé constant, a causa de la similitud entre els aparells quant a l'aparença física, sobretot només veient-los volar a gran alçada.

El lloc afectat pel bombardeig és el que comprèn entre la carretera de Reus a Salou dins del seu primer kilòmetre, i la carretera de Sant Ramon a uns tres kilòmetres de Reus. Els danys ocasionats són de poca importància tota vegada que solament hi hagut alguns desperfectes al mas de Tallapedra on una bomba que ha caigut davant de l'edifici causant danys de poca consideració a la façana. Així mateix una bomba ha ocasionat desperfectes a l'edifici conegut pel Petroli enclavat al camí de Valls.

Les demés bombes han caigut totes elles a propietats rústiques d'aquell sector, que comprèn dins del terme municipal de Reus.

De resultes del bombardeig hi han 4 persones ferides de molt poca importància, les quals són Sebastià Palau Serret,[325] Vicens Salas Vidal, Isidre Tomàs Bartomeu [i] Josep Sentís Ros.»[326]

L'edifici conegut pel «Petroli» era una antiga refineria, creada el 1880. Segons la informació que tenia l'enemic, però, aquí hi hauria una fàbrica de bombes i devia ser per això que bombardejà en diverses ocasions aquest sector, als afores de la ciutat.[327]

El 28 es produïren a Reus tres alarmes. Degué neguitejar especialment la que hi hagué cap a dos quarts de set de la tarda a causa de l'alt nombre d'aparells enemics que s'acostaven. Des de l'Hospitalet s'informà del pas de vint-i-sis bombarders en direcció a Reus o a Tarragona, la qual cosa provocà immediatament l'alarma a les dues ciutats, però els avions es desviaren cap a Móra, on bombardejaren.[328]

Guix assenyala un altre bombardeig cap a un quart de dotze del migdia del 29 i que afectaria l'estació del Carrilet, sense provocar-hi cap víctima. Aquest bombardeig no és clar que hi fos, tot i que és cert que en aquell moment hi havia alarma i que cap a tres quarts de dotze hom temia l'arribada de l'aviació enemiga: «D.C.A. ens comunica que l'aviació està apropant-se a Reus segons avís del guaite del mas Masdéu», però vuit minuts més tard, «ens comunica que el siroll ja ha desaparegut».[329] Dos minuts després, s'aixecava l'alarma, sense conseqüències per a la ciutat. Tanmateix, segons el testimoni de Felip Llorac, ferit a Falset, en passar per Reus en direcció cap a Tarragona, es va trobar amb un bombardeig a la ciutat.[330]

---

325 Això «de molt poca importància» és relatiu. Sebastià Palau, de 63 anys, natural de Vinaixa, que vivia en un mas a la carretera de Tarragona, no va sortir de l'Hospital fins al 2 d'octubre.

326 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f.s.

327 Vegeu la nota 239.

328 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

329 *Ídem*.

330 Felip Llorac, 87 a (2008).

Aquest dia, però, va ser molt mogut: hi hagué de cinc a set bombardeigs sobre Falset. Reus hi envià, en ajut i almenys per tres vegades, ambulàncies, metges, infermeres i bombers, traslladant almenys quaranta ferits a Reus –un dels quals arribà mort– i alguns altres a Tarragona.[331] A Reus continuaren les alarmes al llarg del dia, mentre arribaven notícies d'altres bombardeigs –a més dels de Falset– a l'Ametlla de Mar, Marçà i Cambrils, en aquest darrer cas a càrrec de dos hidroavions que atacaren l'estació del tren i provocaren un incendi. A més, segons el comunicat republicà, un altre hidroavió bombardejà l'Hospitalet de l'Infant.[332]

El dia 30, cap a dos quarts de deu del matí, amb cinc avions, bombardejaren l'estació de Reus i els seus voltants, i més tard, cap a quarts de dues de la tarda, ho feren a Riudoms, al parc de Samà i al port de Cambrils, llocs a on tot seguit es traslladaren des de Reus, en ajut, dos cotxes de bombers i, més tard, una ambulància que portà alguns militars ferits des del parc de Samà a Tarragona. Finalment, els bombers, al vespre, anaren de nou a Cambrils, aquest cop a fer un reconeixement dels estralls ocasionats per les bombes. Segons el comunicat d'aquest dia, al matí, Tarragona i Cambrils foren «repetidament agredits».[333] Al llarg del dia, a Reus hi hagué cinc alarmes.[334]

Aquest mateix dia es començaren a desplegar les esquadrilles dels Polikarpov I-15 i I-16 als camps d'aviació de Reus, Valls, el Vendrell, Pla de Santa Maria, els Monjos i Sabanell,[335] i l'endemà, 31 de juliol, per fi l'aviació lleial s'aboca a l'Ebre: a les 6.35 surten de Valls vint-i-quatre caces i a Reus n'hi ha un en marxa; a les 7.18 surten de Reus diferents aparells en direcció desconeguda; a les 7.40 passen vint-i-quatre caces sobre Reus; a les 10.20, des de Santa Oliva i els Monjos, surten caces en direcció al front de Lleida; a les 13.00 passen per Reus quaranta aparells lleials en direcció a Móra; a les 19.11 surten de Valls nou Katiuskes i vint caces... A partir d'aquest moment, el pas de l'aviació serà gairebé constant. Així, alguns dies es veuen sobre el Camp veritables eixams de l'aviació lleial, com el 12 d'agost, que sobrevolen Reus una quarantena d'aparells, entre «Katiuskes» i caces, o bé el 13 d'agost, que hom diu que

---

331 Sobre els bombardeigs de Falset, vegeu PALOMAR, «Avions de guerra sobre el Priorat». També GORT, «Els bombardeigs i la guerra des de l'aire, al Priorat».

332 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s. Aquí no s'esmenta el bombardeig sobre l'Hospitalet de l'Infant, però sí que els hidroavions en procedien. Sobre els bombardeigs a Cambrils en aquest moment, vegeu GORT, «Notícia d'alguns atacs aeris sobre Cambrils durant la batalla de l'Ebre».

333 *La Vanguardia*, 31/07/1938.

334 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s. Segons el comunicat de guerra enemic, aquest dia «fueron bombardeados los almacenes de material de guerra de la estación ferroviaria de Cambrils, y los de Tarragona y Reus» (REVERTE, *La batalla del Ebro*, p. 128).

335 BESOLÍ (*et al.*), *La batalla del Ebro*, p. 136.

sobrevolaren Valls cent trenta-dos aparells lleials, en aquest cas en direcció a Lleida.[336] Un nombre d'aparells que, si és cert, resulta extraordinari.

El 31 de juliol hi hagué sis alarmes i dos bombardeigs sobre la ciutat. El primer va ser poc després de tres quarts de nou del matí. Es presentaren deu bombarders italians –Savoia SM-79– que, a l'alçada del camp d'aviació, es van dividir: cinc van seguir cap a Reus i els altres cinc van girar cap a Cambrils i atacaren el nucli urbà de l'Hospitalet de l'Infant, provocant tres persones ferides i la destrucció de tres cases. Sobre Reus, la formació enemiga es va obrir per tal de destruir un espai més ampli de la ciutat, ocasionant un mort i quatre ferits, així com danys de molta consideració. Resta clar, novament, que no cercaven un objectiu concret, sinó només escampar el terror.[337] I una vegada més, el nombre de víctimes mortals fou molt baix gràcies a l'existència dels múltiples refugis on soplujar-se. Al respecte diu Amorós que:

> «Amb els refugis la gent de Reus respirava, respirava dins d'aquells túnels, això sí, però respirava en lloc d'ofegar-se com abans, quan sabien que en cada bombardeig es jugaven la pell. Tothom procurava viure, treballar i romandre prop d'un refugi; tothom adaptava els seus itineraris per allà on podia encauar-se fàcilment».[338]

Quant a l'agressió d'aquest dia, se'n conserva un informe complet i això permet conèixer amb tot detall el succeït, on impactaren les bombes i els seus efectes:

> «Una bomba explosiva al passeig de Sunyer enfront de l'edifici cantonada al carrer Camí de Riudoms, casa coneguda per 'Casa Aulès', ocasionant petits desperfectes a la seva façana i a l'arbrat públic.
> Altra bomba explosiva al mateix passeig de Sunyer enfront de la 'Casa Camps', ocasionant desperfectes de consideració en el seu interior i façana.
> Una bomba incendiària a la fàbrica de sulfuro d'Antoni Pellicer, cantonada al passeig de Sunyer, ocasionant petit incendi a l'interior de l'edifici.
> Altra bomba explosiva al carrer Prat de la Riba, al damunt de la vorera, enfront de la casa qual façana és també en front del c/ Joan Martell. La bomba ha ocasionat desperfectes a l'esmentada casa i a més a les dels núms. 17, 19 i 21 de l'esmentat carrer Prat de la Riba.

---

[336] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[337] Tanmateix, segons publiquen Besolí (*et al.*), el comunicat d'informació de l'aire enemic deia que els bombarders italians de la Legionària aquell dia, a primera hora del matí, atacaren l'estació i l'aeròdrom de Reus. Aquests autors, però, constaten com fou el nucli de la població qui restà afectat de consideració i no pas el camp d'aviació, que quedà intacte (Besolí (*et al.*) *Op. cit.*, p. 141).

[338] Amorós, *El camí dels morts*, p. 106.

Una bomba incendiària al pati de l'interior de l'edifici on hi ha instal·lat el Museu Municipal en el carrer Prat de la Riba, casa coneguda per 'Casa Borràs Gay'. Els desperfectes ocasionats no són de molta consideració per quant l'edifici ja tenia part enrunada de resultes d'anteriors bombardeigs. Solament hi hagut un incendi a un cobert proper a la façana del carrer de Sant Pau.

Altra bomba explosiva a la casa 'Pedreny' núm. 15 de la Travessia de Sant Antoni, ocasionant l'enderroc total del seu interior i desperfectes a la façana de la cantonada del carrer Joan Martell.

Una bomba explosiva al carrer de Verdaguer, ocasionant desperfectes a l'edifici 'Industrial Sedera' i a més als magatzems de Miquel Oliva, enclavats en l'esmentat carrer.

Una bomba incendiària al carrer Pròsper de Bofarull enfront a la Clínica Ibarz, sense danys.

Una bomba explosiva al carrer Núñez d'Arce a l'edifici on hi ha instal·lats els tallers d'una tintoreria, ocasionant el total enderroc del seu interior.

Una bomba als dormitoris o oficines de la reserva de l'Estació del f.c. de M.S.A. ocasionant la mort del maquinista Agustí Ripoll d'uns 46 anys d'edat, d'estat casat i natural de Benissanet, el qual perteneixia al dipòsit de Móra.

Així mateix han caigut dues bombes més a l'esmentada estació, en la giratòria de les màquines. Una d'elles ha caigut a la caldera de vapor d'una màquina, la qual ha quedat totalment destruïda, ocasionant l'explosió de la seva caldera.

L'altre bomba solament ha ocasionat petits desperfectes a la línia i tuberia d'aigua.

Una bomba explosiva al Teatre Fortuny en la seva part del c/ de Boule, ocasionant la total destrucció del seu magatzem-fusteria i petits desperfectes a l'escenari. Així mateix ha ocasionat desperfectes de molta consideració a la part trasera de les cases núms. 24, 26, 28 i 30 del carrer de Llovera.

Una bomba explosiva a les Carniceries Velles, ocasionant la total destrucció de la casa núm. 4 i part de les cases núms. 5, 7 i 9 del carrer de les Galanes en la seva part de les Carniceries Velles. Així mateix la casa núm. 2 hi han hagut desperfectes en el seu interior. Aquesta bomba ha ocasionat ferides de bastanta consideració al ciutadà Jaume Fullat[339] el qual fou traslladat al Dispensari per la seva primera cura.

Altra bomba explosiva a la casa núm. 4 del carrer d'Aleus, ocasionant la total destrucció, casa coneguda per 'Posada Baya'. A més ha ocasionat desperfectes a les cases núms. 2 i 6 i a la façana de la casa on hi ha instal·lada 'l'Unió Sportiva Obrera'.

Una bomba incendiària al mig de la Plaça de la República, sense danys.

Altra bomba incendiària a la casa núm. 13 del carrer de Sant Francesc de Paula, propietat de Rosend Palau. Petits desperfectes.

---

[339] Després, en la relació de ferits, surt esmentat com a Josep Fullat, de 63 anys. La resta de les persones ferides van ser Adoració Navarro, de 28 anys, la seva filla Clara Moreno, de 2 anys, i Victòria Plana, de 12.

Els refugis particulars, fossin amb la galeria obrada amb volta o no, acostumaven a ser més estrets, ja que es feien per protegir un nombre més reduït de persones. El de l'actual mas de l'Isern, al camí del Morell, n'és un bon exemple. Fotografia: Salvador Palomar.

Altra bomba explosiva a l'estació del ferrocarril de Reus a Salou enclavada al carrer de Palo Santo, ocasionant la destrucció de tres cotxes-vagons i desperfectes a la línia i paret de tanca.

Dues bombes explosives i una d'incendiària a la Sedera Puig i Carcereny de la carretera d'Alcolea, ocasionant petits desperfectes per quant una d'elles ha quedat per explotar.

Cal fer constar que a més dels danys ressenyats han caigut unes 25 bombes més als voltants de la població en el sector Nord, destruint també una casa de camp. Una bomba explosiva al tercer pis de la casa núm. 38 del carrer de Sant Elies.»[340]

Hi hagué alguns incendis i en aquesta ocasió hom destaca la col·laboració del personal del servei d'aigües municipal ajudant els bombers.

Almenys una bomba no explotà al passeig de Sunyer. N'hi hagué d'altres, com veurem. Altrament, els bombers hagueren de fer, almenys, tres salvaments, al passeig de Sunyer i als carrers de Rosic i del Boule, i encara un més l'endemà, al carrer de Llovera.

Aquell mateix dia, cap a dos quarts de set de la tarda, hi hagué un segon bombardeig. Aquest cop van ser cinc avions i van bombardejar els afores, el tros comprès entre l'estació dels directes i l'Institut Pere Mata, i entre el passeig de la Boca de la Mina i la via. Hom calculà que van caure quaranta bombes explosives de cent quilos, de les quals dues no van explotar. Probablement més, com veurem. Tot i ser al camp, van ocasionar la mort d'una persona, la del pagès Francesc Gras, de 39 anys, de Constantí, que habitava al mas de Font de Rubinat. Hi hagué també tres ferits i es van destruir dos masos, els coneguts com d'en Pau i del Macarrillo.[341]

No tots els avions, però, eren enemics. Aquest mateix dia, a la una del migdia, sobrevolaven Reus quaranta aparells lleials en direcció al front de l'Ebre.[342] El pas dels avions lleials, evidentment, era diari.

Els dies següents, els bombers retiraren les bombes sense explotar: l'1 d'agost al passeig de Sunyer; els 5 i 6, al passeig de Briansó, o de la Boca de la Mina; el 8, una de la sedera Puig i Carcereny; el 9, 10 i 11, al mas del Pau; i encara els dies 11, 12 i 13, al mas del Botifarrer,[343] també cap a la partida de Monterols.

Finalment, a les 11 de la nit d'aquest dia 31 hi hagué la darrera alarma del dia: eren dos «Isidros» seguint la línia de costa, que abocaren dues bombes explosives a Cambrils, als voltants del poble; dues més a l'Hospitalet, prop de

---

[340] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[341] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s. Hi ha una foto aèria publicada (però amb el peu fora de lloc) a ANGUERA-ARNAVAT-AMORÓS, *Op. cit.*, v. II, p. 11.

[342] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[343] *Ídem.*

l'estació; continuant després cap a l'Ametlla, on en deixaren anar cinc d'explosives i cinc d'incendiàries.[344]

El dia 31, al primer bombardeig, la meitat dels avions es va desviar cap a Cambrils. Era una tècnica emprada sovint per l'aviació italiana: aproximar-se fins a uns llocs per després girar i anar a bombardejar-ne uns altres. Això provocava arreu falses alarmes –amb el consegüent pànic de les poblacions afectades– i facilitava caure per sorpresa sobre els objectius realment atacats venint des de la direcció contrària a la que era de preveure i, per tant, pràcticament sense donar temps a la gent d'amagar-se. Un bon exemple d'alarma d'aquest tipus a Reus, entre altres de coneguts, es la que s'esdevingué l'1 d'agost, encara que en aquesta ocasió la DECA ho atribuí a l'acció de l'artilleria antiaèria. Aquest dia, cap a un quart de dues de la tarda, sonaren de nou les sirenes:

> «Promoguda per la presència de 4 aparells Junkers[345] que procedents del mar es dirigien a Reus. El foc de les bateries locals els ha desviat en direcció Oest i en el seu pas pel Parc de Samà, o sigui, el camp de Concentració núm. 9 del C.R.I.M., deixaren caure 40 bombes explosives i 30 d'incendiàries, les quals han caigut dins del recinte del Parc i en els seus voltants, ocasionant la ruptura dels cables d'alta tensió de llum i força, així com els de la línia telefònica, en el encreuament de les carreteres de Montbrió-Cambrils i Reus-Parc de Samà. Dit bombardeig ha ocasionat un ferit el qual ha estat recollit pel servei de salvament local [de Reus] i traslladat a l'Hospital Militar.»[346]

Sembla evident que el bombardeig no va ser casual, com pot fer entendre l'informe de la DECA de Reus, ja que el lloc atacat, el parc de Samà, aleshores era un centre de reclutament i d'instrucció militar.

Podria ser aquest el bombardeig que recorda haver vist des del terrat de casa seva Jaime Folch, de nou anys, que defineix com el més proper a Montbrió del Camp:

> «N'hei vist de combats, jo! Jo, de dalt d'una casa, que teníem la casa pairal, veia com van passar per Montbrió les «Paves», i naltros vèiem que les van tirar. És lo dia que les van tirar més a prop del poble. I el meu germà i jo miràvem de dalt com anaven caient les bombes així. [A]nàvem mirant amb *gemelos*, i ens van fúmer una repulsa a casa que va fer por.»[347]

---

344 *Ídem.*

345 Es tractava, però, d'aparells Savoia.

346 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

347 Arxiu Municipal de Cambrils. Entrevista a Jaime Folch Montlleó (15/11/2009).

O bé, l'endemà, a les nou del matí del 2 d'agost, quan un grup de deu avions passà per Salou en direcció a Reus i, abans d'arribar-hi, es va partir en dos grups de cinc: un va bombardejar Tarragona i l'altre ho féu entre Cambrils i l'Hospitalet de l'Infant.[348] Aquest dia Cambrils patí tres atacs, el primer a dos quarts de quatre de la matinada, quan un Heinkel He-59 atacà el port:

> «[...] a les 3,30 un hidro enemic procedent de Tarragona intentà ametrallar les barques pesqueres de l'esmentat poble i a més les ha perseguit tirant-los-hi bombes de mà, no logrant però ocasionar danys ni víctimes.»[349]

Un fet d'aquestes característiques era possible perquè els «Isidros» atacaven molt baix, fins de vegades, com ja hem dit, a menys de cinquanta metres d'alçada. Era lent (tenia una velocitat de creuer de 170 km/h) i anava armat a popa amb una metralladora de 7,92 mm i un canó de 20 mm que podia fer servir per atacs a terra o bé per defensar-se dels caces.

El segon és el ja esmentat a les nou del matí, i el tercer fou a la nit (després d'una nova alarma a les deu per l'aproximació, sense conseqüències, d'un altre «Isidro»), cap a tres quarts d'onze:

> «D.C.A informa que vé aviació enemiga en direcció a Reus, creient que es tracta de 4 aparells, prenent rumb al trobar-se als voltants de Reus en direcció al Parc Samà i Cambrils, el qual bombardejà els voltants de l'estació del f.c. d'aquell últim poble, no ocasionant cap víctima.»[350]

Pel que fa a l'Hospitalet, el bombardeig del dia 2 ocasionà un incendi que no podien sufocar i va caldre la intervenció dels bombers de Reus:

> «Des d'Hospitalet ens demanen un servei de Bombers ja que no poden sofocar un incendi produït amb motiu del bombardeig que ha sofert la població. Amb tota urgència s'ha traslladat en aquell lloc una secció del cos de Bombers.»[351]

També, com en tantes altres ocasions, una secció del cos de bombers anà a ajudar Tarragona.

---

[348] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s. Segons González, els dies 2 i 3 els Savoia es dedicaren a interferir les línies de tren entre Tarragona i l'Hospitalet de l'Infant. El dia 2, en total, abocaren nou tones d'explosius en cent vint bombes i l'endemà, seixanta bombes (González, *Op. cit.*, p. 101).

[349] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s. Vegeu Gort, «Notícia d'alguns atacs».

[350] *Ídem.*

[351] *Ídem.*

El dia 3 arribaren al camp d'aviació catorze «Mosques» d'un model especial, conegut amb el nom de «Grillos».[352] D'entrada, a diferència de la resta d'avions, aquests anaven sense matricular i arribaren per carretera i no pas volant, com demostra el comunicat del dia de Defensa Passiva de Reus que no els esmenta, contràriament a com era habitual. Aquests aparells no van fer mai cap servei de vol, perquè el servei –valuós– el prestaven des de terra estant. Se'ls ha definit com a «avions-parany», és a dir, eren maquetes dels «Mosques» a mida natural que s'estacionaven al camp de manera visible, mentre que els avions autèntics es camuflaven per tal de preservar-los dels atacs de l'enemic. Els «Grillos» sembla que, almenys, es col·locaren a alguns dels aeròdroms del quart sector aeri, com Reus o Valls, entre altres.[353]

A banda dels «Grillos», els únics avions que devien haver arribat a l'aeròdrom per carretera serien els seixanta «Xatos» fabricats a la SAF/3. Hom els recorda haver vist passar (amb les ales desmuntades) pel raval de Jesús en sortir de la fàbrica, en direcció al camí de Tarragona.[354]

Aquest dia 3, l'alarma sonà a tres quarts de nou del matí, quan cinc avions enemics acabaven de bombardejar l'estació de Tarragona i es dirigien cap a Reus, sense, però, bombardejar,

> «passant per sobre les bateries locals, les que'ls hi fan dispars, prenent rumb els avions al mar sense que hagin deixat caure cap explosiu».[355]

Tot i així, sembla que hi hagué alguns ferits que foren portats a Tarragona per ordre de la Comandància Militar.

Guix, en canvi, esmenta un suposat bombardeig a les vuit del matí d'aquest dia, que no va existir. Probablement es confon amb el de la tarda del dia abans (que no esmenta), perquè diu que les bombes haurien caigut als voltants de la carretera de Sant Ramon. No hi comptabilitza cap víctima.

Després hi ha una nova alarma a la nit, cap a un quart de dotze, a causa del pas d'un «Isidro» que entrà per l'Hospitalet i es dirigí cap al sector de Prades, on bombardejà, i més tard ho féu a Cambrils. En aquesta ocasió, a Reus, com a Tarragona i a Valls, poblacions on també es disparà l'alarma, no s'hi va patir cap atac.[356] Encara no una hora més tard, ja al dia 4, una nova alarma fa aixecar i córrer els reusencs cap als refugis: hi havia aviació enemiga volant entre Valls i Tarragona que es desvià després cap a Salou, Cambrils i l'Hospitalet,

---

352 CABRERA, *Op. cit.*

353 ÍÑIGUEZ, *Op. cit.*, p. 43 i 48.

354 Inf. Teresa Juanpere, 81 a (1994).

355 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

356 *Ídem.*

arreu sense conseqüències. Poc més tard, però, cap a la una de la matinada, un «Isidro» abocà algunes bombes sobre l'Hospitalet.[357]

El 5 d'agost l'alarma sonà a les tres de la matinada a causa de l'apropament d'un hidroavió que, en volar sobre la ciutat, la DECA va intentar localitzar amb els reflectors de l'artilleria antiaèria. L'avió va bombardejar als afores. Va tirar unes quaranta bombes explosives de vint-i-cinc quilos que impactaren sobre la carretera de Riudoms, entre el tercer i quart quilòmetre, sense ocasionar cap víctima ni gairebé danys materials, només uns cables de la línia telefònica. Aquest bombardeig produí a Reus una certa confusió sobre el lloc afectat. Primer es va dir que havia estat en el sector de les Borges del Camp i el parc de Samà; després es concretà que havia estat per Vinyols o el parc de Samà, a on finalment s'envià una ambulància en «servei d'auxili al Parc Samà a resultats del bombardeig.» Cap a tres quarts de cinc de la matinada, però, s'aclaria la qüestió: l'hidroavió havia bombardejat un sector de la carretera de Reus a Riudoms. És possible que, en realitat, el que pretengués l'«Isidro» fos atacar el Parc Samà i aboqués la càrrega abans d'hora, fora de lloc.[358] Aquest dia, l'alarma encara sonà a Reus tres vegades més, sortosament sense conseqüències.

Dos dies més tard, el 7 d'agost, l'alarma va tenir una durada de poc més de mitja hora (de les 9.38 a les 10.15). En aquest curt, però intens espai de temps, primer sobrevolà Reus un estol enemic que passà sense atacar i, a continuació, va rebre dos bombardeigs seguits.

Primer passaren cinc avions que enfilaren tot seguit cap al sector de Riudecanyes-Botarell-Montbrió, sembla que cercant l'edifici de la comandància militar, prop de Botarell. A continuació, sis aparells més bombardejaren la part nord de Reus, ocasionant desperfectes al voltant de la subcentral elèctrica, inutilitzant sis línies elèctriques i el cable telefònic de comunicació directe amb Bellmunt. Aquest darrer –que no devia ser el que cercava l'enemic– era important, ja que a Bellmunt hi havia un punt d'observació de la DECA que era fonamental per prevenir els atacs des de l'interior. A banda, les bombes van destruir el xalet de Jordi Izabal, al carrer de Frederic Soler, i finalment van matar una cavalleria que pertanyia a l'Internat Municipal.[359]

Rere aquests aparells aparegué un altre grup d'avions enemics que sembla que tenia per objectiu la destrucció del grup de canons antiaeris de Reus, així com les vies del tren. El bombardeig, doncs, es concentrà en aquella zona de la part sud de la ciutat, però també afectà altres punts, tot seguint el recorregut de la línia del ferrocarril. Malgrat el nombre de bombes llançades, i tot i l'extensió de la part afectada, no féu grans destrosses i només provocà la mort d'una persona i una altra de ferida. Aquest cop, també es coneix amb detall el que succeí:

357 *Ídem.*

358 *Ídem.* Vegeu GORT, «Notícia d'alguns atacs...».

359 *Ídem.*

«Novament ha aparegut una altra esquadreta que ha bombardejat la part Sud de Reus, o sigui els voltants de la D.C.A. ocasionant la destrucció, en part, de la casa núm. 10 de l'avinguda d'Ignasi Iglesies, on hi ha instal·lada la fàbrica de gèneres de punt dels Successors d'Aulesa.

Altra bomba ha caigut al carrer del Canal, ocasionant l'escalfor de la metralla un incendi a la fàbrica també de gèneres de punt, propietat de Josep Castellà, essent d'escassa importància els danys.

Una bomba explosiva de 75 quilos als horts dels Nius, ocasionant petits desperfectes a l'edifici destinat a vivenda.

Dues bombes incendiàries a l'encreuament de la línia de f.c. del Nord amb la carretera de Tarragona, sense ocasionar cap dany.

Una bomba explosiva al casal dels refugiats de l'avinguda d'Ignasi Iglesies, ocasionant desperfectes a l'edifici.

Dues bombes més, incendiàries, una d'elles explota i l'altra per explotar, a la masia de la senyora viuda de Josep Ferré, propera al Cementiri General.

Una bomba d'uns cent quilos a uns cent metres del pont del f.c. de M.S.A. enclavat a la riera de la Beurada.

Una altra bomba incendiària al mas 'Iglesies', sense desperfectes.

Dues bombes explosives i una d'incendiària al mas de Josep Mir, proper a l'encreuament de les línies del f.c.

Una bomba explosiva de 100 quilos a la masia propietat de Miquel Vives, enclavada a uns tres metres de la línia del f.c.

Altra bomba explosiva a uns quatre metres del disc de la línia del f.c.

Ha fet també explosió una altra bomba de 100 quilos a la propietat de Josep Baró Gras, enclavat a uns tres metres de l'encreuament del f.c.

Una bomba incendiària a la propietat de Josep Sanjuan Banús.

Dues bombes explosives al 'mas Miarnau', ocasionant desperfectes al local destinat a fusteria de la Central Col·lectiva de Fusters i Carrussers.

Dues bombes explosives a l'encreuament del f.c. de M.S.A. i del Nord, ocasionant desperfectes a les línies, els quals degut a la seva poca importància han quedat reparats immediatament.

Una bomba explosiva de 100 quilos i una altra d'incendiària al mas propietat de Salvador Poch.

Una altra bomba explosiva de 100 quilos al mas de Montserrat.

Dues bombes incendiàries a la propietat anomenada 'mas d'en Bages'.

Una bomba incendiària a la propietat de la vídua Massó, enclavada al carrer de Frederic Soler, de la Urbanització del 'Reus Deportiu'.

Altra bomba explosiva de 100 quilos i una d'incendiària a la propietat 'Mas de Font', enclavada també al final del c/ de Frederic Soler.

Unes bombes explosives als horts anomenats d'en 'Manyer', del c/ Frederic Soler. Una de 100 per explotar i una d'incendiària.

Una bomba explosiva i una d'incendiària a la fàbrica d'Hipòlit Monseny, del c/ Frederic Soler.

Aquesta mateixa esquadreta ha bombardejat els 500 metres últims de la carretera de Reus al Morell on hi han tirat unes 25 bombes explosives de 100 quilos ocasionant la mort del veí del Morell Joan Guinovart Calvet de 66 anys d'edat i ferides de gravetat a la seva muller Josefa Ramirez Martorell, els quals en aquells moments es trobaven en aquell lloc.»[360]

Tot just passada l'alarma, des del Morell demanaren una ambulància per atendre aquestes persones.

Diu Infiesta que una altra tècnica que utilitzaven els italians era la de fer dos o més bombardeigs sobre el mateix objectiu, separats per períodes de temps variables que alguns van anomenar «tècniques d'intimidació esgraonada». L'objectiu devia ser causar més víctimes o trobar les defenses desprevingudes en el moment en què s'anunciava la fi de l'alarma.[361]

L'endemà, dia 8, Guix assenyala un altre bombardeig, però que refereix com a dubtós, que seria a les 9 del matí i afectaria, sense víctimes, l'avinguda Fàbregues –el camí de Salou– i la fàbrica Tarrats, al carrer de Sant Llorenç. Aquest bombardeig no el recull la documentació de la defensa passiva local, pel que cal creure que no va existir i que en tot cas es confon amb algun altre. Aquell dia, a Reus, només consta que hi hagué una alarma a dos quarts de quatre de la matinada a causa de l'aproximació a la ciutat d'un Heinkel He-59, sense, però, conseqüències a la ciutat. Els bombardeigs, aquell dia, van ser a Vilanova i la Geltrú, el Perelló, l'Ampolla i Roda de Berà, i hi hagué alarmes, almenys, a Tarragona i a Falset.[362] L'endemà, dia 9, només n'hi hagué un a l'Hospitalet de l'Infant: cap a dos quarts de dotze de la nit, un «Isidro» hi tirà quatre bombes explosives i deu d'incendiàries, ferint tres persones i destruint quatre edificis.[363]

A Reus sembla que no hi hagué cap més bombardeig fins al 21 d'agost. Les alarmes, però, continuaren diàriament i fins n'hi hagué de falses, com la del dia 10, quan hom sentí soroll d'avions apropant-se per la costa i resultà que eren aparells lleials tornant del front.

També hi hagué combats aeris més o menys propers, com el dia 12 d'agost, quan, a resultes d'un combat, un caça enemic va abatre un bombarder lleial, que va caure prop de Vilaplana:

---

[360] *Ídem*. Tanmateix, Guix, en aquest cas, situa el bombardeig, erròniament, als voltants del camp d'aviació, la carretera de Tarragona i la carretera de Castellvell, i, diu, sense víctimes.

[361] INFIESTA, *Op. cit.*, v. I, p. 115.

[362] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s. Solé i Villarroya esmenten un bombardeig al Morell que no tenim documentat (SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 249).

[363] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

«15,50. D.C.A. ens comunica que a un bosc de les aproximacions de Vilaplana hi ha caigut un aparell lleal marca "katiuska" núm. 32 a consecuència d'haver-lo ametrallat un "caça" enemic. L'aparell lleal anava pilotat per Ricard López Olave, l'observador Josep Garcia Valverde i l'ametrallador-bombardeig sargent Anaci Balbenar. De l'accident hi ha que lamentar la mort del pilot i amb contusions de poca importància els altres tripulants.

L'aparell deixà caure 3 bombes a les proximitats del poble sense causar danys ni víctimes. El servei d'ambulància local acudí al lloc del sinistre recollint el cadàver i traslladant-lo al camp d'aviació d'aquesta ciutat en caràcter de dipòsit.»[364]

Després aquest pilot fou enterrat al Cementiri de Reus.[365] Potser en el mateix combat també va ser abatut un caça que va caure prop d'Almoster. Aquests dies també hi hagué enfrontaments al cel del Camp, combats que en alguns casos s'iniciaven a la zona de l'Ebre. En el cas del dia 12, Besolí,[366] tot i que diu que el Tupolev SB-2 «Katiuska» BK-32 va caure a prop de Reus, situa l'enfrontament sobre Gandesa. Fou abatut per un Messerschmitt Bf-109. Prèviament, el pilot alemany creia haver abatut un Polikarpov I-16 «Mosca». Seria l'aparell que va caure a Almoster? Si fos així, cal creure que la lluita, potser iniciada cap a Gandesa, es desenvoluparia sobre el Camp. Pot tractar-se, però, d'una altra acció. Besolí també concreta que, en ser atacat, el «Katiuska» va llançar immediatament les bombes, que, segons reflecteix el comunicat reusenc, van caure també prop de Vilaplana. De fet, aquell dia l'aviació republicana només reconeixia haver perdut dos aparells, ambdós «Katiuska». Potser el d'Almoster era un aparell enemic. Les fonts locals no ho especifiquen. El dia 14, segons Besolí, sobre l'Ebre hi ha un combat en què intervenen més d'un centenar d'aparells entre els dos bàndols. Aquest autor assenyala que després aterraren al camp de Reus dos «Mosques», el CM-212, amb trenta impactes i el pilot ferit, i el CM-217 per manca de combustible.[367] Les memòries del pilot Joan Ramoneda, que pilotava el CM-212, ho detallen:

«En un combate con "Messers" por poco no termino la guerra aquel mismo día – 30 agujeros en el avión...

Tomo tierra en Reus con cables de mando estropeados y casi sin timón de dirección. Me han herido ligeramente en el hombro una bala explosiva de "Messers" – Estoy seis días sin volar.»[368]

---

364 *Ídem.*

365 AHMR, Reg. Cementiri, p. 23.

366 Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 174-175

367 *Ídem*, p. 177-178.

368 Íñiguez, *Op. cit.*, p. 163.

La documentació de Reus només esmenta el pas i el retorn d'alguns avions sense detallar les circumstàncies, així com la caiguda, abatut, d'un caça enemic sobre el Masroig.[369] Hores després, cap a dos quarts de vuit del vespre, es produí sobre el Priorat una topada entre bombarders de la Legió Còndor, amb protecció de caces de la Brigada Hispana, i caces lleials que els interceptaren:

> «Ens hem pogut enterar que entre els pobles Marçà, Capsanes i Guiamets hi hagut un intens atac d'aviació entre 10 Junkers i altres tants aparells lleals –caces–. L'esmentat combat ha durat aproximadament una hora, resultant del mateix la caiguda d'un aparell completament incendiat al fons d'una montanya i un altre aparell, aquest lleal s'ha vist obligat ha aterrat Pixa-grota platge enclavada entre Salou i Cambrils, resultant l'aviador ferit i amb poques averies l'aparell.»[370]

Segons Besolí, foren abatuts quatre «Mosques»: el CM-232 que aterrà a prop de la platja de Cambrils (a la Pixerota, al terme de Mont-roig) i els CM-230 i 233 que pogueren aterrar a Reus amb el motor avariat. Un quart «Mosca», el CM-228, es va perdre en xocar contra un Fiat Cr-32 enemic. Sortosament, el pilot va poder saltar a temps. Quant als caces enemics, n'abateren també quatre: un destruït i el pilot mort (devia ser el que van veure caure «completament incendiat»), i els altres feren aterratges forçosos.[371]

El dia 15, la lluita, segons Besolí, serà a la zona de Prat de Comte, però tres «Mosques» abatuts cauen a Mont-roig –el pilot, llançat amb paracaigudes, fa cap a Cambrils– i a la platja de Torredembarra-Creixell.[372]

A Almoster, per als més joves, i des de la relativa seguretat que atorgava viure en una població allunyada –no hi va caure ni una sola bomba en tota la guerra–, però amb una vista excel·lent sobre Reus i la costa, la guerra era tot un espectacle. Escoltar el soroll dels avions i el so de les sirenes a Reus, veure caure les bombes xiulant –a vegades, abans de sonar l'alarma– i deduir en quina part de la ciutat s'havien produït les explosions, notar finalment el «cop d'aire» que arribava dels impactes, esdevingué un costum quotidià que reunia la canalla a l'era del poble. Al poble es van fer dos refugis. Enric Llevat explica que per als més joves la guerra fou, si més no a Almoster, «com una novetat, una distracció» i que «quan tocaven les sirenes, anava a les parts altes –les parades, les eres– per veure com bombardejaven Reus, i se'n reien si alguna persona gran s'enfadava veient el perill que corrien tots amb aquella inconsciència. I quan baixaven als refugis, ho feien amb una agulla de cap als dits per punxar les natges de les jaies, que es posaven com a dimonis».[373]

---

369 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

370 *Ídem.*

371 Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 178.

372 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f.s. ; Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 179-180.

373 Prats, *Almoster: una memòria...*, p. 141.

Igual succeïa amb els combats aeris, que resultaven especialment espectaculars, i per això la canalla –i, sovint, no tan canalla– de molts pobles es posava a contemplar-los com un espectacle més. Sabaté, que aplega nombroses notícies d'aquests enfrontaments sobre el Priorat, així com de la caiguda de diferents aparells, diu que en pobles com el Molar «el veïnat se'ls mirava, des del carrer, sense cap mena de por, ja que era un espectacle que no s'havia vist mai».[374] També a Bellmunt ens han explicat que la jovenalla sortia fora del nucli de la població per contemplar l'evolució dels aparells. Mirar els combats, però, era molt perillós i els veïns hi arriscaven inconscientment la vida. Sabaté aporta l'exemple del Molar, on «a un de cal "Pinyana" el feriren de certa consideració en una cama». Un altre cas, tot i que sense cap ferit, es produiria a Montbrió del Camp, on s'explica que en una ocasió, estant els nens mirant un combat que es desenvolupava damunt la vila, els va caure al voltant una pluja de beines, segons recorda Jaime Folch:

> «I allí mateix en aquella plaça [de Montbrió], hi vaig veure un combat d'aviació entre els uns i els altres i... queien los *casquillos* per allí: "Catacrinc, catacrinc!", que van ajuntar dues bales amb una cosa que a més a més cau i marxa. I nos queien pel damunt i naltros [a]nant rient i [a]nant d'allò. I un [avió franquista] va caure, i [l'aviador] va anar me sembla al Prat [Pratdip].»[375]

Algunes de les alarmes de Reus eren provocades per falses aproximacions de l'enemic, com la del dia 14, cap a tres quarts de dues de la tarda, quan s'acostaven dos aparells des de l'interior peninsular:

> «Promoguda [l'alarma] per la presència de dos aparells enemics que des de Bellmunt es dirigien a Reus, poguent comprovar els guaites d'aquesta ciutat que el siroll dels motors s'apropava, però després ha desaparescut abans d'arribar a Reus, retornant novament al front.»[376]

Es devia tractar d'aparells de reconeixement. En canvi, fou diferent per a Cambrils l'alarma que hi havia hagut cap a un quart de quatre de la matinada: un «Isidro» tirà dotze bombes, es diu que de cent i cent cinquanta quilos, provocant un mort i un ferit, i ocasionant desperfectes de consideració a l'estació i a la via fèrria.[377]

També l'endemà, dia 15, hi hagué una nova falsa alarma quan, cap a tres quarts de set de la tarda, sonaren de nou les sirenes (per tercer cop aquest dia):

---

374 SABATER, *Víctimes*..., p. 133.
375 Arxiu Municipal de Cambrils. Entrevista a Jaime Folch Montlleó (15/11/2009).
376 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.
377 *Ídem*.

«Promoguda per haver donat pas Mont-roig a tres aparells enemics en direcció a Reus, els quals venien del sector de Falset. A l'ésser a uns 15 kilòmetres de Reus han cambiat el rumb dirigint-se al sud, donant-lo-hi pas Hospitalet i més tard s'han vist volar entre Tivissa i els Guiamets perdent-se en direcció a Móra.»[378]

Novament el dia 16 saltà l'alarma, aquest cop a les dotze i cinc del migdia. S'havien detectat sis aparells enemics aproximant-se, però després es desviarien cap a l'oest. A un quart d'una ja es treia l'alarma, es diu que sense conseqüències per a la ciutat. Tanmateix, aquest dia, entre les tres i les cinc de la tarda, els bombers extreien una bomba d'Intendència i en feien explotar dues més a la pedrera del Còbic.[379]

Pel que fa als bombardeigs a la rodalia n'hi hagué diversos a Tarragona i a Cambrils, on el dia 16 hi hagué dos bombardeigs i un metrallament. Els hidroavions atacaren dues vegades de matinada, llençant vint bombes en el primer i quaranta en el segon, sempre a prop de l'estació, amb pocs danys i sense causar víctimes. El metrallament es produí a la nit, també a càrrec d'un hidroavió. En les tres ocasions s'hi presentà un «Xato» procedent del camp de Reus, que no aconseguí abatre l'enemic. I encara n'hi hagué a un quart d'una de la matinada a l'Hospitalet de l'Infant.[380]

El dia 17 hi hagué una alarma en sobrevolar la ciutat un hidroavió, i també el 19. Aquest darrer dia, com a resultat d'una topada cap a l'Ebre amb una vintena de Messerschmitt Bf-109, cauen quatre «Mosques». Un d'ells, el CM-197, pilotat pel sergent Lluís Margalef, no pot arribar a Reus i es veu obligat a fer un aterratge d'emergència a les Borges del Camp. A Reus, tan aviat com arriba la notícia, a un quart i mig de dotze del migdia, es posen immediatament en marxa els serveis d'emergència i al cap de mitja hora l'equip de salvament tornava a Reus i informava que «l'aparell ha resultat ésser un "Mosca", el qual ha sofert averies de poca consideració i amb contusions de poca importància el pilot».[381] En canvi, uns dies més tard, el 23, en un altre combat cap a dos quarts de vuit del vespre, i també a les Borges del Camp, un pilot lleial resultà mort i el seu aparell destrossat.[382] Aquest dia, també procedents de combats sobre l'Ebre, aterraren al camp d'aviació de Reus, tocats, un «Katiuska» i un «Xato».[383] Segurament es tracta del «Katiuska» que, tres dies més tard, el 26, sortí de Reus cap a l'aeròdrom de Celrà.[384]

---

[378] *Ídem.*

[379] *Ídem.*

[380] *Ídem.* Vegeu GORT, «Notícia d'alguns atacs...».

[381] BESOLÍ (*et al.*), *Op. cit.*, p. 192; AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s. Aquest pilot, de 18 anys, morí en combat, poques setmanes més tard, sobre l'Ebre.

[382] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[383] BESOLÍ (*et al.*), *Op. cit.*, p. 197.

[384] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

El dia 20, un Heinkel He-111 de la Legió Còndor, probablement tocat per la defensa antiaèria de l'Ebre (també s'ha dit que el va abatre un caça), s'estavellà prop de Reus.[385] Morí el pilot, dos tripulants restaren malferits i un altre fou fet presoner. Tanmateix, la documentació de Reus no ho esmenta. On es diu que va caure un bombarder alemany va ser a l'Hospitalet de l'Infant, a una zona de la platja coneguda com el Jonquet, però en desconeixem la data.[386]

Les falses alarmes eren freqüents. Comentà Teresa Juanpere que en alguna ocasió es va fer córrer que quan sonava l'alarma no era sempre perquè vinguessin els avions, sinó perquè havia de passar alguna columna, o el que fos, que convenia que la gent no veiés.[387]

El 21 d'agost, a Reus, sis Savoia SM-79 tornaren a bombardejar la línia del ferrocarril, però de fet en restà afectada tota la part nord de la població, des de la riera de Miró fins a la carretera de Falset i als afores. Impactaren un total d'unes seixanta bombes (cinquanta d'explosives i deu d'incendiàries), però sortosament sense causar gaires danys, tret de l'estació del Nord, on caigueren vuit bombes i es destruïren quatre vagons de mercaderies que eren buits i altres tants restaren avariats, així com dues vies i el sortidor de proveïment d'aigua. També restà destruït un xalet del carrer de Zorrilla i, en part, l'edifici de «La Industrial Sedera». Quant a les víctimes, només hi hagué un ferit per la metralla, Martí Sabaté, de 67 anys.

La resta de llocs afectats, però sense conseqüències greus, van ser els forns del Soto i del Cabalet, el final de la riera de Miró, l'era del Deume, el mas Fontana, els magatzems de vi del Salvat, el mas Mariné, el Reus Deportiu (on impactaren cinc bombes a l'estadi i una a la piscina), els carrers de Verdaguer i de Zorrilla, el passeig de Mata, els masos de Vilella, de Ramon Fàbregas, de Magí i Planchart, la carretera de Falset i, finalment, el camp obert.[388]

---

[385] Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 194; *Heinkel He 111///Nacional aleman legion condor.*

[386] Tejero, *Recull de les cases antigues de l'Hospitalet de l'Infant*, p. 42. La notícia, tal com la publica, resulta confusa, ja que diu que l'avió, probablement un Heinkel He-111, va ser tocat pels antiaeris durant un bombardeig sobre Tarragona. L'únic He-111 abatut a Tarragona ho va ser el 4 de gener de 1939 i va caure al mar, a tocar de la punta de la Móra (González, *Op. cit.*, p. 131) i un altre He-111 fou tocat per un «Mosca», però sembla que no abatut, el 5 de novembre de 1938 (González, *Op. cit.*. 119; Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 307-308). Afegeix Tejero que, de l'esmentat avió, «en van sortir tres pilots alemanys. Mentre dos dels pilots corrien en direcció a la muntanya, un tercer es va entretindre pegant foc a l'avió amb gasolina i va ser fet presoner pels carrabiners que feien guàrdia a la caserna de la plaça de la Marina. En caure se li va desprendre la roda de darrere, que va ser recollida per Joan Castellví Bargalló, que encara la conserva. Segons Rafel Isern, el nom de l'avió era *Granuja*».

[387] Inf.: Teresa Juanpere, 81 a (1994).

[388] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s. Tanmateix, Mezquida afirma que aquest dia van bombardejar el camp d'aviació, que no consta a la documentació reusenca (Mezquida, *La batalla del Ebro*, p. 105). Segons González, aquest dia, a les onze del matí, es presentaren deu Savoia sobre Tarragona, cinc dels quals la bombardejaren i els cinc restants continuaren cap a Reus per bombardejar l'estació (González, *Op. cit.*, p. 102).

Com passà en moltes altres poblacions, la guerra generà el seu propi llegendari. Una narració, força comuna a diverses poblacions, fa referència al veïnatge d'algun pilot dels avions que atacaven la ciutat. Segons aquesta interpretació, era per això que coneixien les poblacions i sabien on tirar les bombes per fer més mal. En el cas de Reus s'explica que amb els avions franquistes hi anava un conegut falangista, parent dels propietaris del Vapor Nou, Josep M. Fontana, qui, de fet, no va ser mai pilot.[389]

Moltes més persones coincideixen, però, a atribuir a Victor Horn la responsabilitat dels bombardeigs que va patir la ciutat. Així ho fa Marian Roca a les seves memòries:

> «Acabada la guerra, se sabé que en un dels bombarders alemanys que destruïren Reus hi anava un alemany que feia anys vivia al nostre poble i en esclatar la guerra s'incorporà a l'exèrcit del seu país. Als pocs dies de la victòria l'al·ludit alemany es presentà a Reus i amb aire triomfant es passejava pels nostres carrers [...].»[390]

O bé Ramon Ferran:

> «Aquí a Reus, venien a bombardejar perquè el tio aquest, el Horn, o com se digués, era el jefe de la quadrilla del Còndor aquesta, que venia a bombardejar Reus. I ell coneixia Reus. I el meu pare deia que en una reunió que hi era aquest senyor va dir: "—M'haguera agradat arribar i veure un cartell que digués 'aquí existió una ciudad llamada Reus'" [això després de la guerra]. El meu pare deia: "—És un cabró, aquest tio". Jo, abans de la guerra, el veia que venia a passejar amb els gossos, per aquí. I després de la guerra ja anava amb polaines i anava molt disfressat de la SS. I aquest tio vivia aquí a la cantonada del carrer Palosanto amb el carrer Balmes. A la cantonada mateix, vivia dalt al segon pis. Aquest era un alemany que quan hi havia un desfile després de la guerra, ell anava amb aquell *gorro*, plantat dalt a la tribuna.»[391]

Victor Horn arribà a Reus cap al 1922 o 1923 i treballà a una empresa d'exportació de fruits secs. Poc abans de començar la guerra marxà cap Alemanya i tornà el febrer de 1937, desembarcant al Ferrol. En acabar la guerra retornà a Reus i és fama el seu insolent comportament nazi. Hom recorda que tenia una bandera amb la creu gamada penjada al balcó. Morí a Reus el gener del 1948 i

---

[389] Segons explica Fontana a les seves memòries, en tornar a Reus després de l'ocupació, trobà casa seva, al carrer de la Presó, intacte i no només per les bombes, sinó també el mobiliari. Ningú no hi havia entrat en tota la guerra (Fontana, *Los catalanes en la guerra de España*, p. 364). Tot un sarcasme enmig d'una ciutat arruïnada.

[390] Roca, *Records de la meva vida*, p. 41.

[391] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

fou enterrat al Cementiri evangèlic de la ciutat. Se'l considera un fotògraf, perquè les imatges que captà sobre la guerra civil i l'Alemanya nazi són prou conegudes.

Però el suposat veïnatge, de vegades, podia actuar en sentit contrari, com ara a Montbrió del Camp, on es diu que no hi va caure cap bomba perquè el cap que portava l'esquadra de bombarders, descendent del poble, ho impedí: «Perquè allí, lo capità de l'esquadrilla venia descendent de Montbrió. I no volia que a Montbrió n'hi tiressin ni una».[392] Això no va evitar que hom construís un refugi —d'obra i d'uns cinquanta metres de llargada— a la plaça de la Vila.[393] A banda, i com arreu, es feren refugis de trinxera, que podien ser més o menys protegits, com recorda Jaime Folch:

> «I me'n recordo que quan bombardejaven aquí, naltros vam fer una mica de refugi allà al mas....No res, una mica de *sanqueta* [=raseta] aquí, així, i vam posar allò de pins al damunt, i una mica de terra, i ens posàvem a sota. I es veu que los obusos que no petaven dalt queien i naltros sentíem: "Fiiiiiu, bup!". Los senties clar, xiquet, com petaven.»[394]

Una ciutat arrasada

El 26 d'agost, els consellers de la Generalitat Terradellas i Sbert, el secretari de la Presidència, Martí Rouret, altres autoritats i diputats catalans, van fer una ràpida visita a Reus i a Tarragona per comprovar els efectes dels darrers bombardeigs. En la roda de premsa posterior a la visita, Rouret, a més de destacar el coratge de les poblacions afectades –considerant-les el millor exemple de la moral que conserva la rereguarda–, destaca un cop més l'esforç realitzat en la construcció de refugis. Manifesta que el motiu de la visita radica en la voluntat de la Generalitat de donar suport material a ambdues ciutats, però sobretot de conviure unes hores amb els habitants, segons *La Vanguardia*, «tan bárbaramente castigados por los aviadores facciosos y sus aliados extranjeros».[395]

Rovira i Virgili, que fou un dels visitants, publicà el 28 d'agost un article a *La Humanitat* sota el títol «Dues ciutats màrtirs», en el qual deia, entre altres coses, que:

---

392 Arxiu Municipal de Cambrils. Entrevista a Jaime Folch Montlleó (15/11/2009).

393 Pujadó, *Op. cit.*, p. 167.

394 Arxiu Municipal de Cambrils. Entrevista a Jaime Folch Montlleó (15/11/2009).

395 *La Vanguardia*, 28/08/1938.

«És un dolor, un cruel dolor, veure les cases enderrocades, les parets caigudes, els trespols foradats, les runes amuntegades d'entremig de les quals han estat trets els morts i ferits que ja arriben a centenars. I és un conhort comprovar que, a despit del llarg martiri, la vida persisteix, minvada però bategant, en els carrers que mostren, sota el cel del Camp, les cases esbocinades i malmeses.

[...]

En les ciutats d'àrea reduïda, com Reus i com Tarragona, l'obra dels avions criminals és més colpidora i vistent que en una ciutat gran com Barcelona. El cor se us estreny, per exemple, davant aquells barris reusencs on trobeu illes que no tenen cap o quasi cap casa sencera.»

Llavors, a l'agost, també visità Reus Ramon Perera, «probablement admirat per una ciutat que durant la guerra aconsegueix construir refugis per a setze mil persones, pràcticament la meitat de la població»,[396] segurament en un dels seus viatges d'inspecció dels refugis de Catalunya. Com arreu, hi va fer nombroses fotografies per documentar les destrosses provocades pels bombardeigs.[397]

Sembla que no hi hagué cap mes bombardeig sobre la ciutat fins a l'octubre, però no deixaren pas de sonar les alarmes, com el 24 d'agost, que sonaren tres vegades les sirenes al llarg del dia i amb algun moment d'especial tensió, com l'alarma de cap a les nou del matí, quan es presentaren a gran alçada tres avions, la qual cosa va activar l'artilleria antiaèria. Els avions giraren cap a Tarragona i el mar, però poc després tornaven un altre cop sobre Reus, tot i que sense conseqüències a la ciutat.[398] O bé el 2 de setembre, quan cap a dos quarts d'onze del matí, i procedents de l'interior, tres bombarders enemics sobrevolaren Reus, on van ser rebuts pels trets de l'artilleria antiaèria, però sense deixar anar cap bomba, girant després cap a Cambrils, on bombardejaren unes fortificacions que s'estaven construint als afores, a la riera de Riudecanyes.[399] Al vespre, un hidroavió bombardejava entre Cambrils i l'Hospitalet de l'Infant. Aquesta població registrà bombardeigs –sempre a càrrec d'un hidroavió– la nit del dia 23 d'agost i del 4 de setembre, i Cambrils en sumà un altre més al vespre del dia 9 de setembre. En aquesta ocasió consta que els cambrilencs es pogueren defensar amb foc de metralladora. Tot i així, van caure de vuit a deu bombes al voltant de l'estació i al mar.[400]

---

396 ARMENGOU-BELIS, *Ramon Perera*, p. 77. Aquests autors es queden molt curts a l'hora de valorar la capacitat total dels refugis reusencs.

397 *Fem memòria...*, p. 147-152.

398 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

399 *Ídem*; GORT, «Notícia d'alguns atacs».

400 *Ídem*.

Els carrers de Sant Vicenç i de Sant Miquel van patir en diverses ocasions els efectes dels bombardeigs. La imatge correspon a les cases números 6-10 del carrer de Sant Vicenç, totalment destruïdes. La casa d'Antoni Gaudí, que es veu a la banda esquerra, se salvà per ben poc, tot i que restà malmesa. Fotografia: Agustí Centelles.

Com s'ha dit, el pas dels avions sobre la ciutat en qualsevol cas era continu, perquè el camp d'aviació de Reus, com el de Valls –que eren els més propers al front de l'Ebre–, així com també els de la resta del sector, mantenia una gran activitat. De fet, el cel del Camp de Tarragona, com el del Priorat i el de la Ribera, s'havia convertit en camp de batalla aèria. Els avions, de vegades, tornaven del combat en males condicions, tal com hem tingut ocasió de veure i com és també el cas del 6 de setembre, quan, a dos quarts de vuit del vespre, un «Mosca» intentà aterrar: «ha donat diferents vols de campana destrozant [sic] l'aparell i resultant ferit el pilot», sortosament, però, en aquest cas «sense però que ho hagi estat de gravetat per quant no hi ha cap perill per la seva vida». Tot i així, al primer moment s'hi presentà una ambulància procedent de Reus.[401]

També se sap que el 13 de setembre hi ha uns altres aterratges d'urgència al camp de Reus: el CM-138. amb el pilot ferit, i, procedent d'aquest mateix combat, el «Xato» CA-103, també amb danys.[402]

Tota una activitat i un perill constant que obligaven tothom a continuar prenent precaucions en haver-se de moure per la ciutat. Una bona mostra, la forneix Xavier Amorós en comentar el recorregut urbà que li marcaren els seus pares per anar a examinar-se a l'Institut aquest mes de setembre:

> «Per als pares, el que comptava a més de l'examen, en aquell moment, era la integritat física. Per anar fins a l'Institut a examinar-me tot estava calculat: baixaria corrent, pel dret, fins a l'estació del Nord, dotada de grans refugis; d'allí passaria, ja sense córrer, a l'esplanada de l'explaça de les casernes, plena també de refugis; enfilaria el carrer de Llovera, amb refugis a un cap i a l'altre i pocs metres de recorregut al descobert; passaria la plaça de Prim, amb els refugis més importants de Reus, d'allí al portal de Jesús, i del portal de Jesús a l'Institut, ben proveït també de refugis. Cap perill, doncs, perquè ara ja avisaven amb oportunitat: les alarmes sonaven amb temps per amagar-se i no era de preveure cap desgràcia.»[403]

És, si més no, interessant la darrera observació. S'havien millorat els sistemes per detectar a temps l'aviació enemiga: les alarmes sonaven amb temps suficient i malgrat que moltes vegades no es pogués evitar el bombardeig, sí que ajudava perquè no hi haguessin tantes desgràcies. Altrament, ja hi havia prou refugis per encabir la pràctica totalitat de la població, sobretot tenint present que bona part del veïnat, aleshores, vivia en masos i cabanes de tros, sovint propers al nucli urbà –indrets on també sovintejaven els refugis antiaeris–, o bé

---

401 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

402 Besolí (*et al.*). *Op. cit.*, p. 228-229.

403 Amorós, *El camí dels morts*, p. 105-106.

havia marxat als pobles de la rodalia, on arreu les cases encabien el doble o més dels seus residents habituals. Eren els «refugiats de les bombes». Alguns dels nostres informants de poblacions properes a Reus diferencien clarament entre els primers grups de refugiats, procedents d'altres indrets de l'Estat, que s'allotjaven en cases i masos confiscats pels comitès o consells municipals, i l'onada de «refugiats de les bombes», que inundà literalment alguns pobles, omplint cases de familiars o coneguts i qualsevol habitacle del terme, a cops en condicions molt precàries.

En aquest moment les obres dels refugis eren molt avançades o bé ja deixades per enllestides, tal com es constata a la reunió del consell municipal del 20 de juliol, quan «el conseller-regidor Olesti diu que els refugis s'estan acabant, i creu s'hauria de despedir [sic] gent que podria ser empleada en la construcció de clavegueres quals projectes estan ja aprovats».[404]

Tot i així, hom en continuava construint, com mostra una petició del Sindicat Agrícola a la Junta de Defensa Passiva, el 13 de setembre:[405]

> «Havent acabat els treballs de construcció de la boca de refugi, situada al carrer de Sant Francesc, amb la col·laboració del veïnat i d'aquest Sindicat Agrícola, us adressem [sic] la present per sol·licitar tingueu a bé donar les ordres pertinents per tal de procedir a la construcció de les escales, tota vegada que es tracta d'un refugi públic i que pel seu estat necessita ésser posat en condicions de seguretat.»

En aquest cas es tractava d'una nova boca –oberta pel veïnat– que conduïa al refugi de la plaça d'Hèrcules. Igualment, hom pensava a millorar els refugis escolars i, a més, temia la possibilitat d'atacs amb gasos verinosos. Prova d'això és la petició que presentà la Comissió de Cultura de l'Ajuntament el 12 de setembre:

> «Atès que els refugis dels grups escolars i establiment d'Assistència Social necessiten el seu complement de portes per a la seva major perfecció, baix tots els aspectes, d'higiene, seguretat i demés.
> Atès que es fa també necessari per a l'esmentat complement el disposar de caretes per al cas de bombardeig amb gasos.
> Té a bé proposar a la [Comissió] de Govern l'adopció de l'acord següent:
> Que siguin completats els refugis dels grups escolars i dels establiments d'Assistència Social, amb portes i mitjançant l'adquisició de caretes.»[406]

---

404 AHMR, Actes, 20/07/1938.
405 AHMR, Lligall «varis assumptes 1937-1939», p. s.
406 *Ídem.*

La temença de l'ús dels gasos letals, malgrat que no es van arribar a emprar en tota la guerra, sembla que era prou fonamentada. Era un risc per al qual els refugis de Reus no podien protegir, tret, segons es diu, del que hi havia a la fàbrica d'avions.

Igualment, es continuava treballant en la construcció de refugis en altres poblacions del Camp. Si més no és el cas de les Borges del Camp, on revestiren les galeries amb volta de formigó d'un dels refugis –en tenien almenys tres a l'interior de la població– cap a finals de setembre.[407] O bé el de Riudecanyes, on iniciaren la construcció de dos refugis al mes d'agost i sembla que no els arribaren a enllestir.[408]

La batalla aèria es continuava vivint intensament. El 3 d'octubre, un caça, el «Mosca» CM-263, aterrà de manera violenta a un quilòmetre de la carretera de Reus al Morell.[409] Potser va ser aquest l'aparell que van veure caure des d'Almoster, perquè segons ens van comentar, sense poder recordar la data, observaren la caiguda d'un avió a prop del camp d'aviació. També l'endemà al matí, el «Katiuska» BK 23, tocat per l'artilleria enemiga en bombardejar l'aeròdrom de la Sènia, hagué de fer un aterratge forçós al camp de Reus i, a la tarda, a causa d'un altre combat, aquest cop esdevingut entre la Figuera i Móra, s'estavellà un caça entre Riudecols i les Borges, el «Mosca» CM-197, i morí el seu pilot, el sergent Enric Pérez Tébar. Des de Reus s'hi traslladà immediatament una ambulància en servei d'auxili, però no pogué fer res més pel pilot que portar el seu cos directament al Cementiri.[410]

El dia següent, 5 d'octubre, Reus patí un altre bombardeig. Guix, en aquest cas, no concreta l'hora, però diu que hi hagué un mort. Va ser entre dos i tres quarts de vuit del matí sobre el camp d'aviació, però les bombes van caure per tot l'espai comprès des de la Canonja fins, almenys, als Horts de Miró, on quedà una bomba sense explotar que, després, al migdia, fou retirada pels bombers de Reus.[411] L'agressió, un cop més, anà a càrrec dels aparells italians de la Legionària, que també atacà l'aeròdrom del Pla de Santa Maria.[412]

Xavier Amorós, sense precisar-ne la data, però situant-lo a la tardor, esmenta l'explosió d'una bomba a la plaça de Prim. Ell ho va viure de prop,

---

[407] La data en aquest cas ve determinada perquè usaren diaris per fer l'encofrat de les voltes de formigó. Aquests diaris encara es conserven al seu lloc i permeten datar l'obra. Pujadó en documenta tres: a la plaça de l'Església, a la plaça de la Font i a les escales de Cal Milionari (Pujadó, *Op. cit.*, p. 167).

[408] Pujadó, *Op. cit.*, p. 172. Eren al carrer del Dimarts i a la plaça de l'Església.

[409] Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 260.

[410] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.; Registre Cementiri, p. 28; Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 262-263. Segons aquest autor, el «Mosca» anava tocat pels impactes de l'enemic quan un segon caça alemany el rematà.

[411] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[412] Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 263.

entaforat al refugi de les Amèriques –al palau Bofarull–, i després sortí a la plaça a veure què havia passat. Llavors va veure l'única víctima mortal que havia produït aquesta bomba. Era en mig de la plaça i estava cobert per una persiana que havia saltat des d'algun balcó, però el va conèixer, era l'amo de La Confiança, una pastisseria situada gairebé davant del Solsis, a la plaça, a la banda del carrer de Llovera. Era una pastisseria que, a aquestes alçades de la guerra i per falta de matèries primes, ja no podia fer ni vendre pastissos, i com que hom se les havia d'enginyar com fos per sobreviure, llavors venia raspalls i altres productes que, evidentment, no tenien res a veure amb la feina de pastisser:

> «En un bombardeig de la tardor del 1938, a mig matí una bomba que pesava un quart de tona esclatà quasi al mig de la plaça, sobre les rajoles del centre. Els refugis, a sota mateix, eren plens, atapeïts de personal esgarrifat. L'explosió, en produir-se sobre una superfície llisa i dura, va arrasar tot el que hi havia al voltant i va sacsejar poderosament els edificis de la vora. Va rebatre tot el mobiliari del Cafè París, i va estavellar el del Bar Solsis contra la paret del fons de l'establiment. Però, com dèiem, els refugis estaven farcits de personal i a ningú dels que s'hi refugiaven li va passar res. Només van sentir amb molta intensitat l'ona expansiva, però sense sofrir cap dany. Des d'aquell dia, la gent va confiar plenament en els refugis, cosa que abans no succeïa.»[413]

La darrera afirmació, sobre la confiança de la gent en els refugis, hem vist més amunt com Miquel Serra ho situava al mes de març, quan es diu que van caure dues bombes sobre la plaça, i això fa pensar que aquesta descripció d'Amorós podria respondre també a aquell moment, però la situem aquí (amb totes les reserves, perquè no en tenim cap constància documental que ens ho permeti afirmar) perquè Amorós ho situa a la tardor i perquè afirma ser ell mateix al refugi proper, i Amorós, com hem vist, no tornà de Pradell fins a finals de juliol i no podia viure de prop el bombardeig de març.

Llavors l'operació d'extracció de bombes sense explotar va durar alguns dies. Així, el matí del dia 8 els bombers en retiraven una al mas dels Ossos, a la partida de Rojals; els dies 10 i 11 n'extreien una o dues al mas de l'Escardó, a la partida del Vilar; i encara el dia 12 en treien dels Horts de Miró.

L'extracció i desactivament de bombes va ser una tasca encomanada als bombers que realitzaren al llarg de la guerra no només a Reus, sinó també, com hem vist, a altres poblacions de la rodalia i fins de vegades en llocs més llunyans.[414] També se'n continuaven extraient a l'interior de la ciutat, com és el

---

[413] Amorós, *Històries de la plaça de Prim*, p. 24. Completada la informació per testimoni oral el 2010.

[414] Com és el cas de Flix, que el 26 de setembre de 1937 demanà ajut per treure unes bombes. AHMR, Lligall «varis assumptes 1937-1939», p. s.

cas del carrer de Verdaguer, els dies 4 i 5 d'octubre, o bé d'altres més endavant, per bé que se'n desconeix el lloc, els dies 27, 29 i 31 d'octubre i el 4 de novembre. Com hem vist, després els explosius es traslladaven al camp d'aviació i les bombes que calia fer esclatar les portaven a la pedrera del Còbic.

No hi hagué cap més bombardeig a Reus fins al 5 de novembre. Mentrestant, però, continuaren les alarmes gairebé diàriament. N'hi hagué, almenys, els dies 8, 9, 10, 13, 14, 15, 18, 21, 22 i 30 d'octubre, l'1 de novembre per dues vegades, i després, de nou, el 2, 4 i 5 de novembre, aquest darrer dia per quatre vegades.

El dia 8 d'octubre, cap a tres quarts de dues, passaren deu bombarders Savoia a una alçada d'uns tres-mil cinc-cents metres en direcció a Tarragona, on bombardejaren. La Defensa Passiva de Reus avisà de la presència enemiga a Tarragona, on es donà immediatament l'alarma.[415] L'endemà, dia 9, hi hagué tres alarmes, dues de les quals al migdia amb menys d'una hora de diferència. En ambdues ocasions l'alarma durà un quart d'hora. La tercera va ser entre un quart i dos de dotze de la nit, provocada per un hidroavió que bombardejà Cambrils, amb danys però sense víctimes.[416] El dia 13 bombardejaren Tarragona i una vegada més s'enlairaren els caces del camp de Reus.[417] El dia 21 hi hagué un ferit, probablement per accident, al refugi del Mercadal, ja que el traslladaren des de l'ajuntament a l'Hospital, a la Selva del Camp, uns minuts després de finalitzar l'alarma.[418] El 22, cap a les deu del matí, es detectà la presència de l'aviació enemiga sobre Torredembarra anant en direcció cap a Tarragona. Els tallaren el pas els caces del camp de Reus, que frustraren l'atac.[419]

El 2 de novembre, cap a les quatre de la tarda, set aparells enemics bombardejaren les proximitats de l'estació de Marçà, i, cap a les nou del vespre, els voltants de Vila-seca,[420] i també a Tarragona. El dia 5 hi ha bombardeigs a Vila-seca, a Cambrils i a Tarragona.[421]

Les persones que havien de ser a Reus, doncs, malgrat que aquells dies no hi hagués bombardeigs sobre la ciutat, seguiren vivint en un estat d'angoixa permanent.

Així mateix, continuaven els treballs de desenrunament, d'enderrocament de parets en perill i de reconeixement de les cases afectades, alguna de les quals acabaven enrunant-se, com el 27 d'octubre, que s'enrunà el primer pis d'una casa del carrer de Sant Carles i Sant Josep i va caldre apuntalar-ne la resta. L'equip

---

415 Fernàndez-Virgili, *Paraules de guerra*, p. 60-61.

416 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.; Fernàndez-Virgili, *Op. cit.*, p. 61.

417 Salvador, *Op. cit.*, p. 251.

418 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

419 González, *Op. cit.*, p. 115.

420 Fernàndez-Virgili, *Op. cit.*, p. 62.

421 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 250.

de Defensa Passiva comptava amb tècnics que després de cada bombardeig –i sempre que calia– recorrien els carrers sinistrats i determinaven l'actuació immediata, com ara l'enderroc de les parets posades en perill o bé l'apuntalament.

També es feien treballs de millora de la seguretat; així, entre el 13 i el 18 d'octubre els bombers van estar treballant en la instal·lació d'una sirena al campanar; o bé el dia 27, que van fer un reconeixement als refugis de la ciutat, i a continuació, el 29, desguassaren el refugi de la plaça d'Hèrcules, i després, el 2 de novembre el del carrer de Sardà, i encara el 5 el del mas Quer.[422]

Aleshores la destrucció que patia la ciutat era molt gran i, entre altres, les dades que publicava la premsa ho corroboren: segons deia *La Vanguardia*, fins al 31 d'octubre de 1938 Reus havia patit cinquanta-set atacs, durant els quals l'enemic havia deixat caure sobre la ciutat un total de dues mil cinquanta-vuit bombes de cinquanta a cent quilos, que havien produït dos-cents vint-i-set morts i tres-cents vuitanta-un ferits, destruint en total quatre-cents trenta-un edificis, entre els quals el Centre de Lectura, el Teatre Bartrina i dues escoles nacionals.[423]

Es tracta d'unes xifres, però, que cal acollir amb reserves perquè no lliguen ben bé amb allò que avui en sabem. Pel que fa a les escoles «nacionals», resultaren afectades les de «Prat de la Riba», de «Pompeu Fabra» i de «Rubió i Ors», per bé que cap patí un impacte directe.[424] Altres escoles també resultaren perjudicades, com ara la de «La Presentació».

El tren de Sant Vicenç de Calders

Un dels objectius de l'enemic era la destrucció de les comunicacions. És per això que les estacions del ferrocarril i les vies van ser atacades reiteradament pels aparells de gran bombardeig –a Reus en tenim prou exemples–, així com també pels hidroavions, que es dedicaven –entre altres objectius de desgast, destrucció i desmoralització de la rereguarda– a atacar sistemàticament els trens que circulaven per la costa, com ara a l'Hospitalet de l'Infant, on (segons aporta Tejero, sense concretar la data ni el tipus d'aparell agressor) destruïren un tren que circulava per la partida del Vedat del Marquès. Això, diu, va fer que la gent marxés del nucli de població i s'escampés per les casetes dels trossos, sobretot a les nits, o bé s'amagués als diversos refugis (tant coves naturals com galeries).[425] O bé com és el cas del 25 d'agost, quan un tren procedent de Barcelona que es dirigia a Reus fou metrallat a les tres de la matinada:

---

422 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

423 *La Vanguardia*, 09/12/1938.

424 AHMR, «Refugis entrades patis grups escolars».

425 Tejero, *Op. cit.*, p. 41-42.

«Ens ha estat comunicat que el tren procedent de Barcelona ha estat ametrallat per l'aviació enemiga entre Sitges i Vallcarca, pel qual motiu ha fet la seva arribada a Reus amb tres hores de retard per quant ha tingut de passar-les dins d'un túnel per salvaguardar-se de la metralla enemiga.»[426]

En aquesta ocasió els salvà la proximitat dels túnels. No hi hagué tanta sort, però, el 8 d'octubre a Sant Vicenç de Calders –un lloc també reiteradament atacat–, on un Heinkel He-59 abocà sis bombes sobre l'estació en el moment que hi havia aturat el tren de Reus a Barcelona que transportava més de mil cinc-cents passatgers. Les bombes no encertaren de ple el tren, però la metralla causà estralls entre els ocupants dels quatre primers vagons. El resultat va ser una trentena de morts i vuitanta o més de cent ferits, segons la font. Es tracta de l'atac més sagnant fet per un sol «Isidro» al llarg de tota la guerra.

Immediatament es posaren en marxa els equips de rescat i les ambulàncies disponibles tant a Reus com a Tarragona. Pel que fa a Reus, hi van anar dues ambulàncies amb el cap de serveis i set bombers.[427] Es van traslladar els ferits als hospitals de Tarragona, Vilafranca del Penedès i Barcelona, mentre que la resta dels passatgers arribaren a Barcelona traslladats amb camions del cos de carrabiners.[428]

En la seva tasca d'escomesa constant de les línies de comunicació de la costa, aquella nit els Heinkel He-59 –n'hi havia dos en vol– també deixaren caure algunes bombes a l'Ametlla, Cambrils, el coll de Balaguer (on hi havia una bateria) i Tarragona.[429]

---

[426] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[427] *Ídem*.

[428] Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 95; González, *Op. cit.*, p. 109; Fernàndez-Virgili, *Op. cit.*, p. 61-62; Permuy-O'Donnell, *Op. cit.*, p. 133,

[429] González, *Op. cit.*, p. 109.

La darrera etapa de la guerra al Camp

Als primers dies de novembre hi ha encara durs combats aeris sobre l'Ebre, estenent-se sobre el Priorat i el Camp. L'1 de novembre, la lluita es diu que es desenvolupà entre Móra i Ascó i que, segons Besolí, fou d'una magnitud mai vista fins al moment.[430] Aquest dia sembla que fou abatut sobre la Figuera un altre aparell enemic, aquest cop italià, un Fiat Cr-32.[431] L'endemà, dia 2, a la tarda, sobre l'Ebre hi hagué un combat on intervingueren més d'un centenar d'aparells entre els dos bàndols. Es va perdre el «Mosca» CM-264, que va caure al Molar.[432] El dia 3, el pilot alemany Werner Mölders –considerat el millor «as» de la Legió Còndor– s'atribuí haver abatut un «Mosca» sobre la zona del Molar,[433] que deu ser el CM-258 que va caure al Masroig. Al mateix combat sembla que va caure un Messerschmitt Bf-109, del qual es diu que, en ser tocat prop de la costa de Cambrils, literalment, es va desmuntar a l'aire.[434]

A partir del mes de novembre s'incrementà arreu la presència de les aviacions peninsulars (Legió italiana, Legió Còndor, Brigada Hispana) mentre que es reduí relativament l'acció de l'aviació italiana procedent de Mallorca, i es mantingué l'actuació de la Legió Còndor des de Pollença. En tenim una primera mostra amb els bombardeigs del 5 de novembre, quan, cap a la una de la tarda, es presentaren setanta-sis aparells que bombardejaren simultàniament els diferents camps d'aviació –Reus, Valls i altres–, tot i que trobaren una certa resistència en sortir-los-hi al pas els caces lleials i hi hagué alguns combats.

Fou un atac molt dur als aeròdroms. El matí d'aquest dia, l'aviació republicana havia actuat pràcticament sense resistència sobre el front de l'Ebre, però a primera hora de la tarda trenta Heinkel He-111 i dos Dornier Do-17 de la Legió Còndor atacaren els aeròdroms de Reus i de Valls, mentre que la Legionària italiana –peninsular– atacava Pacs i el Pla del Penedès, la Brigada Hispana, els Monjos i el Vendrell, i la Legió italiana de les Balears, Cardedéu i Celrà.[435]

---

430 Besolí (*et al.*). *Op. cit.*, p. 298-299.
431 usuarios.lycos.es/.../fi1564 htm.
432 Besolí (*et al.*). *Op. cit.*, p. 300-301.
433 *Werner «Vati» Mölders*. A: www.luftwaffe.c2/molders.html
434 Besolí (*et al.*). *Op. cit.*, p. 302.
435 *Ídem*, p. 306.

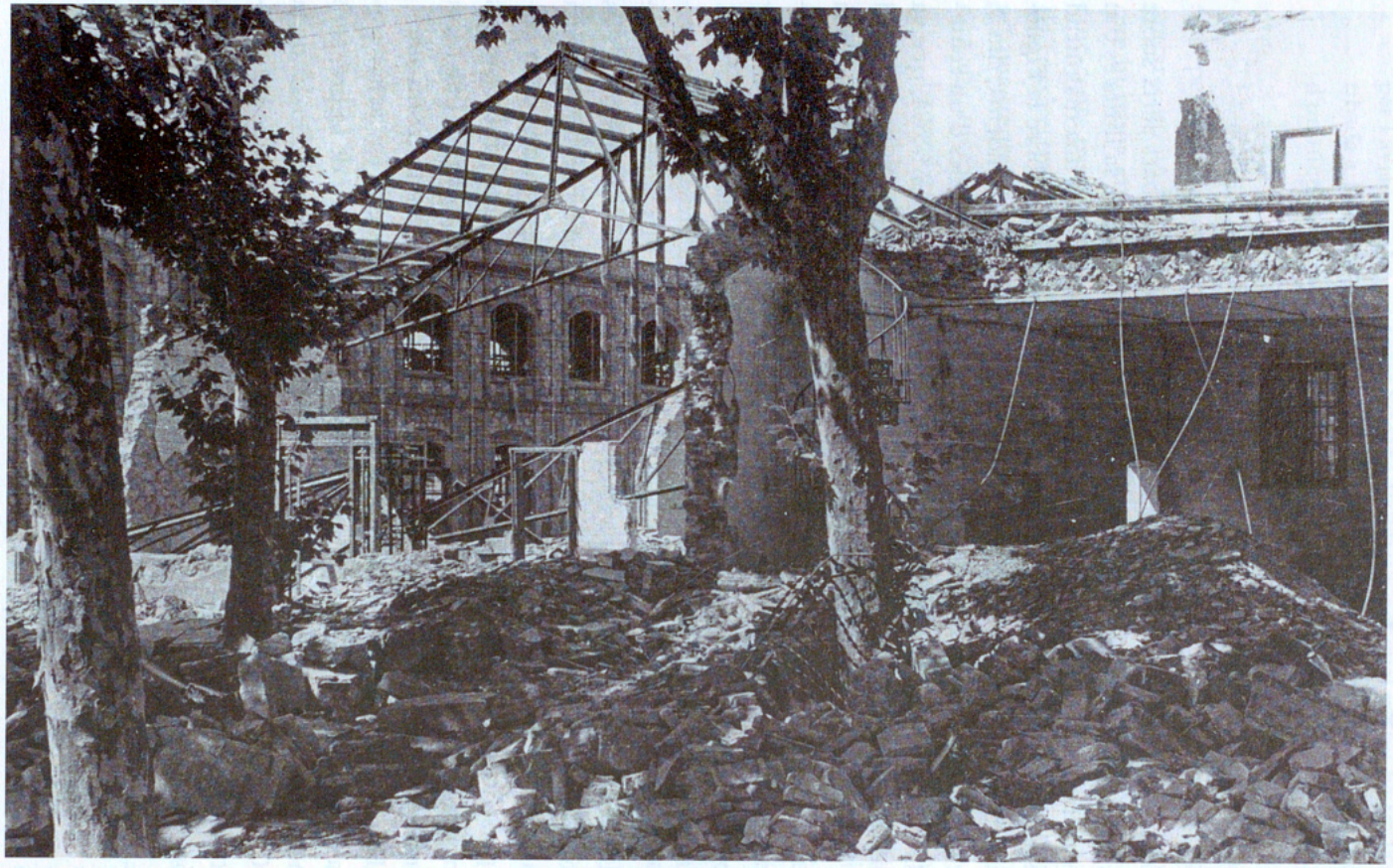

La zona nord, compresa entre el carrer de Sant Joan i les dues estacions de ferrocarril, fou durament castigada al llarg del període. La imatge, de l'estiu de 1938, correspon a un magatzem destruït, a la cantonada del passeig de Sunyer amb el carrer de Verdaguer. Fotografia: Agustí Centelles.

Segons l'informe que envià aquell dia a Barcelona la Junta de Defensa Passiva de Reus, l'atac el farien cinquanta bombarders: «50 Trimotors Junkers, Savoia i Heinkel han bombardejat els contorns de Valls, Reus, Pla de Cabra, Sta. Oliva, Arbós i Pacs».[436]

Aquest dia a Reus hi hagué quatre alarmes, dues de les quals de notable durada. La primera, que correspon al bombardeig del camp d'aviació, fou d'una hora, de les 12.55 a les 13.55, mentre que la segona encara fou més llarga, de les 16.28 a les 17.45.[437] Correspon al moment que hi hagué un altre bombardeig, aquest cop, però, sobre Tarragona, Cambrils i Vilanova d'Escornalbou.

Segons un comunicat de defensa passiva que transcriuen Fernàndez i Virgili, «A Reus han bombardejat intensament els contorns de la població, on han llançat unes 150 bombes de 50 a 100 Kg., entre elles algunes d'incendiàries». Contràriament al que diuen les fonts locals, però, afegeixen que «no hi ha víctimes ni danys».[438]

Perquè n'hi hagué de danys. El bombardeig a Reus ocasionà, almenys, un mort. Era un mecànic del camp d'aviació. Quant a danys materials, n'hi hagué fins al punt de deixar l'aeròdrom, si més no de moment, inutilitzat. Segons Íñiguez, a Reus caurien unes dues-centes bombes:

> «Reus, donada la gran quantitat de bombes caigudes, haurà de ser evacuat i haurà de traslladar els seus avions a altres camps, mentre s'omplien i es tapaven els embuts provocats a la pista.»[439]

El bombardeig al camp d'aviació, a més d'un gran nombre d'embuts sobre la pista, va provocar algun incendi prou gros, perquè s'hi hagueren de traslladar tres cotxes de bombers amb vint-i-quatre números i s'hi estigueren treballant durant més de tres hores, des d'un quart de dues fins a dos quarts de cinc de la tarda. També havien de caure bombes al redós del camp i, com a mínim, fins a la rodalia immediata al nucli de població, com mostra el cas del mas de Figuerola –cap a l'actual avinguda de Sant Bernat Calbó–,[440] on si més no aquell dia els bombers s'hi van presentar per desactivar-ne una que no havia explotat.[441]

El mateix dia, a les cinc, vint-i-vuit bombarders Heinkel He-111, escortats per dotze caces Messerschmitt Bf-109 de la Legió Còndor, abocaven trescentes bombes sobre Tarragona. Aquests mateixos avions també bombardejaren Cambrils i Vilanova d'Escornalbou, esmentat suara. Novament s'hi presentà

---

436 Íñiguez, *Op. cit.*, p. 86.
437 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.
438 Fernàndez-Virgili, *Op. cit.*, p. 63.
439 Íñiguez, *Op. cit.*, p. 116-117.
440 Amigó, *Op. cit.*, p. 232.
441 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

l'aviació lleial: un Heinkel va ser avariat i un Messerschmitt, abatut. Finalment, a la nit aparegueren els Heinkel He-59, com sempre, de manera individual.[442]

Segons publiquen Fernàndez i Virgili, el bombardeig de la tarda el farien vint-i-nou aparells Fiat, acompanyats per caces Messerschmitt, «que han entaulat combat amb l'aviació lleial, a l'alçada de Reus (Segons informa D.C.A. ha estat tocat un dels aparells enemics)».[443] Des de Reus sortí un equip de salvament cap a Vilanova d'Escornalbou, on es deia que havien caigut de sis a vuit bombes. Aquest dia també es bombardejà Vila-seca.

Són, en conjunt, dues onades de bombarders sobre el Camp d'unes dimensions fins llavors mai vistes aquí.

L'endemà, dia 6, Reus patí quatre alarmes i s'hi presentà la Legió Còndor, tal com diu el comunicat de guerra enemic:

> «La Legión Cóndor bombardea con gran eficacia la estación de Reus y el aeródromo de Villalonga, interviniendo 29 aparatos de gran bombardeo, una patrulla de bombardeo ligero y la caza protectora que combatió con cuatro 'chatos' atacantes y derribó a dos de ellos.»[444]

Per a l'enemic, com es veu al comunicat, els «atacants» eren els «Xatos» –que defensaven el territori– i no pas ells, que eren els agressors. En opinió d'Íñiguez, l'actuació dels caces republicans evità que bombardegessin el camp de Valls:

> «Durant la jornada l'aviació franquista intentaria tornar a atacar el camp de Valls. Les patrulles d'avions allí destacades s'enlairaren, fent desistir d'aquest intent els aparells enemics, que canviaren de rumb i llançarien les bombes al camp de Vilallonga.»[445]

Per part de la Legió Còndor, es tractava novament dels bombarders Heinkel He-111, els caces Messerschmitt Bf-109, als quals s'hi afegí «una patrulla de bombardeo ligero», és a dir, el Junkers Ju-87, el malauradament famós «Stuka», que tant de mal va fer durant la II Guerra Mundial i que fou experimentat durant la Guerra Civil, entre altres llocs a la batalla de l'Ebre. Segons González, era la primera vegada que aquests aparells feien acte de presència sobre el Camp de Tarragona.[446]

---

[442] González, *Op. cit.*, p. 117-119; Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 99-100; Infiesta, *Op. cit.*, vol. II, p. 131-134; Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 307-308.

[443] Fernàndez-Virgili, *Op. cit.*, p. 64. També, per a la descripció dels combats aeris, Besolí (*et al.*) *Op. cit.*, p. 307-308.

[444] Infiesta, *Op. cit.*, p. 134.

[445] Íñiguez, *Op. cit.*, p. 117.

[446] González, *Op. cit.*, p. 120.

Cal destacar encara com l'aviació lleial continuava lluitant per la defensa de l'espai aeri malgrat l'evident inferioritat. Igualment com continuava combatent a l'Ebre, tal com assenyalen, aquest mateix dia, els comunicats de guerra de les dues bandes. Segons Besolí, el combat amb els caces va ser a l'alçada del cap de Salou, d'on un bombarder enemic sortí tocat i es va perdre un «Xato».[447]

En aquest cas, a Reus, a més de l'estació, o estacions, perquè afectà ambdues, se sap que les bombes caigueren per tota la rodalia i, entre altres, n'esclataren al carrer Ample, una de les quals en mig del carrer, i una altra al carrer de Colom, on malmeteren almenys dues cases. Els serveis de defensa passiva hagueren de treballar per desenrunar algunes cases al carrer Ample i al passeig de Mata. Hi hagué diversos ferits que foren traslladats a l'hospital base, situat a l'Institut Pere Mata. Als dies següents, com veurem més endavant, continuaren els treballs de recollida de bombes i desenrunament.

Segons González –que no esmenta el bombardeig a l'interior de la ciutat–, bombardejarien els camps d'aviació de Reus i de la Pineda, i les carreteres de Reus a Tarragona i la de València a l'alçada del pont del Francolí.[448] Sigui com sigui, sembla que també van caure bombes al mas Quer, al camí de Salou, i a més aquest dia els bombers de Reus també es traslladaren a Salou per extreure una altra bomba.[449]

Després del 6 de novembre, malgrat que continuaren les alarmes, com ara l'endemà mateix, dia 7, que n'hi hagué tres;[450] posem per cas, quan a tres quarts de deu un Dornier Do-17 de la Legió Còndor evolucionà sobre Reus sense bombardejar (però sí que deixà anar una bomba sobre Tarragona). Aquest aparell fou interceptat i tocat per un caça lleial, portat pel tinent Francesc Tarazona. A les seves memòries, aquest pilot detallà el combat i com començà a disparar quan era sobre Reus. Molt tocat, i almenys amb el metrallador mort, l'aparell enemic pogué escapar més enllà de l'Ebre.[451] A diferència de Tarragona o de Cambrils, a Reus sembla que ja no hi hagué cap més bombardeig fins al 20 de desembre, ja poc abans de l'inici de la campanya d'ocupació de Catalunya.

Aquests bombardeigs devien deixar força artefactes sense explotar, ja que els dies següents els bombers treballaren en la seva extracció: el dia 7, al carrer Ample i a l'estació dels directes; els dies 8, 9 i 10, en diversos llocs sense especificar i treballaren a la casa «Fills de J. Sabater»; el dia 11, treien bombes al mas Quer –on hi havia l'internat infantil–; aquest mateix dia, així com el 12 i el 14, van retirar bombes a les cases Freixa i Amigó; el 14, a més, també en van

---

447 Besolí (*et al.*), *Op. cit.*, p. 308-309.

448 González, *Op. cit.*, p. 120; Solé i Villarroya no ho esmenten (Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 100).

449 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

450 *Ídem.*

451 González, *Op. cit.*, p. 121. Les memòries de Tarazona es van publicar el 1968 i després el 1974: Tarazona, *Yo fuí piloto de caza rojo*.

treure del mas Fontana i de l'estació del Nord; el 15 treien una altra bomba a la casa Vídua Pinsà; el 16, els bombers treballaren en el desguàs del refugi del mas Quer, i el del mas Lozano; el 17, treien una bomba de cal Rofes, i encara els dies 19, 21, 24 i 25, van treure bombes del mas Segimon.[452]

Aquells dies, el Teatre Fortuny oferia la que seria l'última programació de cinema abans de l'ocupació franquista. La pel·lícula era *Historia de dos ciudades*, de Jack Conway (1935), una adaptació de la novel·la de Charles Dickens, interpretada per Ronald Colman. Era encara una espurna de normalitat per a una població que ja només esperava el final de tanta destrucció. Tot i que s'anunciava la continuïtat de la programació per a la setmana següent, probablement, ja no s'arribà a projectar.

El dia 25 hi hagué una alarma al matí, sense conseqüències a Reus, i a primera hora de la tarda els bombers anaren a Cambrils per extreure bombes. A la tarda hi hagué un accidentat –no es diu el tipus d'accident– a les bateries i l'hagueren de portar a l'Hospital.[453]

Les alarmes continuaven i les sirenes sonaven gairebé diàriament, i algun dia vàries vegades, com el 16 de desembre, que n'hi hagué tres. Un cas a banda va ser el del Perelló, que va ser bombardejat tres dies seguits, el 15, 16 i 17 de desembre, volant els bombarders a poca alçada. Hom ha parlat en aquest cas (com també va fer amb Falset, al juliol) de «la Guernica catalana», perquè la destrucció fou impressionant. En canvi, en aquest cas el nombre de víctimes mortals fou baix perquè la població havia fugit.[454] Al matí del dia 15 sortí de Reus un cotxe en auxili de les víctimes del Perelló.[455]

Segons anota Guix, la darrera vegada que les bombes explotaren a la zona de l'estació del Nord –i al Reus Deportiu– va ser el 20 de desembre, cap a tres quarts de deu del matí. Al mateix temps també atacaren la zona sud de la ciutat, a l'hort d'Olives, on hi havia la bateria antiaèria i on encertaren el polvorí de la DECA. Les bombes arribaren, almenys, fins al camí de Salou, on malmeteren una casa. Pel que fa a les víctimes, hi hagué quatre morts.

Solé i Villarroya concreten que les bombes afectaren l'estació del Nord, la Cooperativa de Boters, l'estació del carrilet a Salou, el camí de Salou, el passeig de Mata, el carrer del Dr. Robert, el Reus Deportiu, el mas Fontana, el camí de Tarragona, la fàbrica del Gas, la rambla del Gasòmetre i el camp d'aviació.[456] Afegim que potser també, almenys, al carrer de Sant Vicenç.

---

452 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

453 *Ídem.*

454 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 106; Infiesta, *Op. cit.*, v. II, p. 142-144.

455 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

456 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 108.

Novament es tractà d'una gran concentració de bombarders, protegits per caces. El cel del Camp es cobrí, segons publica Mezquida,[457] d'un núvol d'avions, que identifica amb les onades de bombarders que atacaren les estacions de Reus i Tarragona, així com els camps d'aviació de Reus i de Vilallonga. Del bombardeig d'aquest darrer camp –una pista ubicada a la partida de la Montoliva–, en fou testimoni Isidre Fonts, que aleshores tenia 7 anys i es trobava en un mas proper:

> «Quan el pare va anar cap a la guerra, que li va tocar, nosaltres vam anar a viure amb els pares de la mare. Era prop del camí de Tarragona, tirant molt avall, i era prop d'on estaven construint el camp d'aviació de la Montoliva. Llavors jo recordo perfectament que vaig viure el bombardeig del camp d'aviació aquest. Que hi va haver morts, segons sembla. Jo recordo, com a anècdota, que era un crio.
> Al mas havíem començat a fer un refugi entre els veïns. La meva tia corrent cap al refugi, amb les seves xiquetes, i la meva mare em va agafar a mi i em va posar sota un avellaner. I l'avi cridant de dalt del terrat del mas, amb la falç a la mà, als avions. Això és tan còmic com vulguis, però era així.
> Allavons la tia es va espantar tant que vam volguer canviar de lloc i se'm vam anar a un altre mas, mas de Galofre penso que es deia, que és entremig del terme de l'Albiol i de la Selva. Allavons, clar, vam dir, ens hem posat del foc a les brases, perquè allí ja se sentien les canonades que venien per allà.»[458]

Aquest mateix dia 20 també es bombardejà l'Hospitalet de l'Infant,[459] Vila-seca, Cambrils i la Canonja.[460] El comunicat de guerra d'aquest dia concreta la presència de caces lleials –«Mosques»– que una vegada més lluitaren per la defensa de l'espai aeri.

Amorós potser es refereix a aquest dia –tot i que no parla de bombardeigs– quan diu que:[461]

> «Un bon dia, encara abans de Nadal, van desfilar per sobre Reus, en un vol, vulgues que no, majestuós, seixanta avions ben comptats. Era una demostració de força. El públic màrtir, la sofrent parròquia va quedar admirada.»

O bé potser va ser el 21 que va veure els avions. És molt possible, però, que es tracti d'un record posterior –de dos mesos més tard– i no d'aquest moment, tal com comentarem més endavant.

---

457 MEZQUIDA, *Op. cit.*, p. 125.

458 Inf.: Isidre Fonts, 77 a (2008).

459 Al llarg de la guerra, a l'Hospitalet de l'Infant es diu que els bombardeigs van destruir pràcticament totes les cases de la via Augusta, la del Chavarría al carrer del Mar, algunes a la plaça del Pou i la guixera al carrer de Sant Roc (TEJERO, *Op. cit.*, p. 41).

460 SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 251.

461 AMORÓS, *El camí dels morts*, p. 130.

Sigui com sigui, llavors es féu habitual veure grans onades d'avions enemics. Solé i Villarroya, sense concretar-ne el nombre, comenten una altra gran concentració d'aparells que el 21 bombardejà la rodalia de Valls, Vilallonga i el Pla de Santa Maria.[462] Però just en començar la campanya d'ocupació de Catalunya, l'activitat de l'aviació es va veure un parell de dies reduïda pel mal temps. Amb tot, el 24, a les tres de la matinada, va tornar a sonar l'alarma, motivada pel pas d'un avió enemic que venia de la part de Lleida i que sobrevolà Montblanc, Reus i Cambrils abans de desaparèixer en direcció al front.[463]

Aquest mateix dia, 24 de desembre, *The Times* publicava un article titulat «The Spirit of Catalonia», parlant dels estralls de la guerra, on destacava les poblacions de Granollers, Reus i Tarragona. En el cas de Reus, situava en doscents set el nombre de víctimes mortals i comptabilitzava quatre-cents trenta-un edificis enrunats.[464]

El dia de Nadal, a Reus, hi hagueren tres alarmes, i segons Solé i Villarroya foren bombardejades, entre altres, Tarragona, Torredembarra, Cornudella i el parc de Samà.[465] Quant a Reus, només tenim constància d'un servei d'urgència, amb una ambulància, al carrer de Sant Jaume, tot just acabada la segona alarma, i, més tard, el trasllat d'un ferit des del dispensari fins al seu domicili, sense esmentar que fos a causa de cap bombardeig. Al parc de Samà les bombes devien fer mal i provocarien algun incendi, ja que hi acudiren des de Reus deu bombers amb dos camions-tanc i una ambulància en «servei d'auxili al Parc Samà amb motiu del bombardeig de les 18.50».[466] En el cas de Reus, el ferit fou a la mateixa hora. Podria ser que es tractés d'un accident –probablement una caiguda– en anar, o bé en entrar, apressat, al refugi del carrer de Sant Jaume.

Reus patí un bombardeig l'endemà, la diada de Sant Esteve –26 de desembre–, cap a tres quarts d'onze del matí, quan es presentaren novament cinc Savoia SM-81, procedents de Mallorca, que bombardejaren intensament la zona de les bateries antiaèries i l'hort d'Olives. En resultà afectada la serradora Rodon, a la riera de Miró. El servei d'incendi i salvament posà en marxa tot seguit dos cotxes de bombers, una ambulància i quinze efectius.

---

462 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 109.

463 *Ídem*, p. 152. L'alarma, no el motiu, és registrat als comunicats municipals d'incendis i salvament de Reus (AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.).

464 Armengou-Belis, *Op. cit.*, p. 15.

465 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 153 i 251.

466 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

En fer les galeries del refugi del Mercadal deixaren la terra extreta sobre la plaça, seguint el recorregut de les galeries, com una mesura més de protecció. Fotografia: Arxiu Municipal de Reus.

Els bombarders, que venien de mar, entrant per Salou, després van girar sobre la ciutat i tiraren encara algunes bombes més, que afectaren la plaça del Castell, el carrer de la Mar i el de Santa Maria –potser fou aleshores quan la metralla impactà a la façana nord de l'església prioral de Sant Pere–, el carrer de Jesús, el dels Recs, a tocar del de Sant Llorenç, i encara una darrera, prop de cal Gasull.[467]

Fou prou sagnant, ja que hi van morir, almenys, nou persones i dues més hi van resultar ferides. Segons Solé i Villarroya aquest dia una bomba impactà a l'entrada d'un refugi –que no concreten– i matà nou dones.[468] Una dona ferida, portada inicialment al dispensari, després fou traslladada a l'Hospital, a la Selva del Camp.[469]

El dia 27 hi hagué algun atac sobre la carretera de Reus a Tarragona, on a tres quarts de set tres bombes van destruir un mas, ja al terme tarragoní.[470] A Reus, al llarg del dia, l'alarma hi sonà cinc vegades.[471]

L'endemà, el 28, hi hagué un atac dels Heinkel He-59 sobre la ciutat, sense, segons Solé i Villarroya, ocasionar cap víctima.[472] Tanmateix, Guix diu que ocasionà un mort i un ferit. El 28 va ser un dia especialment tens a la ciutat, amb un total de set alarmes: tres a la matinada, dues al matí i dues a la tarda, totes sense conseqüències a excepció de la darrera, quan a un quart de vuit hi hagué un bombardeig al camp d'aviació. Novament va caldre l'actuació dels bombers, que s'hi presentaren amb un autotanc, el cap del servei i quatre números.[473]

Algunes de les bombes van caure a la carretera del Morell i algunes restaren sense explotar, pel que l'endemà, dia 29, els bombers hi hagueren d'intervenir. Aquest dia hi hagué tres alarmes a Reus[474] i atacs a Vila-seca, Altafulla, Sant Vicenç de Calders, Milà, Cubelles, Vilallonga i Vallmoll.[475] A Vila-seca, hi hagué la darrera víctima civil reusenca per bombardeig de la qual per ara en

---

[467] AHMR, Carpeta «Plànols bombardeigs». Solé i Villarroya també publiquen la relació d'impactes (SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 153).

[468] SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 153. D'acord amb la informació que aporta el plànol que es conserva a l'AHMR sobre aquest bombardeig, fa l'efecte que l'únic refugi que en podia resultar perjudicat era el que hi havia a la fàbrica del gas, zona on aquell dia impactaren, almenys, dues bombes (AHMR, Carpeta «Plànols bombardeigs»). És possible, doncs –és una hipòtesi–, que les morts s'haguessin esdevingut en aquell lloc. També esmenta el bombardeig i les nou morts el comunicat de guerra republicà (REVERTE, *La caiguda de Catalunya*, p. 79).

[469] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[470] GONZÁLEZ, *Op. cit.*, p. 126.

[471] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[472] SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 154. Tampoc n'hem trobat cap de registrada als llistats de defuncions (AHMR, Reg. Cementiri, p. 39).

[473] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.

[474] *Ídem.*

[475] SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 154.

tenim notícia: Jaume Meire Garrabé, de 9 anys, juntament amb la seva mare, de Vila-seca, Dolors Garrabé. En aquest bombardeig a Vila-seca hi hagueren, almenys, deu víctimes mortals.[476] Encara, segons el comunicat de guerra franquista, hi hagué un atac a l'aeròdrom de Reus.[477]

El 30 de desembre hi hagué el darrer bombardeig de l'any sobre la ciutat, a càrrec d'uns Heinkel He-59, les bombes dels quals impactaren prop de l'estació dels directes.[478] Segons González es presentaren nou aparells, dels quals cinc es dedicaren a interceptar el trànsit al sector comprès entre Tarragona, Reus i Cambrils, i la resta enfilà cap a Valls, el Vendrell i Sant Vicenç de Calders. Un d'aquests aparells va ser abatut per un caça lleial a l'alçada de Valls.[479] Segons Permuy i O'Donnell –que també esmenten l'hidroavió destruït a Valls–, l'atac seria el dia 31, a càrrec de cinc Heinkel He-59 carregats amb vint bombes de cinquanta quilos cada una, que bombardejaren el trànsit ferroviari i les carreteres de Tarragona, Valls, Reus i Cambrils, amb el detall que una vintena de bombes no van explotar, que foren destruïts un tren amb la màquina, quatre camions, i que tant a Reus com a Tarragona funcionà la defensa antiaèria: a Reus amb metralladores antiaèries i reflectors, i a Tarragona amb artilleria antiaèria i també reflectors.[480] Sembla més bé que el 31 a Reus només sonaren un cop més les sirenes. La manca de documentació local d'aquest dia, però, no permet precisar més. Cal destacar que a Reus en aquesta ocasió no va intervenir l'artilleria antiaèria; és possible pensar que, després dels bombardeigs dels dies 20 i 26, restés, si més no, malparada.

A Reus regnava la intranquil·litat per una fi que s'intuïa propera i es temia que s'hi aturés el front:

> «[...] Però ningú no estava tranquil, ni en això [que s'hi aturés el front] ni en res. Ja feia dies, des del començament de l'ofensiva, que es tornava a sentir el soroll del front; ara venia per sobre de les muntanyes de Prades, per la Mussara, en lloc de venir de ponent, per damunt de la serra de l'Argentera i de la Mola.»[481]

El nou any s'inicià amb un seguit gairebé ininterromput de bombardeigs al Camp. Es bombardejaven les poblacions, però sobretot es perseguien les columnes de l'exèrcit republicà en retirada, sovint amb vols rasants, amb metrallaments i bombardeigs.

---

476 *Ídem*, Apèndix.

477 REVERTE, *Op. cit.*, p. 112.

478 SOLÉ-VILLARROYA, *Op. cit.*, p. 154. Segons el comunicat enemic, «En la noche del 29 al 30 fueron bombardeados varios objetivos militares ferroviarios entre Tarragona, Valls, Reus y Cambrils» (*La Vanguardia*, 31/12/1939).

479 GONZÁLEZ, *Op. cit.*, p. 127-128.

480 PERMUY-O'DONNELL, *Op. cit.*, p. 142-143.

481 AMORÓS, *Els camí dels morts*, p. 131.

Reus, i el seu terme, fa l'efecte que no tornà a ser atacat fins al 4 de gener. González, referint-se a Tarragona, diu que aquell dia fou per recordar, per ser una de les jornades amb un major nombre d'avions sobrevolant la ciutat, tot sumant les diverses onades de bombardeigs que va patir i, entre aquests, diu que, per primera vegada, hi hagué aparells atacants que eren de la «Brigada Hispana de Bombardeo». Tots els altres bombardeigs sobre Tarragona els havien fet els italians o bé els alemanys. Tarragona, aquest dia, patí altres bombardeigs a càrrec dels alemanys, amb els Heinkel, tant els He-111 com els He-59, i encara amb els Junkers Ju-87. La caça lleial es féu present una vegada més i va abatre un He-111, tot patint la pèrdua d'un «Mosca».[482] El «Mosca» CM-170, pilotat per Guillem Fernández Aldape, devia intentar aterrar al camp de la Pineda, però es va estavellar un quilòmetre abans. El pilot fou traslladat a l'Hospital militar de Reus (a l'Institut Pere Mata) i després, al mateix dia, el portaren al Cementiri de Reus.[483]

Aquell dia, a Reus hi hagueren, entre la una i les cinc de la tarda, quatre alarmes pràcticament seguides, i hi hagué un bombardeig, potser cap a les set de la tarda, sense que es concreti el lloc.[484] Guix l'esmenta només com a probable, però assenyala que hi hagué una víctima mortal, igualment com l'endemà, dia 5, quan el bombardeig fou cap a les 9 del matí.[485] Després, aquest mateix dia, encara es produïren dues alarmes més, sense conseqüències a la ciutat.

Fins a l'últim dia

Un testimoni anònim va deixar escrit un breu relat de la seva impressió dels darrers dies de la guerra al Camp:

> «Durant l'última quinzena del desembre de l'any 38 vam estar sofrint uns grans bombardejos per l'aviació, ja que eren pocs els dies que no vingueren a visitar tant Reus com Tarragona, així com també les estacions, vies i carreteres, bombardejant i metrallant trens, ambulàncies, camions i pobles de la costa.»[486]

Però tot i aquesta visió quasi apocalíptica, encara havien d'arribar dies pitjors: «els dies més terribles van ser del 8 al 15 de gener, que així que s'ana-

---

[482] González, *Op. cit.*, p. 130-131.

[483] Íñiguez, *Op. cit.*, p. 139; AHMR, Reg. Cementiri, p. 41.

[484] AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f.s.

[485] Segons el comunicat de guerra franquista, a la nit i al llarg del dia, atacaren, entre altres, Tarragona, Reus i Valls (Reverte, *Op. cit.*, p. 159)

[486] Massó, «La imminent ocupació franquista de Reus, segons un testimoni coetani».

ven acostant més a Reus, més fort i a prop se sentia el canoneig i més sovint venia l'aviació».[487]

Jaume Casas té prop de 9 anys quan baixa a Reus, fugint d'Ulldemolins, que havia estat bombardejat per l'aviació franquista a finals de desembre. El seu –com tants d'altres– és un camí de por. Refugiat, amb la seva mare, uns dies en una cabana prop del poble i després de fer nit a Albarca, en una balma que la població ha habilitat com a refugi, arriba a Reus en els primers dies de gener de 1939. Fan estada en una casa del raval de Robuster, a casa d'uns parents, prop del local dels pagesos: «Al davall d'aquesta casa hi havia un refugi. Al de dia, l'aviació anava bombardejant i, a la nit, anàvem a baix al refugi a dormir».[488] Com tants altres nens, s'acostuma a les sirenes. Els últims dies abans de l'ocupació franquista, les alarmes i els atacs sovintegen. Una nit, just abans que els franquistes entrin a Reus, pujarà a un vagó de càrrega a l'estació per marxar en direcció a França.

I és que el trànsit de refugiats no s'atura. En els primers dies de l'any vénen de les poblacions veïnes del Priorat, a la recerca d'una calma més que improbable, però també d'observar, des de la distància, com es desenvolupen els esdeveniments al seu poble. Francesc Amorós, de Porrera, tenia 13 anys i ho recorda així:

> «El 31 de desembre del 38 vam baixar aquí a Reus, l'últim dia de l'any, i es vam posar en unes barraques allà al terme de Castellvell; me sembla que és als Cinc Camins. Allí hi havia la meva família d'aquí a Reus, que ja eren allí per l'aviació, per les bombes. I naltros vam anar allí amb ells, una família més: érem les tres famílies, els tres germans i els fills, família tota. Si n'érem, de gent, allí! Tots aquells cosins, que eren petits com jo, i cadascú tenia la seva. Allí vam estar fins, vam estar fins l'últim del mes, perquè aquí a Reus van entrar el dia 15, els *fascistes* aquells, i naltros hi vam estar quinze dies més perquè a ve[u]re si s'apagués una mica el foc.»[489]

El panorama no pot ser més descoratjador. La ciutat, castigada per vint-i-un mesos de bombardeigs i una enorme quantitat de gent vivint amb precarietat, amuntegada, molts cops passant gana, a qualsevol edificació gran o petita que es trobés a les rodalies.

Però els bombardeigs no s'aturen. Tal com apunten Solé i Villarroya, les accions dels últims dies de combats durant l'ofensiva franquista contra Catalunya són difícils de documentar. Segons aquests autors, el dia 6 hi hauria

---

487 *Ídem.*

488 Inf.: Jaume Casas, 77 a (2007). Ulldemolins.

489 Inf.: Francesc Amorós, 78 a (2004), nascut a Porrera.

un bombardeig a Reus. Si hi fou, no es va registrar a l'informe del dia, que només assenyala que hi hagué tres alarmes. De tota manera sí que els bombers van sortir a recollir un artefacte, que defineixen com un «obús».[490] Com tampoc sembla que n'hi hagués cap el dia 7, malgrat que hi hagué quatre alarmes: una a la matinada, dues al matí i una a la tarda.

El vespre del dia 8, segons aporta González, els Heinkel He-59 tornaren a atacar les columnes en trànsit per la zona compresa al triangle Reus-Tarragona-el Vendrell. Aquest dia només hi hagué dues alarmes, una a la matinada i l'altra a la tarda. Cal observar, en tot cas, que a Reus recolliren un mort a la carretera de Tarragona, probablement víctima d'un de tants atacs d'aquests dies, i que evacuaren massivament els refugiats que restaven a la ciutat, tot fent tres viatges, amb dos camions, des de l'exasil, on eren acollits, fins a l'estació dels directes.[491]

González explica que el dia 9 els Heinkel He-111 de la Legió Còndor, protegits amb caces, bombardejaren Valls i després Tarragona, però no esmenta Reus, cosa que sí fan Solé i Villarroya,[492] i el comunicat de guerra republicà concreta que l'agressió fou al nucli urbà de la ciutat.[493] Assenyala també González que l'endemà, dia 10, al migdia, cinc Savoia SM-79 procedents de Mallorca atacaren les vies de comunicació entre Reus i Tarragona, abocant vint bombes de 250 quilos i vint més de 20 quilos, sense concretar, però, en quin lloc.

Guix esmenta un bombardeig el matí del dia 12, sense especificar l'hora. Les bombes, que no haurien provocat danys personals, haurien caigut a la zona de l'estació del Carrilet. El confirma el comunicat de guerra republicà d'aquest mateix dia.[494] Segons González, al matí, vuit Heinkel He-111 protegits per caces atacaren dues vegades la rodalia de Valls i els ponts del Francolí a Tarragona, però novament no diu res de Reus.[495]

El dia 13, segons González, un nombre indeterminat d'aparells Dornier Do-17 de la Legió Còndor van fer nou vols sobre el Camp, bombardejant el «tràfic i objectius reconeguts» de Reus, Valls, Tarragona i el Vendrell, i, a la nit, els Heinkel He-59 continuaren escometent les carreteres de la costa.[496]

L'endemà, dia 14, dotze Savoia SM-79 de l'Aviació Legionària, procedents de Saragossa i escortats per caces, bombardejaren la carretera de Reus a Tarragona. Més tard, cap a la una, sobrevolà el Camp la formació enemiga més gran vista fins aleshores. Hom parla de noranta-sis aparells. Diu González que hi havia la quasi totalitat dels avions de la Legió Còndor amb base als aeròdroms

---

490 Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 158 i 253; AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.
491 AHMR, Lligall «Servei Municipal...», f. s.
492 González, *Op. cit.*, p. 138; Solé-Villarroya, *Op. cit.*, p. 253.
493 Reverte, *La caiguda...*, p. 181.
494 *Ídem*, p. 198.
495 Guix, *Op. cit.*, p. 21; González, *Op. cit.*, p. 139.
496 González, *Op. cit.*, p. 139.

peninsulars. Les esquadres de gran bombardeig –Heinkel He-111, Dornier Do-17– bombardejaren el trànsit de tropes republicanes entre Alcover, Reus, Tarragona, Altafulla i Valls, així com també el nucli urbà de Tarragona. Paral·lelament, els Junkers Ju-87 feren «onze serveis» de metrallament i bombardeig lleuger sobre les concentracions i trànsit de l'exèrcit republicà, també entre Valls, Alcover, Reus i Tarragona.[497]

Segons diu Serra, el 13 –després diu «o 14»– de gener l'aviació enemiga va fer «una demostració de força» sobre el Camp:

> «El dimecres 13 de gener de 1939 entre les 4 i les 5 de la tarda, vàrem tenir un gran ensurt, doncs es presentaren per ponent un gran número d'avions bombarders, com els que ens acostumaven a visitar, tots ells en perfecta formació, de tres en tres, no vàrem poder comptar-los perquè n'hi havien molts, tant podien ser 60 com 90, no ho sé, però tots estàvem molt espantats pensant que si tots descarregaven enfonsarien tota la ciutat. Tothom estava pendent de les seves intencions, però, això sí, sempre davant de la boca del refugi del mas Cavallé, perquè si feien un gir en sentit nostre d'atacar-nos, a la primera explosió poguéssim amagar-nos.
>
> Volaven de ponent cap a occident sense fer cap maniobra, sense descarregar res, fins que els perdérem de vista, quin sospir més gran que férem! Penso que aquesta maniobra va ser per demostrar a tothom el poder de l'aviació franquista, perquè veiéssim que tenien dominat tot l'espai aeri, ja que d'avió republicà de la Gloriosa, no n'hi havia cap, doncs els pocs que tenien ja els havien evacuat.»[498]

La descripció dels avions sobrevolant Reus en perfecta formació i sense atacar, no concorda amb els fets segons l'estudi de González, ni els d'altres autors, com ara Mezquida.[499] No concorda tampoc amb l'hora, ni el dia, perquè seria el 14, i ni tan sols amb el dia de la setmana: el dia 13 no era dimecres, sinó divendres.

El pas d'aquests avions en algun moment, però, és cert. Hem aplegat diversos testimonis que esmenten el pas d'un nombre molt alt d'avions en formació sobre la ciutat. Sembla, però, que no va ser aquests dies, sinó més tard, quan el Camp ja restava ocupat. Potser és també a aquest moment posterior a què es refereix el record de Xavier Amorós, segons hem vist més amunt. Josep Moncusí explica:

> «Jo, una vegada, amb la meva àvia, anava a la plaça dels arbres, que era allí on [ara] hi ha Correus. I allí vèiem com passaven tots los avions. Ens posàvem plans

---

497 Id., *El asedio...*, p. 139-141.

498 SERRA, *Bombes...*, p. 73.

499 MEZQUIDA, *Op. cit.*, p. 170.

a terra i vèiem com passaven tota la tropa d'italians o el que fossin, los que tiraven les bombes per aquí. Passaven per dalt i naltros érem sota els arbres. Va ser aquella vegada, passaven de llarg, passaven per dalt, eren una formació d'avions, los que van donar la guerra al Franco.»[500]

Podria ser –és una suposició– que el pas d'aquests avions, en tan gran nombre i en formació, no fos al gener, sinó el 21 de febrer, quan es féu a Barcelona, per a humiliació del país i per visualitzar encara més la derrota, la «desfilada de la Victòria». Va ser tota una demostració de força: Franco presidí la desfilada d'uns vuitanta mil soldats, mentre sobrevolaven Barcelona més de dos-cents cinquanta avions de tot tipus.

El 14 de gener, les forces republicanes es retiren cap al nord, amb l'objectiu de consolidar una línia de defensa al Gaià. A Reus, les autoritats han ordenat l'evacuació. També, potser ja el dia abans, s'havia desmantellat el camp d'aviació i la defensa antiaèria.[501] Tanmateix, segons Reverte, hom donà l'ordre de defensar la ciutat, cosa que a la pràctica no es féu, perquè les forces que suposadament ho havien de fer eren lluny d'estar-ne en condicions:

«[...] per als cent homes que resten de la suma del primer batalló de la 133a brigada i la 151a de carrabiners, de la 24a divisió, que han rebut l'ordre de fer línia per defensar Reus. Haurien de ser, en teoria, gairebé quatre mil homes. I són cent. Qui escrigui en un paper que aquestes unitats han de defensar un sector del front és que no coneix el que passa en realitat. Gairebé no tenen municions. Tenen son, polls, sarna en abundància. I la moral per terra.»[502]

També en resta una molt breu referència a les memòries de Pere Tarrés, qui, altrament, referma la presència abassegadora de l'aviació enemiga:

«14 gener 39. Nosaltres estem defensant Reus, i asseguraria que ni l'atacaran. Aniran dret a Tarragona, per tal que entri en el "copo". Aquesta tarda es lluita per aquell sector. L'aviació es dedica a metrallar la carretera. Les "paves" no cessen de passar a ramades. Tinc la impressió que quedarem copats quan menys ens ho pensarem.»[503]

Guix esmenta només un bombardeig a Reus aquest dia, al matí. Les bombes haurien caigut als afores, sense concretar on, per bé que cal suposar que a la carretera de Tarragona, com diu González. Ramon Ferran, refugiat en un mas proper, en pateix les conseqüències:

[500] Inf: Josep Moncusí, 75 a (2008).
[501] Pernau, *Diario...*, p. 143.
[502] Reverte, *La caiguda...*, p. 213.
[503] Tarrés, *Diari de guerra*, p. 299.

«De les bombes, no em vaig escapar. El 14 de gener del 39, van atacar, els avions, la carretera de Tarragona, perquè estava tot ple de canons. I resulta que nosaltres estàvem en un mas darrere d'allí on hi ha la Unió. Doncs allí van tirar la bomba, al costat del mateix mas. El cobert, tot, ho va xafar tot, va fer un clot fondo.

Jo tinc el record de la sensació de l'explosió, perquè estava baix amagat, a dintre d'un forat. Ho va xafar tot. I allavons nosaltres vam dir: "—Mira, si continuen així les bombes, agafem tot lo que tenim –perquè van matar les gallines i ho van xafar tot–, prenem tot lo que tenim i ens en anem a Reus al refugi".» [504]

No els hi va fer falta, perquè en poques hores, les forces franquistes ocuparen la ciutat:

«I allavons tot lo que havien matat allí va servir per fer caldo, per als nois que marxaven cap a la retirada. I passaven una quantitat de soldats allí! Teníem uns bancs posats allí, amb uns plats, i fesols, perquè allavons érem pagesos. Fesols i un tall bullit de gallina, morta de les bombes.» [505]

El cert és que durant el dia 14 l'activitat aèria sobre el Camp fou molt intensa. Isidre Bach, nascut el 1904 i mobilitzat l'estiu de 1938, és a un batalló de sapadors. En el seu dietari reflecteix les dificultats de l'exèrcit republicà per mantenir línies de defensa davant l'ofensiva franquista. Aquell dia, acampat als voltants de Tarragona, anota: «Constantment se senten les sirenes de Tarragona i de Reus, donen l'alarma perquè l'aviació no para ni un moment de bombardejar». [506] O bé, com també recorda a les seves memòries Joan Ventura:

«Gener 14. Es fa de dia. Els avions enemics apareixen per tot arreu i ens persegueixen a vol rasant. No podem seguir endavant...» [507]

O el dia 15, quan era entre la Canonja i Tarragona:

«L'aviació descarrega amb duresa. Hi ha pànic... L'aviació ens acompanya en la retirada, i a vol rasant, ens ametralla quan penetrem a la vall del Francolí. Es-

---

504 Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

505 *Ídem.*

506 BACHS, *Diari d'un soldat...*, p. 127. Tanmateix, segons l'opinió de Miquel Serra, el mes de gener de 1939, a Reus no tocarien les sirenes (SERRA, *Bombes...*, p. 81), la qual cosa sembla del tot inversemblant. Malgrat això, i si més no el dia 13, els bombers potser en desmuntaren alguna, d'acord amb un comentari del seu cap, Manuel Mas (AHMR, Lligall «Correspondència d'Alcaldia, 1942-1947», p. s.). És possible, doncs, que almenys els dos darrers dies les alarmes, o si més no algunes sirenes, no sonessin.

507 VENTURA, *El meu diari de guerra*, p. 124.

tic cansat, rendit, mort. Intento quedar-me a la soca d'un arbre esperant que es produeixi el que sigui, però com que la gent corre, jo segueixo [...].»

Finalment, el dia 15, poc abans que la ciutat de Reus fos ocupada, a la una del migdia, Guix documenta un darrer bombardeig, com hem esmentat, entre la carretera de Salou i la de Tarragona, cap al mas de Macià Vila.

Es diu que des de Reus no es va sentir i això faria que en alguna ocasió hom hagi negat la seva realitat, com fa Miquel Serra, entre d'altres que hem aplegat de testimonis orals. Explica Serra:

> «Del dia 15 [Guix] diu que l'atac fou a la 1 del migdia, cosa que no tan sols poso en dubte, sinó que sé que no existí, i ho afirmo perquè a 2 quarts de 3, jo mateix vaig acompanyar a les forces d'ocupació que venien pel camí d'Almoster [...].»[508]

De fet, la continuada remor de fons devia impedir distingir els sons i, en qualsevol cas, la gent era als refugis, esperant, i a la vegada tement, el moment de l'ocupació, més que no pas pensant si hi havia o no algun bombardeig proper. O si les bombes queien a prop de Reus o bé més lluny. Que existí ho confirma González, que transcriu el comunicat de guerra:

> «Legión Cóndor.– En la noche del 14 al 15 los aparatos de gran bombardeo efectuaron seis servicios sobre el tráfico enemigo entre Reus-Tarragona-Vendrell. [...] Se efectúan además dos servicios de pequeño bombardeo sobre el tráfico Reus-Tarragona [...].»[509]

González també concreta que aquesta acció durà de la nit del 14 al migdia del 15 i que la van portar a terme una trentena d'aparells Heinkel He-111 i una vintena de Dornier Do-17, escortats per més de trenta caces Messerschmitt Bf-109. Segons això, a més, no hi hauria un sol bombardeig, sinó potser algun més. Ramon Ferran recorda:

> «L'últim dia que van tirar aquestes bombes al mas, n'hi anaven tres, sis, nou, d'avions. I a l'endemà, el dia 15, van tornar a passar i naltros se vam amagar tots al refugi, però vam dir: "—Ja no ens tiraran aquests, que ja són dels seus..." I ja no es vam amagar. Però teníem pànic als avions. Jo tenia pànic, tots teníem pànic.»[510]

---

[508] SERRA, *Bombes...*, p. 71.
[509] GONZÁLEZ, *Op. cit.*, p. 143-144.
[510] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

Quant a l'aviació republicana, encara va fer acte de presència sobre Tarragona la tarda del dia 15 amb quinze caces i després, a la nit, una formació de bombarders «Katiuska» atacà una concentració de tropes enemigues acampades als afores de la ciutat.

L'endemà de l'ocupació

Les tropes franquistes entraren a Reus el 15 de gener de 1939, cap a les dotze del migdia. Ho feren pel carrer del Roser i en arribar a la plaça de Catalunya la força es dividí: dues companyies, pel raval, arribaren a la plaça de Prim, mentre que d'altres es presentaven al Mercadal per ocupar l'ajuntament. Altres escamots entraren a la ciutat per diversos punts i es trobaren a la plaça de Prim. Després, les diverses companyies es van distribuir per tota la ciutat, particularment a les entrades per tal de controlar-ne els accessos.

Segons un informe municipal, cap a dos quarts d'una del migdia, el tinent retirat Amalio Esteve va pujar a l'ajuntament i va dir als que hi eren que des d'aquell moment se'n feia càrrec fins a l'arribada de les autoritats militars. Va manar anar a buscar a casa seva una bandera monàrquica que tenia amagada i va manar posar-la al balcó principal. Aquesta bandera va onejar al balcó durant vàries setmanes. Diu Amorós –que acompanyà un grup de soldats fins a la plaça de Prim– que l'extinent Esteve es va presentar a aquests soldats tan aviat com entraren a Reus, en aquest cas, els procedents per la part d'Almoster. També recorda que al balcó de l'ajuntament hi havia una bandera catalana que va durar ben poca estona.[511]

La nit anterior i tota la matinada, diu Cubells, va ser un incessant pas de soldats en retirada.[512] Encara, segons Amorós, a les deu o quarts d'onze del matí del dia 15 van volar el pont de la carretera de Montblanc.[513]

La gent era fora de la ciutat i, dels que s'havien quedat, molts havien passat la nit dins dels refugis, temerosos de possibles combats als carrers i, per aquesta raó, en el moment de l'ocupació tot era desert, les finestres tancades, la gent amagada, fins que els primers soldats arribaren a la plaça de Prim. Com recorda Amorós:

> «Fins aquell instant, tot continuava desert. Però quasi de seguida, es va iniciar un moviment que en poc temps arribà a ser inusitat, després de tanta calma. La gent va començar a treure el cap per la boca dels refugis, a espiar per les fines-

511 Amorós, *El camí dels morts*, p. 137, 140.
512 Cubells, *Op. cit.*, cap. «La liberación», f. 1.
513 Amorós, *El camí dels morts*, p. 133.

Avui novament accessible, el refugi de la Patacada, gairebé totalment obrat, es conserva en bones condicions. Permetia encabir 1.218 persones. Tanmateix, com passà arreu amb la majoria dels refugis, les obres no s'arribaren a enllestir: tres de les galeries projectades no s'arribaren a obrir. A la imatge, detall constructiu de les voltes. Fotografia: Ezequiel Gort.

tres, a guaitar pels balcons i, finalment, a sortir al carrer. Es veia de seguida que ho feien amb un esperit especial, com d'haver-se tret el malson de la guerra de sobre, i prou.»[514]

Trobaren una ciutat sense els serveis bàsics. El dia anterior el cos de bombers havia marxat amb tot el seu equipament de defensa passiva per tal de poder donar servei a d'altres poblacions encara no ocupades. En el record de Martorell, «en aquella època, els bombers de Reus eren dels més ben equipats de Catalunya. Quan van sortir de Reus, voluntàriament, se'n van anar a Vic. on van prestar serveis unes quantes setmanes».[515] Més tard, van anar a Perpinyà, on, després d'haver treballat interinament un temps, es van dissoldre com a cos. Part del seu material fou retornat a la ciutat.

Segons un informe, redactat l'abril de 1943, del qui havia estat el cap dels bombers, Manuel Mas, fou l'alcalde Ramir Ortega qui li ho va manar a partir d'un acord de la Comissió Permanent de l'Ajuntament i a petició de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya. Primer havien de traslladar tot el material possible a Vilanova i la Geltrú. Els bombers van fer cap a Vic, on van passar vuit dies i hi deixaren un dels camions amb tot el seu material al parc de bombers d'aquesta població, i, en evacuar-la, quedà en el parc de bombers de Girona. Després, passaren a reforçar el servei de bombers de Figueres, on tenien per missió ajudar en cas de bombardeig. Aquí els instal·laren a una població propera, el Pont de Molins. Finalment passaren la frontera i la resta del material que portaven quedà al parc de bombers de Perpinyà.[516]

Igualment sortí de Reus, si més no, una part del material quirúrgic de l'Hospital per tal de continuar essent útil a les víctimes, allà on fos. En aquest cas sembla que no marxà del tot, sinó que, segons Manuel Mas, una part –el director de l'Hospital, el metge Joan Domènech, li hauria demanat que no el prengués– restà guardat a la ciutat. Una part, però, també féu cap a Vic.[517]

També marxà l'Ajuntament, que s'emportà el material necessari per continuar mantenint la institució activa on anés. Així, s'emportà estris d'oficina, la documentació fonamental i els diners de la caixa. Abans, però, l'alcalde manà pagar el cinquanta per cent del sou a tots els treballadors de la casa, corresponent al mig mes transcorregut. L'Ajuntament primer passà per Vilafranca i després s'instal·là provisionalment a Barcelona. Més endavant, sembla que Ramir Ortega, a Girona, va col·laborar amb la Junta de Defensa Passiva d'aquesta població, o si més no, mesos més tard, el novembre de 1939, les noves au-

514 *Ídem*, p. 140.
515 MARTORELL, *Op. cit.*, p.117
516 AHMR, Lligall «Correspondència d'Alcaldia, 1942-1947», p. s.
517 *Ibídem*.

toritats franquistes li atribuïren haver reorganitzat la Junta i la desaparició de tota la seva documentació.[518]

Mentrestant, part de les forces d'ocupació, el mateix dia 15, continuaren camí de Tarragona:

> «Vaig veure quan entrava el Franco, *bueno* les seves tropes. Per la carretera de Tarragona, baixaven. I els moros, els magrebins, cantaven *uli-là*, feien aquesta cançó, *uli-là*, *uli-là*... No sé què volia, però em va quedar molt gravada.
> Els militars espanyols anaven dalt de cavall. I els vigilaven. Els portaven així tots, com si fossin bens. A més a més, com que havien dit que se carregaven les xiques i que robaven i això, nosaltres ho vam preparar al mas, vam preparar unes fosses, per tapar les dones, per amagar-les dintre. Però com que no els van deixar moure, nosaltres vam estar tranquils.»[519]

Robaven, com quedà en el record de Teresa Juanpere quan els moros entraren al maset on era refugiada, amb els seus pares, al terme de les Borges del Camp. Van prendre el que van voler, però sortosament, en aquest cas, la presència d'un oficial evità mals majors.[520]

Immediatament, amb data de 17 de gener, els ocupants encarreguen la impressió d'un full volant, amb l'ordre general del Cos d'Exèrcit Marroquí, sota el comandament de Yagüe, en què es felicita les tropes per haver «alliberat» seixanta-quatre pobles en una setmana i els anima a continuar endavant. Enrere queden els milers de morts que, des de començaments de gener, han quedat escampats pel Priorat, Montsant o les muntanyes de Prades, o bé els centenars que reposen a les fosses del Cementiri reusenc.

Els bombardeigs, com a eina de terror, havien aconseguit el seu objectiu. Després de més d'un any i mig de destrucció i penúries, el desig que arribés la *pau*, entesa simplement com la fi dels combats, és general entre la població, més enllà de les idees. Els franquistes en són plenament conscients i des del primer moment formulen un discurs, que continuarà vigent durant anys, que identifica pau amb victòria:

> «Al sufrimiento y al hambre se juntaron, desde hace unos días, el vivo deseo de que el Ejército Nacional entrara en Reus. Cada día que pasaba, de la semana última, era más cercano el de nuestra liberación. Con cuanto anhelo lo esperábamos. Los continuos toques de sirena, poniendo en estado de alarma la ciudad, era para nosotros motivo de esperanza.»[521]

---

[518] Arxiu Històric Municipal de Girona, «Correspondència vària: Falange». Devem la informació a Jaume Prat Pons.

[519] Inf.: Ramon Ferran, 81 a (2008).

[520] Inf.: Teresa Juanpere, 81 a (1994).

[521] *Diario de Reus*, 21/1/1939.

Ho deia el *Diario de Reus*, que des del 20 de gener tornava a sortir. Però el degà de la premsa local, tot i haver recuperat amb escreix el caire conservador que el caracteritzava, tingué una vida efímera, fins que les noves autoritats van decretar que només podia haver-hi un diari per província i començà a publicar-se el *Diario Español* de Tarragona. El dia 22, el *Diario de Reus* deia:

> «Reus le debe profunda gratitud al Generalísimo. Se le debe, sí, porque nuestra ciudad podía ser tomada a viva fuerza, con obuses de cañón y bombas de aviones. Pero Franco es humano y patriota, y quiso liberar Reus sin hacerle sufrir los terribles estragos de la guerra y en vez de las lágrimas de las madres, de las esposas y de las novias, oímos los cánticos alegres de los soldados. Y el dolor se truncó en alegría.»[522]

Publicar això en una ciutat arrasada per les bombes sembla poc menys que una burla grotesca. Una mostra del capgirament absolut de la realitat –els defensors de la legalitat esdevindran subjectes del delicte de rebel·lió– sobre el qual el franquisme construirà el seu discurs. Un discurs en què els responsables de la mort, de la destrucció i del sofriment de la població no seran els agressors, sinó aquells que es van obstinar a defensar la llibertat i no es van sotmetre d'immediat als designis del *Caudillo.*

El franquisme convertirà les víctimes en botxins. Els damnificats, en responsables. Un exemple: el mateix dia 22, l'Ajuntament publicà un ban demanant al veïnat que redueixi el consum d'electricitat a causa dels desperfectes ocasionats pels rojos a la xarxa.

Els bombardeigs són, des de l'òptica franquista, una actuació que es justifica com a necessitat per acabar més ràpidament la guerra o, fins i tot, com a instrument de redempció dels pobles de la zona roja. Francesc Cubells, cronista de la ciutat, carrega, el 1940, contra aquells que, desitjant el triomf de l'exèrcit franquista, criticaven la duresa de les agressions a la rereguarda, considerant que les accions de guerra s'havien de limitar al front.

> «Era repugnante esta lógica de egoístas. [...] La guerra puede evitarse prácticamente, o abolirse en teoría, pero no puede humanizarse, porque dejaría de ser guerra. Sus panegiristas tienen razón al afirmar que, cuanto más cruel sea ella, más la temerán los pueblos y más rápida será su terminación. Lo que no podemos hacer es desear el triunfo de un ejército y revolvernos contra algunas de sus acciones cuando lastiman o comprometen nuestra particular situación.»[523]

---

522 *Ídem*, 22/1/1939.

523 CUBELLS, *Op. cit.*, Cap. «Los bombardeos», p. 4-5.

La fi del terror aeri fou, en tot cas, motiu perquè moltes persones, al marge d'idees o posicionaments polítics, es sentissin alleujades amb l'ocupació franquista de la ciutat. Amb l'allunyament dels combats, les famílies van començar a retornar al nucli urbà des dels masos i els pobles veïns. Per als nens, la visió de l'estat de destrucció de la ciutat és colpidor:

> «Era el 1939 i tornem del mas cap a Reus. Vam baixar pel camí fondo, pel camí de la Pedrera. Em va acompanyar el meu pare. I a l'arribar, no vam trobar ni un sol carrer que no tingués les cases enrunades pel mig. Era una cosa que feia fredar. Era una cosa que no ho oblidaré mai, això. Allí sí que hi havia passat la guerra de veritat, perquè amb cinquanta i no sé quants bombardejos hi va haver, imagina't com havia de quedar. Jo no havia vingut des de feia mesos a Reus i va ser una impressió que em va frapar molt.»[524]

No era per a menys, com bé ho recorda Amorós:

> «Els carrers es veien desolats, més bruts que mai, tots ells mutilats, ací i allà, per les bombes, amb les cases esventrades en una quantitat molt considerable, i amb la runa dins mateix, com si s'acabés de produir el sinistre, amb molts pisos i habitacles buits, ensenyant les plagues de les finestres sense vidres, esmicolats, arreu, per les innombrables explosions dels bombardeigs de l'any anterior, del 38, tot just acabat de desgranar, i les façanes de les cases senceres rosegades, encara, per la metralla.»[525]

---

[524] Inf.: Jaume Aguadé, 85 a (2008).

[525] Amorós, *El camí dels morts*, p. 143-144.

Un balanç esfereïdor

Com ja s'ha dit, Guix, el 1941, va establir el nombre de bombardeigs a Reus en cinquanta-sis, onze dels quals els assenyalava com a dubtosos. La realitat, però, com hem pogut veure a bastament al llarg del present treball, anà més enllà.

Sense tenir en compte els que Guix assenyalà com a dubtosos i que se sap que no van existir, hi hagué un mínim de seixanta-set bombardeigs, repartits de la següent manera, amb indicació dels dies i fent observar que la xifra entre claudàtors que segueix alguna data indica que aquell dia hi hagué més d'un bombardeig:

1937		
abril, 9	1	
maig, 27	1	
agost, 2, 24	2	
setembre, 4, 17	2	
octubre, 8	1	
desembre, 5, 7, 11, 13, 30	5	12
1938		
gener, 11, 12, 13, 15, 21, 24 [2]	7	
febrer, 3, 5	2	
març, 9, 10, 12, 14, 15, 18, 19, 20, 26, 27	10	
abril, 1, 2, 16 [2], 23	5	
maig, 1	1	
juny, 30	1	
juliol, 2, 8, 25, 27, 29, 31 [2]	7	
agost, 5, 7 [2], 21	4	
octubre, 5	1	
novembre, 5, 6	2	
desembre, 20, 26, 27, 28, 29, 30	6	46

1939		
gener, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 13, 14, 15	9	9
	Total	67

Malgrat ser un llistat força ampli, les dates i el nombre de bombardeigs encara no es poden considerar tancades, perquè no s'inclouen els casos dubtosos, i sobretot pel que fa als darrers dies, i és per això que introduïm aquestes dades de síntesi amb un «mínim de». També s'ha de fer notar que aquí s'hi han sumat la totalitat dels bombardeigs a Reus, sense diferenciar entre els que es van patir a l'interior de la ciutat o bé al terme.

Respecte de la guerra a la comarca, en síntesi, i d'acord amb les dades que aportem, les poblacions del Baix Camp afectades més directament pels bombardeigs, ja fos al nucli de població o bé, més freqüentment, als afores o bé al seu terme, foren l'Aleixar, les Borges del Camp, Botarell, Cambrils, l'Hospitalet de l'Infant, Mont-roig del Camp, Prades, Riudoms, Vilanova d'Escornalbou, Vilaplana i Vinyols.

Cal afegir que en algun cas no sembla pròpiament un bombardeig, sinó un abocament forçat de la càrrega en ser tocat per l'aviació de caça, com fou el cas de Vilaplana, on un «Katiuska» deixà anar, al terme, les tres bombes que portava abans d'estavellar-se. De tota manera, tant els que foren veritables atacs com els més circumstancials, tots contribuïren a estendre arreu la por i la inseguretat.

Quant a les víctimes, hem buidat els registres de l'Hospital i del Cementiri de Reus, fet que ens ha permès establir un nombre de víctimes més alt que les divulgades per altres autors, però sens dubte resten encara moltes víctimes per identificar, si és factible, morts en altres hospitals o enterrats en poblacions veïnes. És significatiu, en aquest sentit, constatar que no totes les víctimes mortals documentades a l'Hospital de Reus consten al registre del Cementiri reusenc. Hem tingut en compte les dades aportades per Guix, així com per Solé i Villarroya i per Serra, que publiquen llistats de noms. Encara es poden afegir les dades arreplegades per Cubells.[526] Les dades d'uns i altres, però, difereixen notablement:

[526] Cubells, quant al nombre de bombardeigs, només n'assenyala vint-i-quatre, ja que es limita a considerar aquells en què hi hagué víctimes, i encara ho fa amb errades notables a les dates (CUBELLS, *Op. cit.*, cap. «Los bombardeos», p. 9).

Guix	196 morts	179 ferits
Solé i Villarroya	178 morts	
Serra	126 morts	
Cubells	155 morts	

Tots resten allunyats dels dos-cents catorze que hem pogut documentar, sense sumar-hi, però, els morts per accident (vint-i-cinc que en altres llistes apareixen com a morts per bombardeig a Reus), els militars morts (pilots o bé soldats morts en combat o a l'Hospital militar i enterrats a Reus) o els ferits per bombardeig en altres poblacions (com ara els cinc portats des d'Ulldemolins) i morts a Reus. Tampoc no hem inclòs al recompte final, malgrat que al llarg del text en algun cas se'n parli, els civils reusencs morts a causa dels bombardeigs en altres poblacions.

Probablement mai no se sabrà amb precisió el nombre de víctimes mortals perquè alguns van morir i s'enterraren fora de la població, o bé resultaren ferits i moriren dies més tard, causa per la qual no sempre es pot associar la mort amb els bombardeigs. I encara víctimes indirectes, òbits deguts a diverses causes, com ara accidents, infarts o altres en principi no necessàriament relacionables. Al respecte Salvador diu, referint-se en aquest cas a Tarragona:

> «Hi ha, però, unes altres víctimes que no es veuen, que no poden figurar a les estadístiques. Són els milers de ciutadans que han caigut tard o d'hora, no sota els efectes de les explosions de cap bomba, ans víctimes dels efectes desastrosos de l'espantosa vida que han hagut de suportar sota el terror de les constants incursions de l'aviació totalitària.»[527]

Un exemple, entre tants d'altres, podria ser el de Josep Boixadera. S'ha dit que aquest conegut fotògraf del Pallars, però resident a Barcelona, va morir a Reus a causa d'un bombardeig.[528] Certament, va ser enterrat a Reus el 21 de febrer de 1938, un moment, però, en què no consta cap bombardeig, i que al registre, com a causa de la mort, figura que ho fou per aneurisma de l'aorta.

I unes altres possibles víctimes mortals, mai no tingudes present per ser, de fet, no nates: els avortaments. El 1937 n'hi hagué dos que coincideixen amb dies de bombardeig, i el 1938 n'hi hagué tres. Això no vol dir que no n'hi pugui haver més de suposadament relacionats, ja que en total, el 1937 (com també el 1936) n'hi hagué trenta, mentre que 1938 només n'hi hagué dotze.

Altrament, dels bombardeigs dels darrers dies, centrats sobretot en les columnes de l'exèrcit republicà, però també en les columnes de gent que fugia,

---

527 Salvador, *Op. cit.*, p. 24.

528 Roca-Costafreda, *Isona i la Conca Dellà...*

difícilment se'n podran establir els morts i ferits que provocaren. Uns morts dels quals, a Reus, només n'hi ha cinc de registrats el 14 de gener, sense fer-ne constar, però, el lloc del bombardeig ni el nom i la procedència de les víctimes.

Cal afegir, encara, que a l'Hospital militar de Reus, que funcionà a l'Institut Pere Mata des del setembre de 1938 fins al gener de 1939, hi moriren tres cents trenta-dos militars, dels quals es conserva el llistat dels noms. Foren enterrats al Cementiri de Reus.[529]

Encara és més difícil saber el nombre de ferits a la ciutat, perquè no es conserven sinó dades esparses. Es coneix els que se suposa que serien els més greus, perquè foren ingressats a l'Hospital, o bé els que figuren als informes de la Defensa Passiva. De la resta de ferits de menys consideració, se'n tenen molt poques notícies, ja que foren atesos als diferents punts de socors establerts per la Creu Roja a la ciutat i no se n'han conservat, si és que van existir, les relacions.

I encara menys la resta de les víctimes i en quin grau ho foren. Durant els primers mesos hom va presentar reclamacions a l'Ajuntament pels danys patits a les seves propietats per tal d'aconseguir algun ajut. Aquestes reclamacions es feren almenys fins al febrer de 1938 i se'n comptabilitzaren poc més d'un miler, quan la ciutat només havia patit encara no una vintena d'agressions. Les xifres de danys s'havien de disparar a partir del març de 1938, i no comptem la resta de les víctimes, que, de fet, va ser la totalitat de la població.

Igualment succeeix quant a la pèrdua del patrimoni tant històric i documental[530] com immobiliari. Un informe del 7 de març de 1940, signat per l'arquitecte municipal, mostra les «dades definitives» dels danys causats a les finques rústiques i urbanes de la ciutat a causa dels bombardeigs, així com el nombre d'expedients oberts per a la seva avaluació i el seu cost estimat:[531]

576 finques amb expedient	13.554.588,51 ptes.
201 finques sense expedient	600.000,00 ptes.

Total: 777 finques, amb un valor de 14.154.588,51 ptes.

Les finques sense expedient correspondrien a finques urbanes poc afectades i, per tant, amb desperfectes de poc valor. La xifra, en aquest cas, correspon a una valoració aproximada.

---

[529] AHMR, Reg. Cementiri, p. 27-43.

[530] Sobre la pèrdua del patrimoni artístic, històric i documental, vegeu Massó, *Patrimoni en perill*; Gort, «Els arxius de Reus durant la Guerra Civil».

[531] AHMR, Comunicats rebuts, 1930/1945 .

Tanmateix, Guix, que utilitza les fonts oficials del moment –en aquest cas, però, procedents de la Cambra de la Propietat Urbana de Reus–, amb data de 1941, aporta unes xifres que resulten prou diferents:[532]

	Edificis destruïts	Edificis malmesos	Valor
Amb expedient	132	480	14.985.911,26 ptes.
Sense expedient	86	107	2.388.475,46 ptes.
Totals	218	587	17.374.386,72 ptes.

Segons aquestes dades, doncs, el total d'edificis perjudicats seria de vuit-cents cinc, que representaria, segons aquest autor, el 21 % de la totalitat de les cases de Reus. Es tracta, en ambdós casos, d'unes xifres que avui sabem allunyades de la realitat, d'acord amb les dades localitzades per Margarida Riu a la documentació de l'Arxiu Municipal de Reus:

Cases destruïdes	330
Cases malmeses	646
Total	976

En acabar la guerra, a Reus hi havia, doncs, almenys tres-cents trenta edificis destruïts i sis-cents quaranta-sis de malmesos, el que fa, pel cap baix, un total de nou-cents setanta-sis edificis sinistrats.

A l'Arxiu Municipal s'ha conservat un plànol, d'octubre de 1938, que mostra la destrossa. En primer lloc s'observa com la part més perjudicada és la banda nord, en l'espai comprès entre l'Escola del Treball i l'estació dels directes, on alguns carrers, com els de Francesc Bartrina, Sant Ferran, Sant Celestí, Colom, Frederic Soler, Tívoli, Ample, Prat de la Riba, Sant Elies o Santa Teresa, restaren molt perjudicats –alguns dels quals, literalment, arrasats–, o també els passeigs de Mata i de Sunyer, o bé la plaça dels Quarters, així com les dues estacions. Només hem de constatar que, al llarg de la guerra, sobre l'estadi i el conjunt d'instal·lacions del Reus Deportiu impactaren no menys de vint-i-cinc bombes.

[532] Guix, *Op. cit.*, p. 31-71. En una altra relació de 1941, publicada pel mateix autor, però signat per la Cambra de la Propietat Urbana, de la qual era secretari, només inclou les finques «amb expedient», sense fer el menor esment de la resta (*Cámara Oficial*..., p. 19).

Però també restaren molt perjudicats els carrers Major, Amargura, Sant Vicenç, Sant Miquel, Sant Tomàs, els ravals Alt i Baix de Jesús, el de Robuster, i tants d'altres carrers i places de la ciutat, o bé el terme. Es pot dir que pràcticament no restà cap carrer que en alguna mesura no en resultés perjudicat. En alguns casos, la runa acumulada impedia el trànsit normal pel carrer.

Els refugis, com passà gairebé arreu, no es van poder acabar segons els projectes inicials, com per exemple el de la Patacada, que no es van arribar a fer tres de les galeries que s'havien projectat. De fet, tret del de la plaça de Prim, totalment acabat, a la resta quedaren part de les galeries per obrar. A mesura que avançava la guerra, la mà d'obra i els materials de construcció escassejaren i, de fet, les obres en molts casos s'hagueren d'aturar i, malgrat no ser-ho, es donaren per acabades. Tot i així, s'hi continuà treballant, en algun cas, gairebé fins al dia abans de l'ocupació de la ciutat.

Pel que fa a la capacitat total, sumant els refugis públics i els privats, s'estima que va ser de vint-i-sis mil quaranta-cinc persones. Desglossant-t'ho, segons els càlculs fets el 1944, les xifres serien les següents:[533]

Refugis públics: 15.397 persones
Refugis privats: 10.648 persones

Total: 26.045 persones

Una xifra que restava lluny de la de les previsions inicials, que pretenien acollir, segons publica Guix, més de trenta-tres mil persones, comptant només amb els refugis públics.

De tota manera, aquest càlcul de 1944 no va tenir en compte la totalitat dels refugis de la ciutat i menys dels que hi havia al terme, sinó que es va limitar als que el 1938 hi havia oficialment registrats a l'interior de la població. És a dir, divuit de públics i vuitanta-nou de particulars. Com s'ha dit al seu lloc, el nombre total de refugis construïts, però, va molt més enllà de les xifres oficials: de fet, la construcció d'una xarxa de refugis com la que es féu, resulta impressionant tenint present les condicions, els mitjans i el temps en què es va fer. En conjunt, el nombre total de refugis fou més que suficient per protegir la totalitat del veïnat en aquells moments, tant els que hagueren de restar a la població com els que eren escampats pel terme.

I com Reus, els pobles del Baix Camp també van bastir refugis. Així, se sap que n'hi hagué, almenys, a l'Aleixar, Almoster, les Borges del Camp, Cam-

[533] AHMR, Plan general de defensa, 1944.

brils, Castellvell del Camp, Duesaigües, Hospitalet de l'Infant, Maspujols, Montbrió del Camp, Mont-roig del Camp, Riudecanyes, Riudoms i Vilaplana.

En aquest treball alguns aspectes només s'insinuen, com ara la vida quotidiana dels reusencs, les grans dificultats de proveïment o la fam. Tot això, però, així com altres aspectes ciutadans del temps de la guerra, ha de ser motiu d'uns altres estudis.

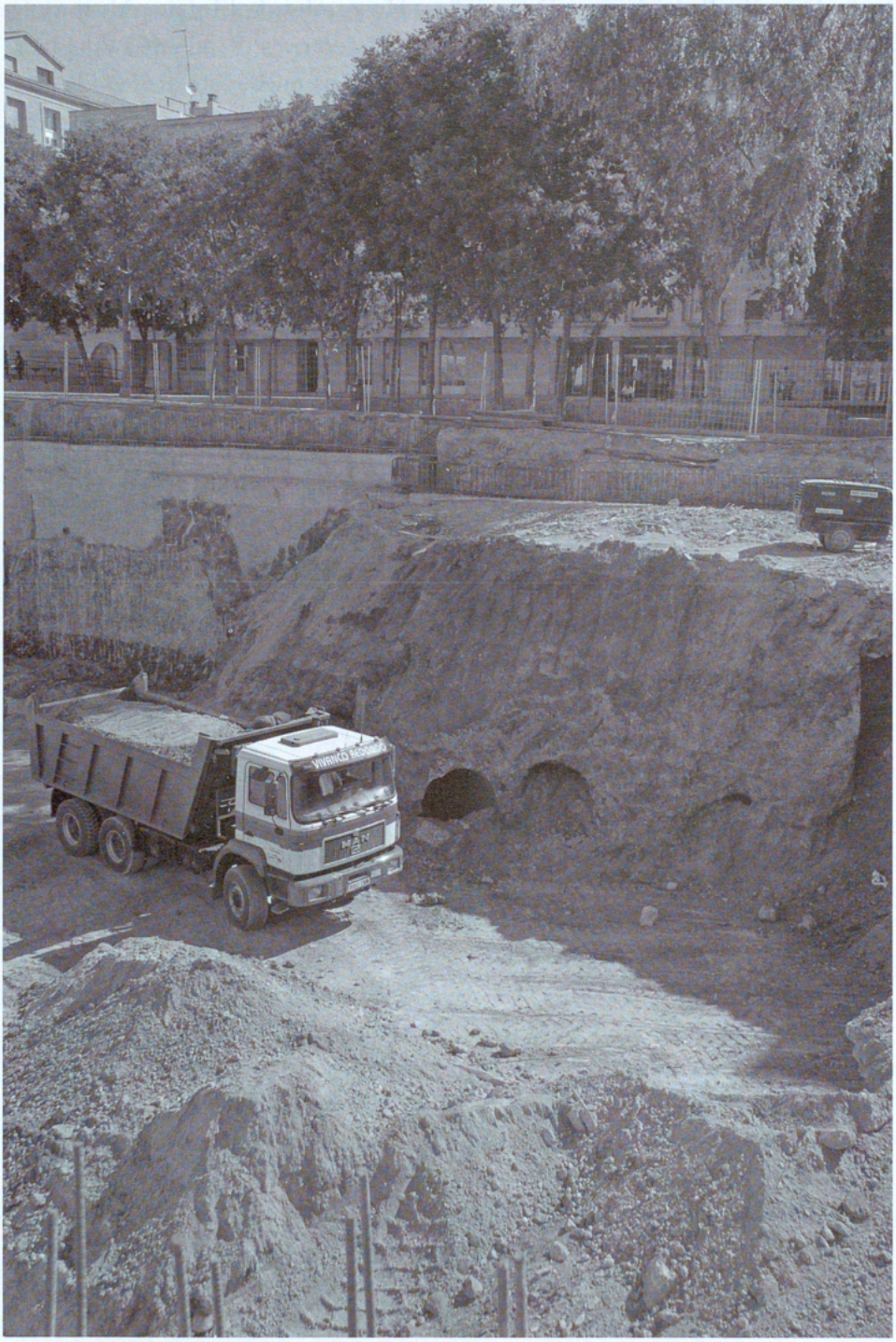

Obres, davant la plaça de la Patacada el 2009, per obrir l'actual accés públic al refugi. La imatge permet copsar la profunditat del refugi respecte el sòl del carrer (la boca és a tocar del camió) i el detall de dues galeries paral·leles només iniciades. Fotografia: Salvador Palomar.

Fonts i Bibliografia

Fonts orals

Jaume Aguadé Sans, 84 a (2008). Reus

Josep Aguiló Marches, 88 a (2008). Reus

Francesc Amorós Estivill, 78 a (2004). Reus

Xavier Amorós Solà, 87 a (2010). Reus

Maria Anglès, 77 a (2008). Almoster, entrevistada a Reus

Josep Besora (2008). Reus

Jaume Casas, 78 a (2007). Ulldemolins, entrevistat a Reus

Francesc Damunt Guinjoan (2008). Reus

Ramon Ferran Pagès, 81 a (2008). Reus

Maria Ferré Barberà, 76 a (2005). Alcover

Francisca Ferré Salvat, 94 a (2008). Reus

Jaime Folch Montlleó, 80 a (2009). Montbrió del Camp (Devem el testimoniatge a l'Arxiu Municipal de Cambrils)

Isidre Fonts Masdéu, 77 a (2008). La Selva del Camp, entrevistat a Reus

Maria Dolors Forès Sedó, 64 a (2008). Reus

Salvador Forès Ferran, 73 a (2008). Reus

Enriqueta Freixinet Masip, 81 a (2002). Reus

Emília Guinjoan Gomis, 85 a (2008). Reus

Teresa Juanpere Salvadó, 81 a (1994). Reus

Felip Llorach Vidal, 87 a (2008). Barcelona, entrevistat a Olot

Josep Moncusí Vilanova, 75 a (2008). Reus

Rosa Monné Vidal, 87 a (2008) Reus

Valentí Montané, 80 a (2010). Viu a Ste. Genevieve des Bois (Estat francès), entrevistat a Reus

Manola Moreno, 85 a (2005). Reus, entrevistada a Donneville (Estat francès)

Ramon Pallicé Torrell, 80 a (2008). Reus

Salvador Palomar Ferran, 80 a (2007). Les Borges del Camp, entrevistat a Reus

Moisès Pino, 80 a (2008). Almoster, entrevistat a Reus

Antònia Pinyol, 94 a (2008). Reus

Alba Roig Jordà, 79 a (2010). Viu a Ste. Genevieve des Bois (Estat francès), entrevistada a Reus

Ramon Sans Hortoneda, 79 a (2008). Reus

Lluís Savé, 85 a (2008). Reus

Rafael Zaragoza, 82 a (2008). Reus

Fonts documentals

Hospital de Sant Joan de Reus

– Registre de malalts 1938-1941

Arxiu Municipal de Reus

– Carpeta «Plànols bombardeigs»
– Lligall «Varis assumptes, 1937-1939»
– Carpeta «Víctimes dels bombardeigs»
– Lligall «Correspondència, 1937-1938»
– Lligalls «Construcció dels refugis»
– Actes Municipals, 1936-1939
– Carpeta «Govern-Foment, 1937-1939»
– Plan general de defensa, 1944
– Registre d'inhumacions, 1937-1939

Col·leccions particulars

— Lluís Albert Font de Rubinat

Hemeroteca

– *La Vanguardia*, 1937-1939
– *Diari de Reus*, 1937-1939
– *Diari de Tarragona*, 1937-1938
– *Llibertat*, 1937-1938
– *Endavant*, 1937

Bibliografia

AADD. «La guerra civil a Riudoms, 50 anys. 1936-1986». A: *Lo Floc*, 80. Riudoms: Centre d'Estudis Arnau de Palomar, 1986.

AADD. *Imatges 1936-1939. La Guerra Civil a les comarques tarragonines*. Girona: El Punt, 2008.

AADD. *Tres dies de març. Imatges 1936-1939. Bombes sobre Barcelona*. Girona: El Punt, 2008.

ADSERÀ MARTORELL, Josep. *El doctor Rafael Battestini i Galup i el seu entorn: director de l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla (1923-1937). Estudi documental*. Tarragona: Estarraco - Junta del Port de Tarragona, 1992.

AMIGÓ, Ramon. *Materials per a l'estudi dels noms de lloc i de persona, i renoms, del terme de Reus*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1988.

ANGUERA, Pere. *El Centre de Lectura de Reus*. Barcelona: Edicions 62, 1977.

—. *Hospital de Sant Joan de Reus, 1240-1990*. Reus: Hospital de Sant Joan, 1990.

—. «La guerra a Reus». A: *A bodes em convides. Estudis d'història social*. Reus: Centre de Lectura, 1987 (p. 131-140).

—. «Notes per a la història de les actituds i de la vida quotidiana durant la revolució i la guerra». A: *Menjacapellans, conservadors i revolucionaris*. Reus: Centre de Lectura, 1991 (p. 135-189).

—.; ARNAVAT, Albert; AMORÓS, Xavier. *Història Gràfica del Reus Contemporani, II 1939/1979*. Reus: Ajuntament, 1987.

AMORÓS, Xavier. *El camí dels morts*. Barcelona: Editorial Empúries, 1996.

—. *Històries de la plaça de Prim*. Barcelona: Editorial Empúries, 1997.

ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard. *Ramon Perera, l'home dels refugis*. Barcelona: Rosa dels Vents, 2008.

ARNAVAT, Albert; MIRÓ, Neus; BESORA, Joaquim; AMORÓS, Xavier; ANGUERA, Pere; CABRÉ, Rosa; FALCÓ. Josep Lluís. *Teatre Fortuny. Més d'un segle* (Vol. I: 1882-1939). Reus: Consorci del Teatre Fortuny, 1994.

BACHS, Isidre; BACHS, Antoni. *Diari d'un soldat de pic i pala*. Barcelona: Edicions Saragossa, 2009.

BANQUÉ, Josep. *Comunistes i catalans*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 2004.

BERTRAN, Josep. *Cambrils: Dictadura i República (1923-1939)*. Cambrils: Ajuntament, 1989.

BESOLÍ, A.; GESALÍ, D.; HERNÁNDEZ, X.; ÍÑIGUEZ, D.; LUQUE, J.C. *La batalla del Ebro*. Barcelona: RBA, 2006.

BORBONÈS, Natàlia. «Reus, la ciutat màrtir i heroica (*La Vanguardia*, 13/03/1938)». A: *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, 14. Reus: Ajuntament-Arxiu Municipal, 2007 (p. 15-21).

BORRÀS, Juan. *Una guerra a les nostres vides. Biografia d'un poble a la Catalunya rural. La Canonja 1936-1939*. La Canonja: Centre d'Estudis Canongins Ponç de Castellví, 2006.

—. *Per què lluitàvem?*. La Canonja: Centre d'Estudis Canongins Ponç de Castellví, 2007.

CABRERA, Francisco. *Las F.A.R.E. en la Batalla del Ebro*. A: batalladelebroencc5.iespana.es/...cabrera.../las_fare_en_la_batalla.del_ebro.doc

Camara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus. Estadistica de los daños causados por la guerra en las ciudades de Reus, Tarragona y Tortosa y resto de la provincia. Reus, 1941.

CASAS-MERCADÉ, Ferran. *Valls: la guerra civil (Quan no hi havia pau ni treva) 1936-1939*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1982.

CUBELLS, Francisco. *Reus bajo el dominio rojo (20 de julio de 1936 – 14 de enero de 1939)*. Reus, 1940. Mecanoscrit inèdit (AHMR).

DUCH, Montserrat, «Bombardeig i defensa passiva a Tarragona». A: *La Guerra Civil a Tarragona*. Tarragona: Diari de Tarragona (p. 42-46).

—. *Reus i el Baix Camp durant la II República*. Reus: Centre de Lectura, 1989.

ERRA, Martí; ERRA, Miquel. *Els camps d'aviació d'Osona durant la Guerra Civil*. Vic: Eumo editorial-Universitat de Vic, 2007.

Espais de la Guerra Civil a Cambrils. Publicació digital. Cambrils: Ajuntament-Arxiu Municipal, 2007.

Fem memòria per fer futur. El Fons «Ramon Perera» Imatges de la defensa passiva a Catalunya (1938-1939). VI Jornada Memorial Democràtic a la UPC, 18 de desembre de 2008. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya, 2009.

FERNÁNDEZ GARCIA, José. *Tomás López Navarro y los Polikarpov I-15 «Chato» e I-16 «Mosca»*. A: www.aerosabadell.com/.../index.php

FONTANA, José M. *Los catalanes en la guerra de España*. Madrd: Samarán, 1951.

GARCIA PUERTO, Xavier. *Patrimoni de la por: Els refugis antiaeris a Torredembarra (1936-1939)*. Torredembarra: Patronat Municipal de Cultura, 2002.

GONZÁLEZ HUIX, Francisco J. *El asedio aéreo de Tarragona. 1937-1939*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1990.

—. «Tarragona, puerto del Consejo de Aragón durante la Guerra Civil (1936-1939)». A: *Recull Joan Antonio i Guàrdias (1890-1967)*. Tarragona: Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental «Margalló del Balcó», 1990 (p. 99-114).

GORT, Ezequiel. «Obrim el refugi, obrim l'Arxiu Municipal». A: *Informatiu Arxiu*, 1. Reus: Ajuntament-Arxiu Municipal, 1997 (p. 2-12).

—. «La Guerra Civil (1936-1939)». A: *Reus segle XX*. Reus: Diari de Tarragona, 1996 (p. 65-80).

—. «Els arxius de Reus durant la Guerra Civil». A: *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, 15. Reus: Ajuntament-Arxiu Municipal, 2008 (p. 22-28).

—. «Notícia d'alguns atacs aeris contra Cambrils durant la batalla de l'Ebre». A: *L'Arxiu t'informa. Butlletí de l'Arxiu Municipal de Cambrils*, 18. Cambrils: Ajuntament, 2008 (p. 2-4).

—. *Petita història de l'esport a Reus*. Reus: Diari de Tarragona, 1992.

—. *75 anys d'història del Club Natació Reus Ploms*. Reus: CN Reus, 1993.

—.; PALOMAR, Salvador. «'Plegar els morts amb pales'. Els bombardeigs del 21 i 24 de gener de 1938 sobre Reus». A: *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, 15. Reus: Ajuntament-Arxiu Municipal, 2008 (p. 3-12).

—.; PALOMAR, Salvador. «Els bombardeigs i la guerra des de l'aire, al Priorat». Comunicació al Congrès Internacional «La batalla de l'Ebre». Mora d'Ebre, 2008

—.; GOMIS, Josep. *Annals de l'Orfeó Reusenc (1918-1993)*. Reus: Orfeó Reusenc, 1993.

GÜELL, Manel. «Xifres declarades de destrucció a la província de Tarragona (1939). A: *A Carn! Publicació electrònica d'Història Militar Catalana*, 7 (p. 9-12) [www.acarn.cat].

GUIX SUGRAÑES, José M. *Reus. Consecuencias de la guerra en la propiedad urbana.* Reus, 1941.

Heinkel He 111/// Nacional aleman legion condor. A: usuarios.lycos.es/.../fi26575.htm

HEMINGWAY, Ernest. *La guerra de España*. Buenos Aires: Ediciones Corregidor, 1975.

IGLÉSIES, Josep. *Don Pau Font de Rubinat dins l'àmbit reusenc*. Reus: Associació Excursionista de Reus, 1961.

INFIESTA, José Luis. *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil* (2 vol.). Valladolid: Quirón Ediciones, 1998-2000.

ÍÑIGUEZ, David. *El vesper de la Gloriosa. L'aviació republicana*. Calafell: Llibres de Matrícula, 2008.

JUANPERE, Dolors. *El temps d'unes dones: República, guerra i postguerra*. Reus: Ajuntament, 2007.

LLAURADÓ, Josep M; SAMSÓ. Vicenç. *Guia de Maspujols.* Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1986.

List of pilots of Polikarpov I-16. A: http://usuarios.lycos.es/sanmarca/pilotos.htm

MADARIAGA, Francisco Javier. *Reus: epicentre de la força aèria de la República*. Tarragona: Arola editors, 2000.

MANENT, Albert. «La guerra civil a l'Aleixar (1936-1939)». A: *De 1936 a 1975. Estudis sobre la guerra civil i el franquisme*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1999 (p. 127-142).

—. «La guerra civil a quatre pobles de les Muntanyes de Prades (l'Albiol, Capafonts, la Febró i la Mussara)». A: *De 1936 a 1975. Estudis sobre la guerra civil i el franquisme*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1999 (p. 143-147).

—. *La guerra civil i la repressió de 1939 a 62 pobles del Camp de Tarragona*. Valls: Cossetània edicions, 2006.

MARTORELL, Alfons. *República, revolució i exili. Memòries d'un llibertari reusenc*. Reus: Centre de Lectura, 1993.

MARTORELL, Miquel. «A la memòria dels soldats enterrats aquí, morts en una guerra que mai hauria d'haver començat, 1936-39». Separata de *La Tralla*, revista cultural, 3. Cornudella de Montsant, 2004.

MASDEU, Joaquim M.; VERNET, Joan M. «Aproximació a la història recent de la Selva del Camp: La Guerra Civil (1936-1939)». A: *Penell. Revista d'història*, 1. Reus: Centre d'Estudis de la Comarca de Reus, 1984 (p. 125-143).

MASSÓ, Jaume. *Patrimoni en perill*. Reus: Centre de Lectura, 2004.

—. «La imminent ocupació franquista de Reus, segons un testimoni coetani». A: *El Punt*, 07/01/1999.

MEZQUIDA, Luis M. *La batalla del Ebro*. Tarragona: Diputación Provincial, 1970.

MILANY, Joan de. *Un aviador de la República*. Barcelona: Nova Terra, 1970.

MIRÓ, Pere; SÁNCHEZ, Xavier. «Alcover al segle XX». A: *Alcover, una història*. Alcover: Centre d'Estudis Alcoverencs, 1997 (p. 219-287).

MORANT, Teresa. «Manuel Sàndez Martín: l'últim artiller del 37». A: *Lligalls*, 1. Reus, 1990 (p. 6-8).

MORENO, Jordi. «L'hidroavió de l'ermita. Oficialment l'avió va ser abatut per forces republicanes». A: *Revista Cambrils*. Cambrils, desembre de 2003.

—. «L'hidroavió que va caure prop de l'Ermita». A: www.revistacambrils.com/pagines/hemeroteca/2003/des03/societat/soc6.html

NAVAIS, Joan; SAMARRA, Frederic. «La Segona República i la Guerra Civil». A: *Història General de Reus*. Reus: Ajuntament, 2003 (Vol. IV, p. 95-243).

—.; —. *L'aviació a Reus. Del primer avió a la universitat de l'aire. 1913-2004*. Reus: Pragma, 2005.

PALOMAR, Salvador. «Avions de guerra sobre el Priorat». A: *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, 15. Reus: Ajuntament-Arxiu Municipal, 2008 (p. 13-21).

—. «Bellmunt avisa. La defensa antiaèria durant la Guerra Civil». A: *Cros Ric*, núm. 6, desembre de 2008.

—. (coord.) *Montsant, front de guerra* [en curs d'edició].

PÀMIES, FRANCESC. *Carta als meus néts. Memòries i consideracions d'un català que fou soldat de Franco*. Reus: Edició de l'autor, 1981.

PEREA, Eugeni. «La guerra civil espanyola al Camp de Tarragona: Apunts a l'estat de la qüestió». A: *Quaderns de Vilaniu*, 49. Valls, maig de 2006 (p. 141-159).

PERMUY, Rafael A; O'DONNELL, César. *«As de picas» La escuadrilla de hidros de la Legión Cóndor en la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Valladolid: Galland Books, 2008.

PERNAU, Josep. *Diario de la caida de Cataluña*. Barcelona: Ediciones B, 1989.

PRATS, Antonieta. *Almoster: una memòria del poble*. Reus: Carrutxa, 2001.

PUYOL, Carme. *Miralls de lluna. Dones als espais urbans de Reus*. Reus: Ajuntament, 2008.

PUJADÓ, Judit. *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

—. *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris, poble a poble*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

—. *El llegat subterrani. Els refugis antiaeris de la Guerra Civil*. Barcelona: Ara Llibres, 2008.

REVERTE, Jorge M. *La batalla del Ebro*. Madrid: Planeta De Agostini, 2005.

—. *La caiguda de Catalunya*. Barcelona: La Magrana, 2009.

ROCA, Marian. *Record de la meva vida*. Reus: Centre de Lectura, 1979.

ROCA, Ramon; COSTAFREDA, Virgínia. *Isona i La Conca Dellà vistes per Josep Boixadera*. Tremp: Garsineu edicions, 2000 (Col·l. Pirineu Memòria gràfica, 4).

RODRÍGUEZ VIRGILI, M. Carme. *Memòries d'un quinto 1937-1939. Artur Tomàs Mercader*. Tarragona: Silva editorial, 2009.

SABATER, Jaume. *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19..)*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 2002.

SALVADOR, Lluís de. *Tarragona sota les bombes. Crònica d'una societat en guerra (1936-1939)*. Valls: Cossetània edicions, 2005.

—. *Quan la mort venia del cel*. Valls: Cossetània edicions, 2009.

SÁNCHEZ, Josep. *Conflicte i violència a l'Ebre*. Barcelona: Edicions Flor del Vent, 2001.

SERRA, Josep. *Records i siluetes 1901-1930*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1969.

SERRA, Miquel. *Bombes feixistes damunt Reus*. Reus: Edició de l'autor, 1994.

—. *Estació del Nord, estació Reus-Avenida o «Estació Vella». Record d'un cap d'estació.* Reus: Edició de l'autor, 1999.

—. *Records, anècdotes i fets d'alguns personatges populars de Reus.* Reus: Edició de l'autor, 1993.

SOLÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan. *Catalunya sota les bombes (1936-1939).* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986.

—.; —. (directors) *Catalunya durant la Guerra Civil dia dia* (25 vol.). Barcelona: Edicions 62, 2006.

TARAZONA, Francisco. *Yo fuí piloto de caza rojo.* Madrid: Editorial San Martín, 1974.

TARÈS, Manel. «L'Hospital de Sang de Cambrils (1936-39)». A: *Camins*, 1. Cambrils, 2008 (p. 21-88).

TARRÉS CLARET, Pere. *El meu diari de guerra.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004 (Col·l. Biblioteca Serra d'Or) [diverses edicions].

TEJERO, Alfons. *Recull de les cases antigues de l'Hospitalet de l'Infant.* Vandellòs: Ajuntament de Vandellòs i Hospitalet de l'Infant, 2006.

TOST, Josep. *Formació i desenvolupament del barri de la Immaculada de Reus, 1937-1992.* Reus: AVV, Barri Immaculada, 1993.

ZARAGOZA, Antoni. «Ramon Pedrol Faba. Efemèride local en moments difícils de 1936». A: *Lo Nunci*, 94. Reus: Centre d'Amics de Reus, 2004.

ARXIU HISTÒRIC
MUNICIPAL
REUS

VIURE SOTA LES BOMBES. Els bombardeigs a Reus 1937-1939

15